

Government Oriental Library Series.

Bibliotheca Sāṅkṛita No 38.

तैत्तिरीयब्राह्मणम् .

भट्टभास्करमिश्र विरचित भाष्यसहितम्

तृतीयाष्टके प्रथमभागः

(१-७ पञ्चाः)

THE
TAITTIRIYA BRAHMANA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATTABHASKARAMISRA

Ashtaka III. Part I

EDITED BY
A. MAHADEVA SASTRI, B.A., M.R.A.S.
Curator, Government Oriental Library, Mysore
AND
L. SRINIVASACHARYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1911

तृतीयाष्टक प्रथमभाग विषयसूचिका.

प्रथमः प्रपाठकः नक्षत्रेष्टीनां याज्याऽनुवाक्याब्राह्मणानि.—

१	अनुवाके देवनक्षत्राणा	याज्मानुवाक्याः
२	” यमनक्षत्राणां	”
३	” चान्द्रमसादीनां सप्तानामिष्टीना	”
४	” इव नक्षत्रेष्टिनाह्वणम्	
५	” यमनक्षत्रेष्टिब्राह्मणम्	
६	” चान्द्रमसादीष्टिब्राह्मणम्.	

द्वितीयः प्रपाठकः दर्शपूर्णमासेष्टिब्राह्मणम् —

१	अनुवाके वत्सापाकरणम्
२	” बर्हिःराहरणम्
३	” दोहनम्
४	” हविर्निर्वापः.
५	” प्रीह्यवघातः.
६	” तण्डुलपेषणम्
७	” कपालोपधानम्
८	” पुरोडाशनिष्पादनम्.
९	” वेदिकरणम्.
१०	” इभाबर्हिस्तादनम्.

तृतीयश्च प्रपाठकः दर्शपूर्णमासेष्टिब्राह्मणम्.—

१	अनुवाके सुक्समार्गः.
---	----------------------

- १२ अनुवाके पत्नीसयाजानां याज्यानुवाक्याः.
 १३ „ पत्नीसयाजे सोमाह्वानम्.

पष्ठः प्रपाठकः पशुहोत्रम्.—

- १ अनुवाके यूपसस्काराः.
 २ „ प्रयात्रविषया मैत्रावरुणप्रिया .
 ३ „ आप्रिय प्रयाजानां याज्याः .
 ४ „ पर्यग्निररुणीया ऋचः.
 ५ „ मैत्रावरुणप्रियाः.
 ६ „ होतुरग्निगुप्रियाः.
 ७ „ स्तोत्रविषयं मैत्रावरुणानुवचनम्.
 ८ „ तथा पुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां पुरोनुवाक्याः प्रियाथ.
 ९ „ तेषामेव याज्याः.
 १० „ मनोतासूक्तम्.
 ११ „ हविर्बनस्पतिस्त्रिष्टुक्तां पुरोनुवाक्याः प्रियाथ.
 १२ „ तेषामेव याज्याः.
 १३ „ अनूयाजप्रियाः
 १४ „ अनूयाजयाज्याः.
 १५ „ सूक्तवाकप्रियाः.

सप्तमः प्रपाठकः अच्छिद्रं काण्डं प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्र-
 पूरणादच्छिद्रमुच्यते.—

- १ अनुवाके दर्जपूर्णमासेष्टिविषयाणि कानि चित्रायाश्चित्तानि.
 २ „ अग्निहोत्रसानाद्यसाधारणानि प्रायश्चित्तानि.
 ३ „ मुख्याम्रघसंभवेऽनुकृपाः होमाधाराः.
 ४-६ „ ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः.

- ७ अनुवाके सोमाङ्गभूतेषु मन्त्रेषु दीक्षामारभ्याग्नीषोमयिपशुपर्यन्ते
 • प्रयोगे शेषभूता मन्त्राः.
- ८ ,, पशुविषया अच्छिद्रमन्त्रा
- ९० ,, उपाश्वमिषया मन्त्रा
- १० ,, सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा
- ११ ,, दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा
- १२ ,, अग्निष्टोमादी यजमानजप्या मन्त्रविशेषा
- १३ ,, अवभृथे कर्मणि ऋजीपप्रोक्षणमन्त्रा
- १४ ,, अवभृथे कर्मणि सेचनादिमन्त्रा
-

श्री

तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकम्

अथ प्रथम प्रपाठक प्रारम्भः.



हरिः ओम् ॥ 'अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं
देवमिन्द्रियम् । इदमासां विचक्षणम् । हविरास-
जुहोतन । यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । य-

१४ 'अग्निर्वा अकामयत'* इत्यत्रान्नाताना नक्षत्रेपीना क्रमेण या
ज्यानुवाक्ये द्वेद्वे अग्निर्न पात्वित्याद्या ॥ प्रथमा अनुष्टुभ ।
अन्त्या त्रिष्टुभ । वैश्वदेव काण्ड समस्तोऽय प्रश्न । तत्र कृ-
त्तिकानाम्—अग्नि देवता न अस्मान् पातु रस्तु कृत्तिकाश्च न
क्षत्रं पातु । देव देवनशील इन्द्रिय इन्द्रियवन् इन्द्रेण वा दृष्टम् ॥
आसा कृत्तिकाना अग्नेश्च आसन् आस्ये । 'पदन्' इत्यादिना
आसन्भाव । इदं विचक्षण विविधप्रकाशसाधन हवि जुहोतन
जुहुत । तप्तनादिना तनवादेश ॥

१५ यस्य भान्तीति ॥ रश्मय ज्वाला केतवः धूमा द्युनयो
वा भान्तीयेव । यस्य च स्वरूपाणि सर्वप्रकाराणि इमानि

स्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभि
 संवसानः । अग्निर्ना देवस्सुविते दधातु । प्रजापते
 रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा वृहती चित्रभानुः ॥१
 सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरद्-
 स्सवीराः । रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात् । विश्वा

विश्वानि भुवनानि भूजातानि, सः अग्निः देवः कृत्तिकाभिः आ-
 भिमुख्येन संवसानः सहवसन् । संवसतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मुक्च
 पात्तिकमुक्चम् । अदुपदेशाहसार्वात्तुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा—
 कृत्तिकाभिः आत्मानं अभिसंज्ञायन् ताभिः परिवृतत्वात् । अनु-
 दात्तेत्त्वात् लसर्वधातुकानुदात्तत्वम् । नः अस्मान् सुविते सुवृ
 इते प्राप्ते फले दधातु स्थापयतु । 'सूपमानात्कः' इत्यन्तोदा-
 त्तत्वम् । छान्दसो वकारोपजन, तन्वादित्वाद्वा, अनुपसर्गसूतेर्वा
 निष्ठायां छान्दसः इडागमः ॥

^१रोहिण्या—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापते स्वभूता रोहिणी
 नक्षत्रं पत्नी पालयित्री यज्ञस्य विश्वरूपा विश्वरूपैः उत्पद्येः
 तद्धती वृहती परिवृडा चित्रभानुः चायनीयदीप्तिः सा इदं
 हविं वेतु भुङ्क्ताम् । नः अस्मान् यज्ञस्य सुविते सुगमे फले
 दधातु, यथा वयं जीवेम शरद् बहून् संवत्सरान् सवीराः
 पुत्रपौत्रसहिताः ॥

'रोहिणी देवी द्योतमाना पुरस्तात् प्राच्यां उदगात् उ-
 देति । छान्दसो लुट् । किं कुर्वती? विश्वानि रूपाणि रू-

हृपाणि प्रतिमोदमाना । प्रजापतिश्च हविषां वर्धयन्ती । प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् । सोमो राजा मृगशीर्षेण आगच्छ । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम । आप्यायमानो बहुधा जनेषु । रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥ 'यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियश्च राजन्प्रियतमं प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषां वि-

पवतो भावान् प्रतिमोदमाना प्रत्येकं वा मोदयित्री प्रजापति आत्मानं च हविषा वर्धयन्ती प्रिया प्रीणयित्री, अस्माकं यज्ञं उपयातु ॥

मृगशीर्षस्य—सोमो राजेति ॥ आगच्छन् । छान्दसो लुङ्, 'मन्त्रे ऽस' इति ष्टुक् । ईषा अक्षादित्यापूर्वेण मंहिताभाव । अस्य सोमस्य इदं शिवं कल्याणतर नक्षत्रं प्रियं धाम स्थानं, तस्मात् तेन सह आगच्छत्विति दृम । जनेषु जनननिमित्तं जनेषु वा यजमानेषु हविषा बहुधा आप्यायमानं वर्धयन् रेतः बीज उदकं वा प्रजां च पुत्रादि यजमाने दधातु ॥

'यत्त इति ॥ हे राजन् ! सोम ! ते नक्षत्रं मृगशीर्षं नामास्ति । प्रियं प्रीणयितुं प्रियाणामपि मध्ये प्रियतमं, तस्मै नक्षत्राय ते तुभ्यं च हविषा विधेम परिचरेम । नः अस्माकं द्विपदे चतुष्पदे च शं सुखहेतु एषि भव । सामर्थ्यात्तेन सहेति गम्यते ॥

पुरस्तादुत्त मध्यतो नः । बृहस्पतिर्नः परिपातु प-
 श्वात् । वार्धेता द्वेषो अभयं कृणुताम् । सुवीर्यस्य
 पतयस्सकाम । ^{१३}इदं सर्पेभ्यो हविरंस्तु जुष्टम् । आ-
 श्रेपा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥ ये अन्तरिक्षं पृ-
 थिवीं क्षियन्ति । ते नस्सर्पासो हवमागमिष्ठाः । ^{१४}ये
 रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं देवीमनुं संचर-
 न्ति । येषामाश्रेपा अनुयन्ति कामम् । तेभ्यस्सर्पे-

यौवने च पश्चादन्ते वार्धके च सर्गत पाळयतु । द्वेष द्वेषम् ।
 कर्मण्यसुम् । यद्वा—द्वेष्टन् । विजन्तात् शम् । वाधेता नाशय-
 ताम् । न अभयं च कृणुता कुरुताम् । सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य ॥

^{१३}आश्रेपाणाम्—इदं सर्पेभ्य इति ॥ जुष्टं मिय अस्तु ।
 आश्रेपा नक्षत्र येषा चेत अनुयन्ति, क्षियन्ति अधिवसन्ति ।
 ते सर्पासः हव यज्ञ आगमिष्ठा अतिशयेन आगन्तारो भ-
 वन्तु । आगन्तृशब्दात्तृन्तात् 'तुदछन्दसि' इतीष्टन्प्रत्यये 'तुरि-
 ष्ठेभ्यस्तु' इति टिलोप ॥

^{१४}ये रोचन इति ॥ ये सर्पाः सूर्यस्यापि रोचने मण्डले
 नियुक्ता वसन्ति । ये च दिवं देवीं चोतनवतीं अनुसचरन्ति
 अनुव्याप्य सचरन्ति । येषां च कामं इच्छ्य आश्रेपा अनु-
 यन्ति अनुसरन्ति । तेभ्यस्सर्पेभ्य साश्रेपेभ्य इदं मधुमत्
 मधुरसश्व हवि जुहोमि ॥

भ्यो मधुमज्जुहोमि । ^{१५}उपहृताः पितरो ये मघासु ।
 मनोजवसस्सुकृतस्सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हवमा-
 गमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुपन्ताम् ॥ ६ ॥ ^{१६}ये
 अग्निदग्धा येऽग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः क्षिय-
 न्ति । याश्च विद्म याश्च उं च न प्रविद्म । मघासु य-
 ज्ना सुकृतं जुपन्ताम् । ^{१७}गवां पतिः फल्गुनीनामसि

^{१५}मखानां—उपहृता इति ॥ ये पितर मघामु उपहृताः
 देवतात्वेन अनुज्ञाताः मनोजवस मनसा तुल्यवेगाः सुकृतः
 पुष्टकर्तारः सुकृत्या शोभनकर्तव्याः । ते नः हवं आगमिष्ठाः
 अतिशयेनागन्तारो भवन्तु । किमर्थम्? नक्षत्रे मघानक्षत्रनिमित्तं
 आत्मार्यं च । निमित्तात्सप्तमी । पितर समवाः स्वधाभिः
 अग्नेः हविर्भिः प्रयतं शुद्धं संस्कृतं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् ॥

^{१६}ये अग्निदग्धा इति ॥ अग्निर्देव इति सामर्थ्याद्भ्रम्यते
 ये संस्कृतेनाग्निना दग्धाः पितर. ये चानग्निदग्धा. मिथ्या-
 ग्निदग्धाः ये च पितर अमुं लोकं, इमं लोकात्पुण्यलक्षणम् ।
 क्षियन्ति अधिवसन्ति । याश्च वयं विद्म जानीमः, यानपि च
 न प्रविद्म प्रकर्षणं न जानीमः ते सर्वे पितरः मघामु मघानि-
 मित्तं अस्माकं सुकृतं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् ॥

^{१७}फल्गुन्योः—गवां पतिरिति ॥ गवां गोमतीनां फल्गु-

त्वम् । तर्दर्यमन्वरुण मित्र चारुं । तं त्वा वृषं
 सन्तितारं^१ सनीनाम् । जीवा जीवन्तमुप संविशे-
 म । "येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता । यस्य
 देवा अनु संयन्ति चेतः ॥ ७ ॥ अर्यमा राजाऽज-
 रस्तुर्विष्मान् । फल्गुनीनामृषभो रोरवीति । "श्रे-

नीनां फल्गुन्योश्च नक्षत्रस्य पतिः स्वामी त्वमसि । यद्वा—
 फल्गुन्योः देवनाभूतः गवां उदकानां गवामेव वा पतिः प्राल-
 यिता असि । 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' इति बहुवचनम् ।
 यस्मादेवं तस्मात् हे अर्यमन्! वरुण! वारक! दुरितानां, हे मित्र!
 प्रमितेरपि त्रायक! तं तादृशं त्वां सन्तितारं संविभक्तारं सनीनां
 धनानां जीवन्तं नित्यजीविनं वषं जीवाः सम्यक् जीवन्तः चारु
 शोभनं उपसंविशेष उपसंभ्रामयाम ॥

^१येनेमा इति ॥ इमानि विश्वानि भुवनानि येन संजिता
 सम्यक् जितानि सहेव वा जितानि । देवा अपि यस्य चेतः
 नित अनुसंयन्ति संगच्छन्ति । मोऽर्यमा राजा दीप्तिमान् अ-
 जरः नरामरणरहितः^१ तुर्विष्मान् वृद्धिमान् । फल्गुनीनां गो-
 स्थानीयानां ऋषभ. सेक्ता रोरवीति मृशं शब्दायते ख्यापयत्या-
 त्मानमित्यर्थः ॥

^२उत्तरफल्गुन्योः—श्रेष्ठ इति ॥ देवानां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्य-
 तमोसि हे भगवः! ऐश्वर्यादिमन्! 'मतुवसो रु' इति रुत्वम् ।

गो देवानां भगवो भगासि । तत्त्वां विदुः फल्गु-
नीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्तुमजरं सुवी-
र्यम् । गोमदश्ववदुपसंनुदेह । ^{२१}भगो ह दाता भगु
इत्प्रदाता । भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्ये-
त्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैस्सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
^{२२}आयातु देवस्सवितोपयातु । हिरण्ययेन सुवृत्ता

हे भग! तत् तं, द्वितीया लुप्यते । तादृशं त्वां उत्तराः
फल्गुन्यः विदुः जानन्ति । यद्वा—तत् तस्मात् त्वां फल्गु-
न्यः लभन्ते सेवन्ते । त्वमपि तस्य महिमानं वित्तात् ना-
नीयाः । कर्मणि पठ्यी । ततः तादृशं आत्मनो माहात्म्यं वि-
द्वान् तादृशीभिः फल्गुनीभिः सह त्वं अस्मभ्यं क्षत्तुं बलं अ-
जरं अनुपक्षयं सुवीर्यं शोभनवीरकर्मयुक्तं गोमत् बहुगु अश्व-
वत् प्रशस्त्वाश्वं इह कर्मणि उपसंनुद अस्माकं समीपे प्रेरय ।
निहन्तस्य उदात्तत्वाभावात् गत्योर्निघाताभावः ॥

^{२१}भगो हेति ॥ भगो दाता भग एव प्रदाता प्रकरणेण
दाता भग एव देवीः देवस्वभावाः फल्गुनीः उत्तराः आविवेश
अनुप्रविश्य तिष्ठति । तस्मात् भगस्येत् । इदित्यव्ययम् । भगस्येव तं
प्रसवं अनुज्ञां गमेम गम्यात्म । 'लिङ्गचाशिष्यद्' । कम् ?
यत्र प्रसवे सति देवैः सधमादं सहमादं मदेम माद्येम तं
प्रसवं गमेमहि ॥

^{२२}हस्तस्य—आयात्विति ॥ देवस्सविता आयातु आग-

रथेन । वहन् हस्तं सुभगं विद्वानापसम् । प्रय-
च्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ । ^{२१}हस्तः प्रयच्छत्वमृतं
वसीयः । दक्षिणेन प्रतिगृभ्णीम एनत् । दातारं-
मद्य सविता विदेय । यो नो हस्ताय प्रसुवाति य-

च्छतु अस्मान् प्रति उपयातु च उपगच्छतु चास्पताश्वम् । हिर-
ण्ययेन हिरण्यविकारेण सुवृता सुवृत्तिकेन । त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदशेन रथेनायातु । हस्तं नक्षत्रं सुभगं
शोभनधनं विद्वानापसं विद्वानं विदितं विख्यातं अपसं कर्म
यस्य तादृशम् । विदेलेटि धातोर्मुनाद्यमः । प्रयच्छन्तं अभिम-
तानि ददतं पपुरिं पूरयितारं कामानाम् । 'आद्यगमहन' इति
किन् प्रत्ययः । पुण्यं पावन लोकस्य ईदशं हस्तं रथेन
आत्मीयेन वहन् अच्छ अस्मदाभिमुख्येन आयातु ॥

^{२२}हस्तः प्रयच्छत्विति ॥ हस्तः नक्षत्रं प्रयच्छतु ददातु
अमृतं अमरणहेतुं धनं वसीयः प्रशस्ततरम् । एनत् धनं
दक्षिणेन हस्तेन वयं पूजितं प्रति गृभ्णीमः । एनत् इत्य-
न्वादेशो धनवाची । 'ह्रस्वहोर्भः' इति भत्वम् । अद्य अ-
स्मिन्नहनि तमपि दातारं विदेय जानीयां लभेय वा । लिङ्ग-
शिष्यह् । तस्य दातृत्वमद्योपलप्सीय । यः सविता हस्ताय नक्ष-
त्राय नः यज्ञं प्रसुवाति अनुजानाति । वेद्यादागमः ॥

ज्ञम् । ^{२१}त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् । सुभससं
 युवतिः रोचमानाम् ॥ १ ॥ निवेशयन्नमृतान्म-
 र्त्यांश्च । रूपाणि विश्वान्भुवनानि विश्वा । ^{२२}त-
 न्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् । तन्नक्षत्रं भूरिदा
 अस्तु मह्यम् । तन्नः प्रजां वीरवतीं सनोतु । गो-

^{२१}चित्रायाः—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा चित्रां नक्षत्रं अभ्येति आ-
 भिमुख्येन गच्छति । तथा एकीभवति । सुभससं शोभनदीप्ति
 'भस मत्सैनदीप्त्योः' असुनि अनुस्वारोपगमनः छान्दसः । यद्वा—
 सुभसत् शोभनजनना । छान्दसो विकारः । पर्यायान्तरं वा
 भसदः । युवतिं मिश्रिणीं रोचमानां दीप्यमानां त्वष्ट्रे वा रो-
 चमानाम् । किं कुर्वन्नभ्येति? अमृतान् देवान् मर्त्यान् मनुष्यान् ।
 चकारसर्वसमुच्चये । निवेशयन् यथास्वरूपं स्थापयन् । किञ्च—
 रूपाणि रूपवन्ति रूपणीयानि वा विश्वानि भुवनानि भूतानि
 पिशान् अवयववन्ति रूपयन् । विश अवयवे, व्यत्ययेन शम् ॥

^{२२}तन्न इति ॥ त्वष्टा चित्रा च नः अभिमतं विचष्टां
 व्यक्तं वदतु, उत्पादयत्विति यावत् । किं च—तत् चित्राल्यं
 नक्षत्रं मह्यं भूरिदा वह्नो धनस्य दातु अस्तु । लिङ्गव्यत्ययः,
 चित्राभिप्रायं वा स्त्रीत्वम् । तत् देवता नक्षत्रं च तद्वयं नः
 वीरवतीं विक्रान्तपुरुषवतीं प्रजां सन्तति मनोतु ददातु । षण्
 दाने । गोभिरश्वैश्च नः यज्ञं समनक्तु समृद्धं करोतु ॥

भिर्नो अश्वैस्समनक्तु यज्ञम् । ^{२५}वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्याम् । तिग्मशृङ्गो वृषभो रोहवाणः । समी-
 रयन्भुवना मातरिश्वा । अप द्वेपासि नुदतामरा-
 तीः ॥ १० ॥ तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु ।
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनु-
 जानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा ।
^{२६}दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणु-

^{२५}श्वेति—वायुरिति ॥ निष्ट्या स्वातीनक्षत्र वायुं अभ्येति
 अभिगच्छति । तिग्मशृङ्ग तीक्ष्णतेना वृषभः वर्षिता रोहवा
 ण शब्दायमान । यद्ग्लुगन्ताद्ब्रह्मत्ययेनात्मनेपदम् । भुवनानि
 भूतजनानि समीरयन् समन्तात् प्रेरयन् मातरिश्वा विश्व
 मातीति विश्वमातर्याकाशे श्वगति वर्धते^१ न द्वेपासि द्वेष्याणि
 अराती अदातृश्र । लिङ्गव्यत्यय । अपनुदतां नाशयतु ॥

^{२६}तन्न इति ॥ तत् न अस्मदभिमत वायुः शृणोतु यथा-
 प्रार्थन ददात्विति यावत् । निष्ट्या स्वाती च तच्छृणोतु ।
 तत् नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यं तं अस्माक कामं इष्ट देवा
 अनुजानन्तु । क पुनस्म इत्याह—यथा वय दुरितानि वि-
 श्वाभि तरेम, तथाऽनुजानन्तु ॥

^{२७}विशाग्नयो—दूरमिति ॥ अस्मत् अस्मत् भीताश्शत्रवो

^१व वर्धमान.

तां तद्विशाखे । तत्रौ देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । पश्चात्पुरस्तादभयं नो अस्तु । ^{१०}नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥ विपूचश्शत्रून्पवाधमानौ । अपक्षुधं नुदतामरातिम् ; ^{११}पूर्णा पश्चाद्भुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अवि संवसन्तः । उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् । ^{१२}पृथ्वी सु-

दूरं यन्तु पलायन्ताम् । तदभिमतं इन्द्राग्नी कृणुतां कुरुता, विशाखे च नक्षत्र तत्कृणुतामित्येव, तत्तत्साधनमस्माक यज्ञं देवाः अनुमदन्तु अनुमोदता फलनिष्पत्तिमनुजानन्तु । ततश्चास्माक पश्चात्पुरस्ताच्च सर्वास्ववस्थासु अस्माकमभयमस्तु ॥

^{१०}नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राणां मध्ये अधिपत्नी अत्रिकपालयिष्यौ विशाखे नक्षत्र, तद्देवते इन्द्राग्नी श्रेष्ठां प्रशस्य तमौ भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ गोपयितारौ अतोऽस्माक विपूचः विष्वग्गतान् इतश्चेतश्च पलायितान् अपवाधमानौ पीडयन्तौ अस्माक क्षुधं अरातिं शत्रुस्मान्नीयाम् । यद्वा—क्षुध अरातिं नापनुदताम् ॥

^{११}पौर्णमास्या—पूर्णा पश्चादिति ॥ व्याख्याता पञ्चमाद्ये* ॥

^{१२}पृथ्वीति ॥ पृथ्वी विस्तीर्णां भुवर्चा शोभनदीति सु-

भिर्नो अश्वैस्तमनक्तु यज्ञम् । ²⁵वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्याम् । तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः । समी-
 रयन्भुवना मातरिश्वा । अप द्वेषांसि नुदतामरा-
 तीः ॥ १० ॥ ²⁶तन्नो वायुस्तदु निष्ट्यां शृणोतु ।
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनु-
 जानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा ।
²⁷दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणु-

²⁵स्वाते — वायुरिति ॥ निष्ट्या स्वातीनक्षत्र वायुं अभ्येति
 अभिगच्छति । तिग्मशृङ्ग तीक्ष्णतेजा वृषभः वर्षिता रोरुवा
 ण शब्दायमान । यद्दुलुगन्ताद्वचत्येनात्मनेपदम् । भुवनानि
 भूतजानानि समीरयन् समन्तात् प्रेरयन् मातरिश्वा विश्व
 मातीति विश्वमातर्याकाशे श्वयनि वर्षते¹ न द्वेषांसि द्वेष्याणि
 अराती अदातृश्च । लिङ्गव्यत्यय । अपनुदतां नाशयतु ॥

²⁶तन्न इति ॥ तत् न अस्मदभिमतं वायुः शृणोतु यथा-
 प्रार्थनं ददात्विति यावत् । निष्ट्या स्वाती च तच्छृणोतु ।
 तत् नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यं तं अस्माक कामं इष्ट देवा
 अनुजानन्तु । कं पुनस्म इत्याह—यथा वय दुरितानि वि-
 श्वानि तरेम, तथाऽनुजानन्तु ॥

विशाखयो — दूरमिति ॥ अस्मत् अस्मत् भीताश्शत्रवो

¹व वर्षमान.

तां तद्विशारखे । तत्रो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । प-
श्चात्पुरस्तादभयं नो अस्तु । ^{१८}नक्षत्राणामधिपत्नी
विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
विपूचशत्रूनपवाधमानौ । अप क्षुधं नुदतामरा-
तिम् । ^{१९}पूर्णा पश्चाद्भुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्य-
तः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अवि संवसं-
न्तः । उत्तमे नाकं इह मादयन्ताम् । ^{२०}पृथ्वी सु-

दूरं यन्तु पलायन्ताम् । तदभिमतं इन्द्राग्नी कृणुतां कुरुतां,
विशाखे च नक्षत्रं तत्कृणुतामित्येव, तत्तत्साधनमस्माकं यज्ञं
देवाः अनुमदन्तु अनुमोदतां फलनिष्पत्तिमनुजानन्तु । ततश्चा-
स्माकं पश्चात्पुरस्ताच्च सर्वास्वदधानु अस्माकमभयमस्तु ॥

^{१८}नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राणां मध्ये अधिपत्नी अधिकं
पालयिष्यौ विशाखे नक्षत्रं, तद्देवते इन्द्राग्नी श्रेष्ठां प्रशस्य-
तमौ भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ गोपयितारौ अतोऽस्माकं वि-
पूचः विप्वग्गतान् इतश्चेतश्च पलायितान् अपवाधमानौ पीडय-
न्तौ अस्माकं क्षुधं अरातिं शत्रुस्थानीयाम् । यद्वा—क्षुधं अरातिं
चापनुदताम् ॥

^{१९}पौर्णमास्या.—पूर्णा पश्चादिति ॥ व्याख्याता पञ्चमाद्ये* ॥

^{२०}पृथ्वीति ॥ पृथ्वी विस्तीर्णा मुबर्चा शोभनदीप्तिः सु-

वर्चां युवतिस्सजोपाः । पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥

चित्रभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्वेतो जुपन्तां चेतो मदेम रोचमानामरातीर्गोपौ यज्ञम् ॥ १३ ॥

ऋध्यास्मं हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः ।

वति मिश्रिणी सजोपा स्मानप्रीति अस्माभिः सर्वाभिर्वा प्रनाभि पौर्णमासी तिथि उदगात् उदेति उच्छ्रितमागच्छति । शोभमाना आप्याययन्ती वर्धयन्ती विश्वानि दुरितानि दुरितयन्ति दुर्गतिनिवारणेनाप्याययन्ती सा यजमानाय उरुं विस्तीर्णं यज्ञं दुहां दुग्धाम् । 'लोपस्त आत्मने पदेषु' इति तलोप ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ।

अनूराधाना—ऋध्यास्मेति ॥ ऋध्यास्म सप्तधा भूयास्म हव्यैः हविर्भि नपसा प्रणिपातेन च मित्रं देवं उपसद्य उपसद्भ्य ऋध्यास्म स च देवोऽस्माक मित्रधेयं मित्रमस्तु । स्वा-

शतं जीवेम शरदस्सवीराः । चित्रं नक्षत्रमुदगा-
 त्पुरस्तात् । अनूराधास इति यद्वदन्ति । तन्मित्र
 एति पथिभिर्देवयानैः । हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ।
 इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति । यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूर्ये
 ततारं ॥ १३ ॥ तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधं
 तरेम दुरितिं दुरिष्टिम् । पुरन्दराय वृषभाय घृ-

थिको धेयप्रत्ययः । यद्वा—मित्रेण यत् धेयं देयं तन्नोऽस्तु । वयं
 च अनूराधान् नक्षत्रं हविषा तदोयेन वर्धयन्तः शतं जी-
 वेम शरदः सवीराः गतम्* ॥

चित्रमिति ॥ चित्रं चायनीयं इदं नक्षत्रं पुरस्तात् उदगात्
 उदेति । अनूराधास इति यन्नक्षत्रं वदन्ति लौकिका अपि ।
 तत्र नक्षत्रं मित्रः एति पथिभिः देवयानैः देवा यै गच्छन्ति ।
 हिरण्ययैः हितरमणीयैः अन्तरिक्षे विततैः ॥

ज्येष्ठायाः—इन्द्र इति ॥ ज्येष्ठां नक्षत्रं इन्द्रोऽन्वेति अनु-
 गच्छति । यस्मिन् नक्षत्रे निमित्तभूते वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थं सङ्ग्रामे
 वृत्रं इन्द्रः ततार आक्रम्य हतवान् । वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे
 निमित्ते अमृतं दुहानाः क्षुधं तरेम नाशयेम । दुरितिं दुरिष्टिं
 च दुर्यागफलम् ॥

पुरन्दरायेति ॥ पुरन्दराय मेधानां दारयित्रे । 'वाचंयमपुरंदरौ'

ष्णवे । अपांढाय सहमानाय मीढुपे । इन्द्राय
 ज्येष्ठा मधुमद्दुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय
 लोकम् १ मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराज्येतु
 निरृक्तिः पराचा । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिस्समक्तम् ।
 अहर्भूयाद्यजमानाय मह्यम् ॥ १४ ॥ अहर्ना अ-
 य सुविते दधातु । मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति । प-

इति निषात । वृषभाय वर्षयित्रे धृष्णवे वर्षणशीलाय शत्रू-
 णाम् । अपादाय केनचिदप्यनपिभूताय सहमानाय सर्वस्याभि-
 भवित्रे मीढुपे सक्ते ईदृशाय इन्द्राय मधुमत् मधुर हवि दुहाना
 क्षारयन्ती ज्येष्ठा नक्षत्र यजमानाय उरुं लोकं स्थान कृणोतु
 करोतु ॥

मूलस्य—मूलमिति ॥ मूल नक्षत्र प्रजां वीरवतीं विक्रा-
 न्तपुरुषवतीं ईदृशया प्रनाया हेतुम् । तद्देतुत्वात्ताच्छब्दम् । वि-
 देय लप्सीय । मूलहेतुरा वा प्रजा विदेय । पराची परागता
 वैपुष्य भजमाना निरृक्ति रुच्छापति मूलस्य देवता एतु इतो
 गच्छतु पराचा अपुनरावृत्तिवैने मार्गेण । तथासति गोभि प-
 शुभिश्चान्ये समक्तं सद्गत नक्षत्रं अह मूलस्यैय सज्ञेत्येके ।
 अहराख्य नक्षत्र अहरिव प्रकाशक निरृक्तिव्यपगमेनेत्यन्ये । त-
 दीदृश नक्षत्र मह्यं यजमानाय गोभिः पशुभिः समक्तं भूयात् ॥

अहर्न इति ॥ अहराख्य नक्षत्रं अहरिव प्रकाशता गत
 वा अद्य अस्मिन्वर्गि न सुविते सुदु गन्तव्ये फले दधातु ।

रांचीं वाचा निरुद्धंति नुदामि । शिवं प्रजायै शि-
वमस्तु मह्यम् । १ या दिव्या आपः पयस्ता संवभू-
वुः । या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । यास्तांमपा-
ढा अनुयन्ति कामम् । ता न आपश्शङ्क स्योना
भवन्तु । २ याश्च कूप्या याश्च नद्यास्समुद्रियाः ।
याश्च वैशन्तीरुत वासुचीर्याः ॥ १५ ॥ यास्तांमपा-

मूलं नक्षत्रमिति यद्गच्छन्ति लोकेऽपि, अथ तद्देवतां निरुद्धंति
वाचा. भन्तेषु परार्चीं अपुनरावृत्ता नुदामि । यत्र इतो गम-
यामि, ततश्च शिवं कल्याणं प्रजायै मदीयायै मह्यं वास्तु ॥

१अपादानाम्—या दिव्या इति ॥ याः दिव्याः दिवि भवाः
वर्षा आप. पयसा अन्नहेतुना पयस्त्वेन वा इत्यंभूताः सम्ब-
भूवुः सम्भवन्ति पयसा सह भवन्ति उत्पद्यन्ते । या च
अन्तरिक्षे सम्भवन्ति । अपि च पार्थिवीः पार्थिव्यश्च । 'पृथि-
व्या जायते' इत्यम्प्रत्ययः, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदेशित्वम् ।
यासां अपा कामं इच्छा अपादाः नक्षत्रं अनुयन्ति अनु-
गच्छन्ति ता आपः स्योनाः सुखरूपाः नः शं सुरहेतवो
भवन्तु ॥

२याश्चेति ॥ याश्च आपः कूप्याः कूपे भवाः । 'भवे
छन्दसि' इति यत् । नद्याः नद्यां भवाः 'पाथोनदीभ्यां
ज्यण्' । याश्च समुद्रियाः समुद्रे भवाः । 'समुद्राभ्राद्' । वैश-

ढा मधुं भक्षयन्ति । ता न आपद्शङ्कं स्योना भवं-
न्तु । तत्रो विश्वे उपं शृण्वन्तु देवाः । तदपाढा
अभि संयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः ।
कृषिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् । ^{१०}शुभ्राः कन्या
युवतयस्सुपेशसः । कर्मकृतस्सुकृतो वीर्यावतीः ।

न्तीः वेशन्ते कासारे भवा वैशन्त्यः । 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' ।
उतापि प्रासचीः प्रासच्यः प्रकर्षेण समवेता. प्रसचने भवा
नानोदकसहाता यासामपा मधु मधुरं रसं अपाढाः नक्षत्रं
भक्षयन्ति । ता न इत्यादि । गतम् ॥

^९उत्तरापादानाम्—तन्न इति ॥ तत् अस्मदभिमतं विश्वे देवाः
उपशृण्वन्तु अस्मत्सकाशमागत्य शृण्वन्तु तत् साधनं यज्ञं अ-
पाढा अभिसंयन्तु आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । तत् अपाढाख्यं
नक्षत्रं अस्माकं पशुभ्यः पशुभ्यः प्रथतां पशुभ्यः, तथा सति
कृषिः वृष्टिर्यजमानाय कल्पतां सपद्यताम् ॥

^{१०}शुभ्रा इति ॥ शुभ्राः शोभनाः^१ कन्याः तरुण्यः दी-
प्तिमत्यो वा । कन दीप्तौ । युवतयः मिश्रिण्य सुपेशसः
सुरूपा. कर्मकृतः कर्मकरणकुशलाः शोभनकारिण्यः वीर्यावतीः
प्रसवमामर्ष्यवत्य विश्वान् देवानमेव इविपा वर्धयन्त्योऽपाढाः
अस्मद्यज्ञ उपयान्तु कामं यथायथा कामयामहे तद्गुरूपमुपयान्तु ॥

विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः । अपाद्वाः काम्-
मुपयान्तु यज्ञम् ॥ १६ ॥ 'यस्मिन्ब्रह्माऽभ्यजय-
त्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदम् च सर्वम् । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियं दधात्वहृणीयमानम् ।
¹²उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजितेभौ । तन्नो नक्षत्रम-
भिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनास्तं जयेम ।

¹¹अभिजितः—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् अभिजिदाख्ये पुण्ये
नक्षत्रे ब्रह्मा अभ्यजयत् अभितः कात्स्येनाजयत् । अमुं च
लोकं दिवं इदं च सर्वं पृथिव्यादिकं, ऊ इति निपातोऽनर्थकः
पादपूरणार्थः । तत् अभिजिदाख्यं नक्षत्रं अस्मभ्यं विजित्वा
श्रियं दधातु ददातु । विजयपूर्विकां श्रियमित्यर्थः । यद्वा—
जेतव्यान् जित्वा तत् आदाय श्रियमस्मभ्यं ददातु । अहृणी-
यमानं अहीयमानं कुतश्चिदपि । हृणीद् कण्डूदियगन्तः ॥

¹²उभौ लोकाविति ॥ इभौ उभौ लोकौ ब्रह्मणा सं-
जितां सहजितौ अभिजिन्महिम्ना । तदभिजित् नक्षत्रं आत्मीयं
महिमानं अस्मदर्थं विचष्टां पश्यतु प्रकटयतु । यद्वा—उभौ
लोकौ ब्रह्मणा संजितौ यस्मिन्नक्षत्रे, तदभिजिन्नक्षत्रं अस्मान् वि-
चष्टां सानुग्रहं पश्यतु । तस्मात् वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे पृ-
तनाः सङ्गामान् संजयेम, तस्माच्च तत् अभिप्रेतं देवा अनुजान-
न्तु कामं यथेष्टम् ॥

ढा मधुं भुक्षयन्ति । ता न आपद्दशङ्कस्योना भवं-
न्तु । ^९तन्नो विश्वे उर्षं शृण्वन्तु देवाः । तदपाढा
अभि संयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्तं प्रथतां पशुभ्यः ।
कृपिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् । ^{१०}शुभ्राः कन्या
युवतयस्सुपेशसः । कर्मकृतस्सुकृतो वीर्यावतीः ।

न्तीः वेशन्ते कासारे भवा वेशन्त्यः । 'वेशन्तहिमवद्भ्रामण्' ।
उतापि प्रासचीः प्रासच्यः प्रकर्षेण समवेताः प्रसचने भवाः
नानोदकसद्वाताः यासामपां मधु मधुरं रसं अपाढाः नक्षत्रं
भक्षयन्ति । ता न इत्यादि । गतम् ॥

"उत्तरापादानाम्—तन्न इति ॥ तत् अस्मदभिर्जनं विश्वे देवाः
उपशृण्वन्तु अस्मत्सकाशमागत्य शृण्वन्तु तत् साधनं यज्ञं अ-
पाढा अभिसंयन्तु आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । तत् अपाढाख्यं
नक्षत्रं अस्माकं पशुभ्यः पशुभ्यं प्रथतां पशुभवतां, तथा सति
कृपिः वृष्टिर्यजमानाय कल्पतां संपद्यताम् ॥

^{१०}शुभ्रा इति ॥ शुभ्राः शोभनाः^१ कन्याः तरुण्यः दी-
प्तिमत्यो वा । कन दीप्तौ । युवतयः मिश्रिण्यः सुपेशसः
सुरूपाः कर्मकृतः कर्मकरणकुशलः शोभनकारिण्यः वीर्यावतीः
प्रसन्नमामर्ध्यवत्यः विश्वान् देवाननेन हविषा वर्धयन्त्योऽपाढाः
अस्मद्यज्ञं उपयान्तु कामं यथायथा कामयामहे तदनुरूपमुपयान्तु ॥

विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः । अपाद्वाः काम्-
मुपयान्तु यज्ञम् ॥ १६ ॥ 'यस्मिन्ब्रह्माऽभ्यजय-
त्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदम् च सर्वम् । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियं दधात्वहृणीयमानम् ।
¹²उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजितेमौ । तन्नो नक्षत्रम-
भिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनास्सं जयेम ।

¹¹अभिजितः—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् अभिजिदाख्ये पुण्ये
नक्षत्रे ब्रह्मा अभ्यजयत् अभितः कार्त्स्न्येनानयत् । अमुं च
लोकं दिवं इदं च सर्वं पृथिव्यादिकं, ऊ इति निपातोऽनर्पकः
पादपूर्णाथः । तत् अभिजिदाख्य नक्षत्रं अस्मभ्यं विजिस्य
श्रियं दधातु ददातु । विजयपूर्विका श्रियमित्यर्थः । यद्वा—
जेतव्यान् जित्वा तत् आदाय श्रियमस्यभ्यं ददातु । अहृणी-
यमानं अहीयमानं कुतश्चिदपि । हृणीद् कण्डूदियमन्तः ॥

¹²उभौ लोकाविति ॥ इमौ उभौ लोकौ ब्रह्मणा सं-
जितां सहजितौ अभिजिन्महिम्ना । तदभिजित् नक्षत्रं आत्मीयं
महिमानं अस्मदर्थं विचष्टां पश्यतु प्रकटयतु । यद्वा—उभौ
लोकौ ब्रह्मणा संजितौ यस्मिन्नक्षत्रे, तदभिजिन्नक्षत्रे अस्मान् वि-
चष्टा सानुग्रहं पश्यतु । तस्मात् वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे पृ-
तनाः सङ्गामान् संजयेम, तस्माच्च तत् अभिप्रेतं देवा अनुजान-
न्तु कामं यथेष्टम् ॥

तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् । ^१शृण्वन्ति
 श्रोणाममृतस्य गोपाम् । पुण्यामस्या उपशृणो-
 मि वाचम् ॥ ७ ॥ महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम् ।
 प्रतीचीमेना हविषा यजामः । ^{११}त्रेधा विष्णुरु-
 गायो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ।
 तच्छ्रोणैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं यज-

^{११}श्रोणायाः—शृण्वन्स्विति ॥ श्रोणां नक्षत्रं शृण्वन्तीति सर्वे,
 सर्वत्र ह्यतीति यावत् । शृण्वन्ति वा एता वदन्तीं सर्वे,
 वदितुं कुशन्ति यावत् । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपां गोप्त्रीम् ।
 आयप्रत्ययान्तात् किप्यतो लोप । तादृशी अस्याः पुण्यां
 वाचं अमृतत्वकरिं अह उपशृणोमि समीपत शृणोमि । ता
 मिना महीं महतीं देवीं विष्णुपत्नीं विष्णुदेवत्वा अजूर्या वे
 नचिद्व्याहृत्या एनां प्रतीचीं अस्मदाभिमुख्येनाभतीं हविषा
 यजामः ॥

^{११}त्रेधेति ॥ विष्णुरुगायः उरुभि महात्मभि गातव्यः
 स्तोतव्यः त्रेधा विचक्रमे विना-तवान् । महीं महतीं दिवं
 पृथिवीं अन्तरिक्षं च श्रोणाया, तस्मादियं श्रोणा श्रवः अन्नं
 यशो वा इच्छमाना उत्पादयन्ती यजमानाय एति गच्छति ।
 वर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । यजमानाय च पुण्यं श्लोकं
 स्तोत्रं कृष्वती कुर्वती—अहो सम्यगिष्टमेनेति । यद्वा—
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय प्रनाभि कुर्वती कारयन्ती ॥

मानाय कृण्वती । 'अष्टौ देवा वसंवस्तोम्यासः ।
 चतस्रो देवीरजराश्चविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रज-
 सः पुरस्तात् । संवत्सुरीणममृतं स्वस्ति' ॥ १८ ॥
 'यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभि-
 यन्तु श्रविष्टाः । पुण्यं नक्षत्रमभि संविशाम । मा

१ श्रविष्ठानाम्—अष्टाविति ॥ अष्टौ वसुनाभान् देवाः सो-
 म्याः सोमार्हा, चतस्रश्च देव्य श्रविष्टाः नक्षत्र, तारकापेक्ष
 चतुष्टयम् । 'अजराः अविनाशा । ते तमव श्रविष्टाश्च । ते च
 ताश्च ते, मुम एवशेष । यज्ञं इममास्माकीर्णं पान्तु । रजसः
 अन्तरिक्षस्य पुरस्तात् उपरि स्थिता रजोगुणतो वा रजोगुणाप-
 गमादनन्तरमित्यर्थे । संवत्सुरीणं सवत्सरभाविन 'सपरिपूर्वात्ख च'
 इति ख । अमृतं अमृतन्य स्वस्ति' अविष्टेन यथा भवति तथा
 यज्ञं पान्तु ॥

१० यज्ञं न इति ॥ अस्माक यज्ञं वसवः पुरस्तात् पूर्वस्या
 दिशि पान्तु । श्रविष्टाश्च दक्षिणतः दक्षिणस्या दिश्यभियन्तु
 आभिमुख्येन प्रामुवन्तु । श्रविष्टा पुन पितृसम्भवा दक्षमजा-
 पते पितृत्वमप्यस्ति, ततस्तासा दक्षिणतोऽभिगमन युक्तम् । वयम
 'पीद पुण्यं नक्षत्रं अभिसंविशाम आभिमुख्येन परिनराम' तत
 अद्यशंसा पापरुचि अराति न माऽगन् मागमन् । अरात्य
 पेक्ष स्वीत्वम् । गमेर्दुडि 'मन्त्रे घस' इति ज्येष्ठेर्दुक् ॥

१ ग, अमृतमुदक स्वस्ति

२ ग अभित आश्रयाम् ।

नो अरातिरघशसाऽगन् । ^{१७}क्षत्स्य राजा वरु-
णोऽधिराजः । नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः । तौ
देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः । शतं सहस्रां भेष-
जानि घत्तः । ^{१८}यज्ञं नो राजा वरुण उपयातु ।
तन्नो विश्वे अभि संयन्तु देवाः ॥ १९ ॥ तन्नो न-
क्षत्रं शतभिर्जुषाणम् । दीर्घमायुः प्रतिरद्रेषजा-
नि । ^{१९}अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वां भूतानि

^{१७}शतभिषज — क्षत्स्येति ॥ क्षत्स्य बलस्य क्षत्रजातेर्वा राजा
स्वामी वरुण अधिराजः अधिकदीप्ति नक्षत्राणां मध्ये व-
सिष्ठः प्रशस्यतमः शतभिषङ्गसत्रं, तौ वरुणशतभिषजौ देवेभ्यः
अग्रचादिभ्यः । यद्वा—यजमानस्यापि देवत्वात् । 'एष वा
एतर्हीन्द्रो यो यजते' इति । 'अग्निर्वै दीक्षित तस्मादेनम्' इति
च । ऋत्विजोपि देवा 'एते वै देवा प्रत्यक्ष यद्वाह्यणाः'^{१२}
इति । तेभ्यः दीर्घ आयुः कृणुत कुरुतम् । भेषजानि
अनिष्टोपशमनानि शतं सहस्रा महस्त्रसंख्यानि घत्तः घत्ताम् ॥

^{१८}यज्ञमिति ॥ वरुणो राजा अस्माक यज्ञमुपयातु । तेनैव
वरुणागमहेतुना वरुणराजानः विश्वे देवा अपि । अथ तच्छ-
तभिषरु नक्षत्रं जुषाणं प्रीयमाणं अस्मान्वा प्रीणयितु अस्मभ्यं
दीर्घमायु भेषजानि च प्रतिरत्त वर्धतु ॥

^{१९}प्रोष्टपदानाम्—अज इति ॥ अज एकपादिति पदद्वयमपि

प्रति मोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे ।
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः । ^{२०}विभ्राजमानस्स-
 मिधान उग्रः । आऽन्तरिक्षमरुहदगन्ध्याम् । तः
 सूर्यं देवमजमेकपादम् । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति
 सर्वे ॥ २० ॥ ^{२१}अहिर्युधियः प्रथमान एति । श्रेष्ठो

अग्निविशेषस्याख्या अजः अजनः सुष्ठु गन्ता एकः पादोऽस्येति
 एकपात् एकेन पादेन देवान् रक्षन् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति
 लोपसमासान्तः । स पुरस्तादुदगात् उदेति भूतजातेषु प्रथ-
 ममाविर्भवति । विश्वानि च भूतानि प्रति मोदमानः प्रत्ये-
 कमनुष्ठान् । तस्य प्रसवं अनुज्ञां सर्वेऽपि देवाः यन्ति तस्य
 विधेयतां गच्छन्ति न कोपि लङ्घितुं शक्नोति । प्रोष्ठपदाश्च
 नक्षत्रं तस्य प्रसवं यन्तीत्येव । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपाः
 गोपायितारः ॥

^{२०}विभ्राजमान इति ॥ विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः
 समिधानः समिन्धयन् भावान् उग्रः उद्गूणतेजाः उदकस्य वा
 दाता इन्द्रशोऽयं अज एकपात् अन्तरिक्षमारुहत् आरोहति । 'कृमृ-
 द्दरुहिम्यः छन्दसि' इत्यञ्, थां च अगन् गच्छति 'मन्ते
 यस' इति च्छेर्लुक् । तं अजं एकपादं देवं सूर्यं सावनं
 प्रेरकं वा सर्वे प्रोष्ठपदा अनुयन्ति अनुसरन्ति ॥

^{२१}उत्तरप्रोष्ठपदानाम्—अहिर्युधिय इति ॥ पदद्वयमप्रेरेवं ना-

देवानामुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणास्सोमपास्सो-
म्यासः । प्रोष्ठपदासो अभि रक्षन्ति सर्वे ।^१ चत्वार-
र एकमभि कर्म देवाः । प्रोष्ठपदास इति यान्
वदन्ति । ते बुभ्रियं परिपद्यं स्तुवन्तः । अहिः^२

मान्तरम् । पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्रदेवतयोः सूर्याप्रचोः द्विनामत्वम-
न्यत्र सिद्धं 'अनोऽस्येकपादहिरसि बुभ्रियः'^३ इति । अस्त्येव
ब्राह्मणे विष्णिग्यप्रकरणे 'द्वेदे नामनी कुरुध्वम्'^४ इति । 'अहे
बुभ्रिय मन्तं मे गोषाय'^५ इत्युपस्थाने च । प्रथमानः विश्वं व्याप्तु-
वन् एति गच्छति । श्रेष्ठः प्रशस्यतमः देवानां मध्ये मा-
नुषाणामपि पूज्यतमः । तं देवं अहिर्बुभ्रियं ब्राह्मणा सो-
मपाः सोमस्य पातारः सोम्याः सोमार्हाः प्रोष्ठपदाश्चाभिरक्ष-
न्ति अभिनः तर्पयन्ति ॥

^१ चत्वार इति ॥ चत्वारोपि देवा एकं कर्माभिगम्य
संभूय साधयन्ति । यद्वा—कर्मदेवा मुकृतातिशयेन देवत्वमाप्ताः
'ये कर्मणा देवानपियन्ति'^६ इति । प्रोष्ठपदास इति यान्-
दन्ति लोके ते चत्वारोपि संभूय कर्माणि साधयन्ति । ते
पूर्वोक्तदेवाः प्रोष्ठपदाः बुभ्रियं परिपद्यं परित उपास्यं उपरि
वा सीदन्तं अहिः च स्तुवन्तः नमसा नमस्कारादिना अन्नेन
हविषा वा उपमद्य उपसङ्गम्य रक्षन्ति तर्पयन्ति । यद्वा—

^१ पदद्वय रश्मिरोपस्थाख्या.

^२ सं १-१-१.

^३ सं. ६-१-१.

^४ मा. १-२-१.

^५ उ. १-८.

रक्षन्ति नमसोपसद्यं । ३ पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् ।
 पुष्टिपती पशुपा वाजवस्त्यौ ॥ २१ ॥ इमानि हव्या
 प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 ४ क्षुद्रान्पशून्क्षतु रेवती नः । गावो नो अश्वाः
 अन्वेतु पूषा । अत्र रक्षन्तौ बहुधा विरूपम् ।

एकं विचित् प्रशस्त कर्म चत्वारस्ते अभिगच्छन्ति, ते तत्क-
 मकारिणो जना बुध्निय आर्हे च स्तुवन्तः नमस्कारादिना
 उपसद्य रक्षन्ति तर्पयन्ति ॥

३ रेवत्या—पूषेति ॥ पूषा रेवती च पन्थां एकं मार्गं
 अन्वेति अनुगच्छति सहत्यकारिणो वनेते । तौ वौ' पुष्टि
 पती पुष्टे पातारो पशुपा पशूना पालयितारो । 'मुषा सु-
 लुक्' इत्याकार । वाजवस्त्यौ वाजेन अत्रेन वस्त्यौ बलहेतु
 जगताम् । बले वा साधू । वस्तिशब्द दासीभारादिषु द्र
 ष्य । यद्वा—वाजो वस्त्यो ययोस्तादृशौ तौ इमानि अरम-
 दीयानि हव्यानि प्रयता प्रयतानि जुषाणा सेवमानौ सुगै
 शोभनगमनसाधने यानैर्वाहनै न यज्ञं उपयाता उपगच्छताम् ॥

४ क्षुद्रानिति ॥ नः क्षुद्रान् अजादीन् पशून् रेवती र-
 क्षतु । न गाव गा । जात्वाभाव छान्दस । अश्वाश्च पूषाऽ-
 न्वेनु रक्षतु । ता द्वावपि अन्नं विरूप विविधरूप बहुधा
 रक्षन्तौ वाज अत्रवन्त यज्ञं यजमानाय सनुना दत्ताम् । पशु दाने ॥

वाज॑ सनुतां यज॑मानाय यु॒ज्ञम् । तद॒श्विना॑व-
 श्व॒युजो॑पयाताम् । शुभं॑ गमि॑ष्ठौ सु॒यमे॑भिर॒श्वैः ।
 स्वं नक्ष॑त्तू॒ ह॒विषा॑ यज॑न्तौ । म॒ध्वा संपृ॑क्तौ य-
 जु॒पा सम॑क्तौ ॥ २२ ॥ यो दे॒वानां॑ भि॒पजौ॑ ह॒व्य-
 वा॒हौ । विश्व॑स्य दू॒ताव॒मृत॑स्य गो॒पौ । तौ नक्ष॑त्तू
 जु॒जुपा॑णोपयाताम् । नमो॑ऽश्वि॒भ्यां कृ॑णुमोऽश्व॒यु-

‘अश्वयुजो—तदिति ॥ अश्विनौ देवते अश्वयुजा अ-
 श्वयुग्भ्या सह । तृतीयाद्विवचनस्यामार । तत् मदीय कर्म
 उपयाताम् । शुभ गमिष्ठौ अतिशयेन शोभन गन्तारौ । गन्तृ-
 शब्दान् ‘तुच्छन्दसि’ इति इटनि ‘तुरिष्ठेमेपसु’ इति लोप ।
 सुयमेभि सुदान्ते अश्वैः, स आत्मीय नक्षत्र अश्वयुगा-
 ल्य हविषा यजन्तौ पूजयन्ता, म॒ध्वा मधुरसेन हविषा
 संपृ॑क्ता यजुषा मन्त्रेण समक्तौ सम्पृक् प्रकाशितौ ॥

“या देवानामिति ॥ अश्विनो देवाना भिपजौ हव्यवाहौ
 हविषा वाहारौ वृष्टिद्वारेण । विश्वस्य लोकस्य दूतौ दूतव-
 दितकारिणौ अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपौ गोपयितारा । ता
 नक्षत्र आत्मीय जुजुपाणा सेवमानो । छान्दसस्य लिट् वा-
 ननादेश । तानस्मद्यज्ञ उपयाताम् । ताभ्या अश्विभ्या अ-
 श्वयुग्भ्या च नमः कृणुमः कूर्म ॥

ग्भ्याम् । ^{२७}अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । तद्यमो
 राजा भगवान् विचष्टाम । लोकस्य राजा महतो
 महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतुं । ^{२८}य-
 स्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यपिञ्च-
 न्त देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजाम । अप
 पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । ^{२९}निवेशनी ^{३०}यत्ते देवा अ-

‘भरणीनाम्—अपेति ॥ भरणीः नक्षत्र नः पापं अपभ-
 रन्तु अपहरन्तु । ‘द्वयहोर्भ’ इति भत्वम् । यमश्च राजा भगवान्
 ऐश्वर्यवान् तदस्मदभिमतं विचष्टां पश्यतु, यथा न. सिद्धयति
 तथेति । महतः लोकस्य राजा स्वामी स्वयमपि महान् ।
 सुगं देशान्तरगमने शोभनगमनं नः पन्थां पन्थानं कर्मणाम् वा
 लोकान्तरगमने अभयं हिसारदितं कृणोतु करोतु ॥

^{२८}यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नक्षत्रे यमः राजा एति स्वामि
 त्वेनानुप्रविशति । किं न—यस्मिन्नक्षत्रे एनं देवाः पितृराज्ये
 अभ्यपिञ्चन्त । तत् भरणीनक्षत्रं अस्य यमस्य संबन्धि चित्रं
 चायनीयं वयं हविषा यजाम । अप पाप्मानमिति । गतम् ॥

^{२९-३०}अमावास्यायाः—‘निवेशनी, यत्ते देवा अद्भुः’ इति

दधुः ॥ २३ ॥

ततार मह्यं प्रामचीर्या यान्तु यज्ञं वाचङ् स्व-
स्ति देवा अनु यन्ति सर्वे वाजवस्त्यौ समक्तौ दे-
वास्त्रीणि च ॥ २ ॥

'नवोनवो भवति जायमानो यमादित्या अ३-

व्याख्याते चेते 'पूर्णा पश्चात्' इत्यत्र ॥

इति तृतीये प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः.

¹⁻²अथ 'चन्द्रमा वा अकामयत'² इत्यादीनां सप्तानां क्रमेण याज्यानुवाक्याः द्वेद्वे । तत्र चन्द्रमसः (ननु 'नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि तान्येवावस्त्ये'³ इति व्याख्येते 'वृ-
त्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता'⁴ इत्यादीनामष्टाविंशतिनक्षत्राणां दर्शपूर्वमास-
योश्च त्रिंशतामेवोपधानमुक्तम् । किञ्च—'अभिचरन् इयेनचिता यजेत' इत्यत्र 'अग्नेः वृत्तिकाः'⁵ इति त्रिंशतामेवोपधानम् । अत्र नक्षत्रेष्टकां चन्द्रादिसप्तानां यजनं किमर्थमित्यत आह—चन्द्रमा वा अ-
कामयत इत्यादि । चन्द्रादीनामपि नक्षत्राधीनत्वात् चन्द्रसूर्ययोर्नक्ष-
त्रेषु गमनं प्रसिद्धम् । अर्वाशिष्टानां त्रयाणां तद्विभागतत्सन्धान-
तद्वात्मत्वेन अदितेर्विष्णोश्च यजनं नक्षत्रसत्रकर्तुः यजमानस्य ज्यो-
तिष्ठावाप्तये प्रतिष्ठायै च भवति । तेषां द्वेद्वे याज्यानुवाक्ये)⁶ ।

¹ स. १-५-१.

² स. १-१-५.

³ स. १-५-५.

⁴ स. ४-४-१.

⁵ स. १-५-१.

⁶ वृण्वलितो ग्रन्थः ग पुस्तकमात्रे वर्तते.

शुर्माप्याययन्ति । 'ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं तन्तुं परि तातनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते नो नक्षत्रे हवमार्गमेतम् । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः । सुरत्वासो देववीर्ति

नवोनवो भवति, यमादिना अंशुमिति । व्याख्याते चैते' द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थान्त्ये ॥

'अहोरात्रयोः—ये विरूपे इति ॥ अहोरात्रे विरूपे विविधरूपे शुक्लकृष्णरूपे समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं गते । पूर्ववदाकारः । संव्ययन्ती समन्तादाच्छादयन्ती शुक्लकृष्णो इव वस्त्रे संव्ययन्ती । औडशशीभावः, न स्त्रीप्रत्ययः । समानं एकं तन्तुं तायमानं संवत्सरं यज्ञं वा परि तातनाते परितो विस्तारयत । तनेतेः छन्दसि लिटि एत्वाम्यासलोपाभावे 'तुजादीनाम्' इत्यम्यासस्य दीर्घत्वम् । विभू व्याप्तिमी अविच्छेदेन प्रवृत्तत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । प्रभू पर्याप्ति भावानां निष्पत्तौ । अनुभू अनुक्रमेण भवन्ती । लोकस्य वा कृताकृते अनुभवन्ती । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । ते अहं विश्वतो हुवे सर्वेण प्रकारेणाह्वयामि ते नाहोरात्रे नक्षत्रे नक्षत्रविशेषयुक्ते अस्मिन्वा नक्षत्रेऽहनि वा नः हवं यज्ञ आगमेतं युवामागच्छतम् । लिट्चाशिष्यद् ॥

'वयं देवी इति ॥ वयं ब्रह्मणा मन्त्रेण संविदानाः

दधानाः । अहोरात्रे हविषां वर्धयन्तः । अतिं पा-
प्मानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युवदृश्यायती ॥२४
व्युच्छन्तीं दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षु-
पा । तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरीं । उदुस्त्रियांस्स-

एकमत्य गता मुरन्नासः शोभनेन हविराख्येन कर्मसाधनेन त-
द्वन्त । देववीरिं दधानाः देवाना याग निर्वर्तयन्त अहो
रात्रे देवी देव्यो देवनशीले । रात्र्यपेक्ष स्त्रीत्व, लिङ्गव्यत्ययो
वा । हविषा वर्धयन्तः पाप्मानं अतिगमेम अतिक्रमेम अ-
तिमुक्त्या अत्यर्थं पाप्मना मोक्षनेनानेन कर्मणा ॥

१ उपम — प्रतीति परोष्णिक् ॥ उ इत्यवधारणे । व्यु-
च्छन्ती प्रभानी उपा आयती आगच्छन्त्येव प्रत्यदृशि प्रचे-
क मर्वेद्विदृश्यते । आत्माभिमुख वा दृश्यते । 'मर्वे विषयश्च
न्दसि विरन्त्यन्ते' इति लघुसगुणाभाव । दिवो दुहिता दुहि
नृस्थानीया तत्र उपलब्धे । अपः कर्माणि उदरानि वा नृणु-
ते अदयति चक्षुषा प्रकाशेन विवृणोतीत्यर्थं । प्रकाशावरण
विवरणमेव । मही महनीया सौं ॥

२ तम इति जगती ॥ तमोभूतमिदं जगन् ज्योतिष्कृणोति
प्रकाशवत्करेण उपा सूनरी सुदु नेत्री प्रजाना शोभननरा
वा, सौं हि ता प्रनुवन्ते । विश्व—तस्मिन् जाले सूर्यः
उस्त्रियाः रश्मीन् उत्स्रचते उच्छ्रितं भवते । विश्व—हे उपः!
तमेत् तवैव व्युपि व्युष्टं । उन्त्रे विपि अन्त्यविरारं छा-

चते सूर्यः । सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो
 व्युषि सूर्यस्य च । 'सं भक्तेन गमेमहि । तन्नो
 नक्षत्रमर्चिमत् । भानुमत्तेज उच्चरत् । उप यज्ञ-
 मिहागमत् ॥ २५ ॥ प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रा-
 येन्दुः हवामहे । स नस्तविता सुवत्सनिम् । पु-

न्दस. वसेर्ता संप्रसारणे 'शासिवसि' इत्यादिना पत्वम् । तव
 सूर्यस्य च व्युष्टौ उदये सत्येव युवाभ्या सचा सह उद्यन्न-
 क्षत्रं दिवसस्य संज्ञाकारि अर्चिमत् दीप्तिमत् भवति पूजितं
 भवति, अस्माकं कर्मयोग्यं जायते ॥

नक्षत्राणां—संभक्तेन इत्यनुष्टुभौ ॥ भक्तेन अन्नेन हविषा सङ्ग-
 मेमहि कर्मवन्तो भूयास्म । 'लिङ्चाशिष्यह्' 'समोगमृच्छि' इ-
 त्यात्मनेपदम् । हेतुमाह—तत् नक्षत्रं यत्र कर्म क्रियते तदिन्द्रा-
 नीमर्चिमत् पूजितं भानुमत् दीप्तिमत् तेजः तेजस्वि पुण्यत्वा-
 दीदृशं सत् उच्चरत् उद्गच्छत् अस्माकं यज्ञं उपागमत् उपाग-
 च्छति उपागच्छतु वा इह अस्मिन्नहनि ततस्तं भक्तेन गमेमहीति ॥

प्रनक्षत्रायेति ॥ देवाय देवनशीलाय इन्द्राय ईश्वराय स्वका-
 र्यकरणकुशलाय नक्षत्राय नक्षत्रात्मने नक्षत्रामिमानिने इन्दुं अ-
 मृतकल्पं हविः प्रहवामहे प्रकर्षेण आह्वयाम. आनयामः जुहु-
 मो वा । स च सविता कर्मणामनुज्ञाता नक्षत्राख्यो देवः
 अस्मभ्यं सति धनं सुवत् अनुजानातु ददातु पुष्टिदां पुष्टेर्दा-
 तारं पर्याप्तं वीरवत्तमं अतिशयेन पुत्रादिगुक्तम् ॥

ष्टिदां वीरवृत्तमम् । 'उदु त्यं ¹⁰चित्रम् । ¹¹अदितिर्न
 उरुप्यतु ¹²महीमपु मातरंम् । ¹³इदं विष्णुः ¹⁴प्र
 तद्विष्णुः । ¹⁵अग्निर्मूर्धा ¹⁶भुवः । ¹⁷अनु नोऽद्यानु-
 मति ¹⁸रन्विदनुमते त्वम् । ¹⁹हव्यवाहं ²⁰स्विष्टम् ॥
 आयत्यंगमस्विष्टम् ॥ ३ ॥

⁹⁻¹⁰सूर्यस्य—उदुत्यं, चित्रमिति ॥ व्याख्याते ग्रहप्रभे¹ ॥

¹¹⁻¹²अदिते—अदितिर्न, महीमप्विति ॥ व्याख्याते 'वै-
 श्वानरो नः'² इत्यत्र ॥

¹³⁻¹⁴विष्णो.—इदं विष्णुः, प्रतद्विष्णुस्तत्र त इति ॥ प्रथमा
 'युञ्जते मन'³ इत्यत्र व्याख्याता । इतरा 'जुष्टीनरः'⁴ इत्यत्र ॥

¹⁵⁻¹⁶अग्ने—अग्निर्मूर्धा, भुव इति ॥ अग्निकाण्डे व्याख्याते⁵ ॥

¹⁷⁻¹⁸अनुमते—अनुनोऽद्य, अन्विदनुमत इति ॥ 'इदं वा-
 मास्ये' इत्यत्र व्याख्याते । अग्रचनुमती सप्तस्वेवेति केचित् ।
 सर्वत्र शक्तिकादिवित्यपरे ॥

¹⁹⁻²⁰अथ संयाज्ये—हव्यवाहं, स्विष्टमिति ॥ व्याख्याते
 'जुष्ट'⁶ इत्यत्र ॥

इति धातुभाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः.

¹स. १-४-४३.

²स. १-५-१२.

³स. १-२-१३

⁴सा. २-४-३

⁵स. ४-४-४

⁶स. २-२-१९.

⁷सा. २-४-७.

अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्या-
मिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टा-
कपालं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभ-
वत् । अग्निर्वै देवानामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्दे-
वानामन्नादः । एवञ्च ह वा एष मनुष्याणां भवति ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
ऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितुत्तयै स्वा-
हाऽब्र्यन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वरपयन्त्यै
स्वाहा । चूपुणीकायै स्वाहेति ॥ २७ ॥ प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात्सृष्टाः परांचीरायन् ।

अथ नक्षत्रेष्टीना व्याख्यानं—अग्निर्वा अकामयतेत्यादि ॥ दे-
वानां मध्ये अहं अतिशयेन अन्नादः स्यामिति । स तथा
कामयमानः । एतमग्निं कृत्तिकादेवत्प्य अष्टाकपालं पुरोडाशं नि-
रवपत् । एकस्यैव यष्टत्वयष्टव्यत्वौपपत्तिः प्रागेवोक्ता । ततो वा
इति । गतम् । यथा हेत्यादि । यष्टुः विदुषश्च स्तुतिः । सोऽत्रेति
स यष्टा अत्र इष्टो वक्ष्यमाणान् होमान् नुहोति । अम्बाद्याः
सप्त कृत्तिका तारकाख्या अत्रिकाण्डे व्याख्याताः* ॥

प्रजापतिरिति ॥ प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः अस्मात्परा-

तासां रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप-
 मा वर्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं प्रजाप-
 तये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपा-
 वर्तत । समेनया गच्छत । उपं ह वा एनं प्रिय-
 मावर्तते । सं प्रियेणं गच्छते । य एतेन हविषा
 यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्र-
 जापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै
 स्वाहा प्रजाभ्यस्स्वाहेति ॥ २८ ॥ 'सोमो वा अ-
 कामयत् । ओषधीनां राज्यमभिर्जयेयमिति । स
 एतं सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयंसि
 निरवपत् । ततो वै स ओषधीनां राज्यमभ्यज-

चीः अपुनरावृत्ता गता । तासां मध्ये रोहिणीमभ्यध्या-
 यत् प्रजापतिः ध्यातवान् । अथ स तामभिध्यायन्नकामयत् इयं
 मामुपावर्तत उपागच्छेत् अहं एनया संगच्छेयेति । स
 एतमिति । गतम् । उप हेत्यादि । यदुर्विदुषश्च फलम् । रोचमा-
 नाया इति । प्रजापतये रोचत इति रोचमाना रोहिणी तार-
 कास्तैषा प्रजानां च मध्ये रोचत इति सर्वाभ्यः प्रजाभ्यः
 होमः ॥

ओषधीनां राज्यं राजत्वम् । गतमन्यत् । समानानां

यत् । स॒मानानां॑ ह॒ वै रा॒ज्यम॒भिर्ज॑यति । य
ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यजते । य उं चैनदेवं वेदं । सोऽन्नं
जुहोति । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ मृ॒गशी॒र्पाय॑ स्वाहा ।
इ॒न्व॒काभ्य॑स्स्वाहा॒प॒धीभ्य॑स्स्वाहा । रा॒ज्याय॑ स्वा-
हाऽभिर्जित्यै॑ स्वाहेति ॥ २९ ॥ 'रुद्रो वा अकाम-
यत । प॒शुमा॑न्त्स्यामिति । स ए॒तश्च॑ रु॒द्राया॑र्द्रायै
प्रे॒त्यङ्ग॑वं च॒रुं पर्य॑सि निरवपत् । ततो॑ वै स प॒शु-
मा॑न॒भवत् । प॒शुमा॑न् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒-
विषा॑ यजते । य उं चैनदेवं वेदं । सोऽन्नं जुहोति ।
रु॒द्राय॑ स्वाहाऽऽर्द्रायै॑ स्वाहा । पि॒न्व॒मानायै॑ स्वाहा
प॒शुभ्य॑स्स्वाहेति ॥ ३० ॥ 'ऋ॒क्षा वा इ॒यम॑ल्लो॒म-
का॑ऽऽसीत् । साऽका॑मयत । ओ॒प॒धीभि॑र्व॒नस्प॑र्तिभिः
प्राजा॑येयेति । सै॒तम॑दित्यै पु॒नर्व॑सुभ्यां च॒रुं निर॑व-
पत् । ततो॑ वा इ॒यमो॑प॒धीभि॑र्व॒नस्प॑र्तिभिः प्राजा-

हेति । गर्ध्विदुषश्च स्तुतिः । मृगशीर्षतारया इन्द्राः । इति
• मीणने । कनिषि तारकादित्वादित्वाभावः ॥

'प्रेत्यङ्गवमिति ॥ 'ओरव्' । पिन्वमाना पशुन् वर्षयमाना ॥

'ऋक्षा वा इति ॥ इयं पृथिवी पूर्वं ऋक्षा शून्या अ-

यत् । प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिः । य एतेन
हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेदं । सोऽत्र जुहो-
ति । अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्याम् । स्वाहाऽऽभूत्यै
स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ३१ ॥ 'वृहस्पतिर्वा
अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतं वृह-
स्पतये तिप्याय नैवारं चरुं पर्यसि निरवपत् । त-
तो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह वै भ-
वति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वे-
दं । सोऽत्र जुहोति । वृहस्पतये स्वाहा तिप्याय
स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ३२ ॥ 'देवासु-
रास्संयत्ता आसन् । ते देवास्सुपर्षेभ्य आश्रेषाम्य
आज्ये करम्भं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विपन्तं भ्रातृ-

लोमका ओष्यादिभिर्लोमस्थानीयै रहिता । पूर्ववदित्वाभाव । आ-
भूति प्रनाती पुनर्वसू तारके ॥

'नैवारमिति ॥ अनुदात्तादित्वेऽपि पलाशादित्वाद्ब्रुभावः ॥

'देवासुरा इत्यादि ॥ करम्भनिर्वापेण तानसुरानुपानयन्
नाशितवन्त । एताभिर्देवताभिर् सर्वैराश्रेषाभिश्च । द्रवसमिश्चा

व्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उं चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । स्र्पेभ्यस्स्वाहाऽऽश्रे-
पाभ्यस्स्वाहा । द्नुशूकेभ्यस्स्वोहेति ॥ ३३ ॥ पित-
तरो वा अकामयन्त । पितृलोक ऋधुयामेति । त
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशाऽपट्कपालं निरं-
वपत् । ततो वै ते पितृलोक आर्धुवन् । पितृलोके
ह वा ऋधोति । य एतेन हविषा यजते । य उं
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यस्स्वाहा म-
घाभ्यः । स्वाहाऽनघाभ्यस्स्वाहाऽगदाभ्यः । स्वा-
हाऽरुन्धतीभ्यस्स्वोहेति ॥ ३४ ॥ अर्यमा वा अ-
कामयत् । पशुमान्धस्यामिति । स एतमर्यम्णे फ-
ल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स पशुमानभ-
वत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अ-
र्यम्णे स्वाहा फल्गुनीभ्याऽस्वाहा । पशुभ्यस्स्वा-

सकवः करम्भाः । दंशूकाः दंशनशीलाः सर्पल्यैषा । 'यज-
नपदशा घटः' इत्युक्तप्रत्ययः ॥

अनघाः, अगदाः अरुन्धत्य इति मखानामाख्याः ॥

हेति ॥ ३५ ॥ "भगो वा अकामयत् । भगी श्रेष्ठी
 देवानां स्यामिति । स एतं भगाय फल्गुनीभ्यां
 चरुं निरवपत् । ततो वै स भगी श्रेष्ठी देवानाम-
 भवत् । भगी ह वै श्रेष्ठी संमानानां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा ।
 श्रेष्ठ्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥ "सविता वा अकाम-
 यत् । श्रन्मै देवा दधीरन् । सविता स्यामिति । स
 एतं सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर-
 वपदाशुनां व्रीहीणाम् । ततो वै तस्मै श्रद्देवा अ-
 दधत् । सविताऽभवत् । श्रद्ध वा अस्मै मनूष्यां
 दधते । सविता संमानानां भवति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

१ भगी ऐश्वर्यादिमान् । श्रेष्ठी श्रेष्ठैश्वर्यादिना तद्वान् ॥

"श्रन्म इति ॥ श्रद्धीरन् देवा मरु, श्रद्धेयवचन तेषा
 भूयासम्, सविता प्रेरक अनुज्ञाता वा । आशुब्रीहय त्रि-
 पक्षपक्का । अनुज्ञातृविशेषा ददत्, पृणन्, प्रयच्छन्, प्रतिष्ठ
 म्णान् । ददत् विधानेन, पृणन् प्रीणयन्, प्रयच्छन् विश्वनपेक्ष
 उदार, प्रतिष्ठम्णन् उक्त स्वीकुर्वन् ॥

सुवित्रे स्वाहा हस्ताय । स्वाहा ददुते स्वाहा पृण-
ते । स्वाहा प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति ॥
३७ ॥ ^{१३}त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां विन्दे-
येति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टार्कपालं
निरंवपत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चि-
त्रं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते ।
य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा
चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा प्रजायै स्वाहेति ॥
३८ ॥ ^{१४}वायुर्वा अकामयत । कामचारं मेपु लोके-
ष्वभिर्जयेयमिति । स एतद्वायवे निष्टायै गृष्ट्यै
दुग्धं पयो निरंवपत् । ततो वै स कामचारं मेपु
लोकेष्वभ्यजयत् । कामचारं ह वा एषु लोकेष्व-
भिर्जयति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैन-
देवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । वायवे स्वाहा निष्टया-
यै स्वाहा । कामचाराय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहे-
ति ॥ ३९ ॥ ^{१५}इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् । श्रेष्ठ्यै

^{१३}चित्रं बहुधा प्रजा विन्देय लप्सीयेति । चैत्राय चित्रताय ॥

^{१४-१५}इच्छत्या सर्वत्र चार कामचार । निष्टया इति

देवानांमभिर्जयेवेति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशां-
खाभ्यां पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपताम् ।
ततो वै तौ श्रैष्ठ्यं देवानांमभ्यंजयताम् । श्रैष्ठ्यं
ह वै समानानामभिर्जयति । य एतेन हविषा य-
जते । य उं चैनदेवंवेद । सोऽत्रं जुहोति । इन्द्रा-
ग्निभ्यां स्वाहा विशांखाभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय
स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति ॥ ४० ॥ 'अधैतत्पौर्ण-
मास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौर्णमासी ।
काम आज्यम् । कामेनैव कामं समर्धयति ।
क्षिभमेनं स काम उपनमति । येन कामेन यजते ।
सोऽत्रं जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वा-
हाऽऽगत्यै स्वाहेति ॥ ४१ ॥ ४ ॥

१ स्वतेराख्या । शृष्टिस्सकृत्प्रसूता । गतमन्यत् ॥

१३ कामो वा इति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

* इति तृतीये प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः .

'मित्रो वा अंकामयत् । मित्रधेयमेषु लोकेष्व-
भिजयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं
निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यंज-
यत् । मित्रधेयं ह वा एषु लोकेष्वभिजयति ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । मित्राय स्वाहाऽनूराधेभ्यस्स्वाहा । मित्र-
धेयाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४२ ॥ इन्द्रो वा
अंकामयत् । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स
एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
रवपन्महार्वीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवाना-
मभ्यंजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै संमानानामभिजय-
ति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा ।
ज्यैष्ठ्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४३ ॥ प्र-
जापतिर्वा अंकामयत् । मूलं प्रजां विन्देयेति । न

'मित्रो वा इति ॥ मित्रधेयं मित्रत्व सर्वस्य । मित्राय
वा धातव्य दातव्यं मित्रधेयम् ॥

महाग्रीह्य महाशाल्य ॥

°मूलं प्रधानभूताम् ॥

एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स
मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेदं । सो-
ऽत्रं जुहोति । प्रजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा ।
प्रजायै स्वाहेति ॥ ४४ ॥ 'आपो वा अकामयन्त ।
समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतमद्रथोऽपाढा-
भ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै तास्समुद्रं काममभ्य-
जयन् । समुद्रं ह वै काममभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेदं । सोऽत्रं जुहो-
ति । अद्रथस्स्वाहाऽपाढाभ्यस्स्वाहा । समुद्राय स्वा-
हा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४५ ॥
'विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपज्यं जयेमे-
ति । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽपाढाभ्यश्चरुं निर-
वपन् । ततो वै तेऽनपज्यमजयन् । अनपज्यं
ह वै जयति । य एतेन हविषा यजते । य उं चै-
नदेवं वेदं । सोऽत्रं होजुति । विश्वेभ्यो देवेभ्य-

समुद्रं कामं कामाना साधकमभिजयेमेति ॥

अनपज्यं केनचिदप्यपनेतुमशक्यम् । 'क्षय्यज्यो, शक्यार्थे'

स्वाहाऽपादाभ्यस्वाहा । अनपजग्याय स्वाहा
जित्यै स्वाहेति ॥ ४६ ॥ 'ब्रह्म वा अकामय । ब्र-
ह्मलोकमभिजयेयमिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते
चरुं निरवपत् । ततो वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् ।
ब्रह्मलोकः ह वा अभिजयति । य एतेन हविषा
यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । ब्र-
ह्मणे स्वाहाऽभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वा-
हाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४७ ॥ 'विष्णुर्वा अकाम-
यत् । पुण्यञ्छ्लोकः शृण्वीय । न मां पापी की-
र्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै पुरोडा-
शं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यञ्छ्लो-
कमशृणुत् । नैनं पापी कीर्तिरागच्छत् । पुण्यञ्
ह वै श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
ऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लो-

इति निपात्यते । 'गगतोः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रिया-
विशेषणं चेदम् ॥

पुण्यश्लोकः पावनशब्दः ॥

कायु स्वाहा श्रुतायु स्वाहेति ॥ ४८ ॥ वसवो वा
 अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति । त एतं
 वसुभ्यश्श्रविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
 पन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां परीयन् । अग्रं ह
 वै समानानां परीयति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यस्स्वा-
 हा श्रविष्ठाभ्यस्स्वाहा । अग्रायु स्वाहा परीत्यै
 स्वाहेति ॥ ४९ ॥ इन्द्रो वा अकामयत । दृढोऽ-
 शिथिलस्यामिति । स एतं वरुणाय शतभिपजे
 भेषुजेभ्यः पुरोडाशं दशकपालं निरवपत्कृष्णानां
 व्रीहीणाम् । ततो वै स दृढोऽशिथिलोऽभवत् ।
 दृढो ह वा अशिथिलो भवति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वरु-
 णायु स्वाहा शतभिपजे स्वाहा । भेषुजेभ्यस्स्वा-
 हेति ॥ ५० ॥ ^{१०}अजो वा एकपादकामयत । ते-
 जस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतमुजायैकपदे

^१अग्रं प्राधान्यम् ॥

^{१-१०}दृढः निरनीवन अशिथिलः अशिथिलाङ्ग ॥ .

प्रोष्ठपदेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसी भवति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 ऽत्र जुहोति । अजायैकपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वा-
 हा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ५१ ॥
 "अहिवै बुध्नियोऽकामयत् । इमां प्रतिष्ठां विन्देये-
 ति । स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं
 भूमिकपालं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-
 मविन्दत । इमाश्च ह वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अहये बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
 ष्ठायै स्वाहेति ॥ ५२ ॥ 'पुषा वा अकामयत् ।
 पशुमान्स्थ्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं नि-
 रवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह
 वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा ।
 पशुभ्यस्स्वाहेति ॥ ५३ ॥ "अश्विनौ वा अकाम-
 येताम् । श्रोत्रस्विनावर्धिरौ स्यावेति । तावेतम-

११-१२ इमां पृथिवीमेव प्रतिष्ठां लभेयेति । भूमिकपालः भूमि-
 रेव कपालमस्येति ॥

११-१५ श्रोत्रस्विनौ श्रोत्रवन्तौ पशस्तश्रोत्रौ । सकारोपजनः छा-

श्विभ्यासश्वयुभ्यां पुरोडाशं द्विकपालं निरवप-
ताम् । ततो वै तौ श्रोत्रस्विनावधिरो भवताम् ।
श्रोत्रस्वी ह वा अवधिरो भवति । य एतेन हवि-
पा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अश्विभ्यां स्वाहाऽश्वयुभ्यां स्वाहा । श्रोत्राय
स्वाहा श्रुत्ये स्वाहेति ॥ ५४ ॥ "यमो वा अंका-
मयत । पितृणां राज्यमभिजयेयमिति । स एतं
यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स पि-
तृणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै रा-
ज्यमभिजयति । य एतेन हविपा यजते । य उं चैन-
देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहाऽपभरणी-
भ्यस्स्वाहा । राज्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥
५५ ॥ "अथैतदमावास्याया आज्यं निर्वपति । कामो
वा अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव कामः
समर्धयति । क्षिप्रमेन स काम उपनमति । येन
कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वा-
हा कामाय स्वाहाऽगत्यै स्वाहेति ॥ ५६ ॥ ५ ॥

न्दम । अघधिरौ श्रवणशक्तिमन्तौ । गतमन्यत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे पद्यमोऽनुवाकः.

'चन्द्रमा वा अंकामयत । अहोरात्रानर्धमासा-
 न्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्त्वा । चन्द्रमसस्सायुज्यं
 सलोकतामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे प्रतीदृ-
 श्यायै पुरोडाशं पञ्चदशकपालं निरवपत् । ततो
 वै सोऽहोरात्रानर्धमासान्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्त्वा ।
 चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहोरा-
 त्रान् ह वा अर्धमासान्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्त्वा ।
 चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एतेन
 हविषा यजते । य उँ चैनदेवं वेद । सोऽत्रं जुहो-
 ति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा । अहो-
 रात्रेभ्यस्स्वाहाऽर्धमासेभ्यस्स्वाहा । मासेभ्यस्स्वा-
 हर्तुभ्यस्स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति ॥ ५७ ॥ अ-
 होरात्रे वा अंकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुञ्चेवहि ।
 न नावहोरात्रे आप्नुयात्तमिति । ते एतमहोरात्रा-

'चन्द्रमा वा इति ॥ सायुज्यं समानयोगता । सालोक्यं
 समानलोकता । प्रतीदृश्या तिथि प्रतिदिनं चन्द्रमसो गत्या पृ-
 थक्त्वेन दृश्यमानत्वात् ॥

'अहोरात्रे इति ॥ अतिरुम्य मुञ्चेवहि अहोरात्रनिबन्धनदुः-
 खसप्तपर्शत् । न च पुनरहोरात्रे जावामाप्नुताम् । सवात्योः गवो

भ्यां च॒रुं निर॑वपताम् । ह॒यानां व्री॑हीणाम् । शु-
 क्लानां च कृ॒ष्णानां च । सु॒वा॒त्योर्दु॒ग्धे । श्वे॒तायै च
 कृ॒ष्णायै च । ततो॑ वै ते अत्य॑हो॒रात्रे अ॑मुच्येते ।
 नैनं अ॒हो॒रात्रे आ॑प्नुताम् । अति॑ ह॒ वा अ॑हो॒रात्रे
 मु॒च्यते । नैनंम॑हो॒रात्रे आ॑प्नुतः । य ए॒तेन॑ ह॒विषा
 यज॑ते । य उं चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । अह्ने
 स्वाहा॒ रात्रि॑यै स्वाहा॑ । अति॑मु॒क्त्यै स्वा॑हेति ॥५८
 'उ॒पा वा अ॑कामयत । प्रि॒याऽऽदि॒त्यस्य॑ सु॒भगा
 स्या॑मिति । सै॒तमू॒पसे॑ च॒रुं निर॑वपत् । ततो॑ वै सा
 प्रि॒याऽऽदि॒त्यस्य॑ सु॒भगाऽभवत् । प्रि॒यो ह॒ वै सं॒मा
 नाना॑ सु॒भगो॑ भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते ।
 य उं चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । उ॒पसे॒ स्वाहा
 व्यु॑ष्ट्यै स्वाहा॑ । व्यु॒पुष्यै॑ स्वाहा॑ व्यु॒च्छन्त्यै॑ स्वाहा॑ ।
 व्यु॑ष्टायै स्वाहेति ॥५९॥ 'अथै॒तस्मै॑ नक्ष॑त्राय च॒रुं

दुग्धे । वत्सान्तरदोहा मृतवत्सा, तदीया च माता सवाल्यो,
 ममानंमक् वत्स वात इति कृत्वा ॥

'व्युष्टि', व्युपुषी, व्युच्छन्ती, व्युष्टा इति उपसोऽवस्थावि-
 शेषाख्या एता ॥

'उदेच्यते उच्यते उदित्वायेति नक्षत्रावस्थाविशेषाख्या' । हर हर-

निर्वपति । यथा त्वं देवानामसि । एवमुहं मनु-
 प्याणां भूयासुमिति । यथा ह वा एतदेवानाम् ।
 एव२ ह वा एष मनुष्याणां भवति । यं एतेन
 हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति ।
 नक्षत्राय स्वाहो देष्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहो दि-
 ताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । भ्राजसे
 स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय
 स्वाहेति ॥ ६० ॥ 'सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्रा-
 णां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एत२ सूर्याय नक्षत्रे-
 भ्यश्चरुं निर्वपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठा-
 ऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै संमानानां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
 जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
 ष्ठायै स्वाहेति ॥ ६१ ॥ 'अथैतमदित्यै चरुं निर्व-
 पति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रति-तिष्ठति ।
 सोऽन्नं जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहे-

गसामर्थ्यं, भरः भरणशक्तिः, भ्राजः दीप्तिः, तेजः प्रकाशः,
 नप ऐश्वर्यं, ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणबलम् ॥

तिं ॥ ६२ ॥ 'अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । य-
ज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति ।
सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ६३ ॥ ६ ॥

अग्निं ऋध्यास्म नवोनवोऽग्नि-
मित्रश्चन्द्रमाप्पट् ॥ ६ ॥

अग्निंस्तन्नो वायुरहिर्वृधियं ऋक्षा वा इयमथै-
तत्पौर्णमास्या अजो वा एकपाथ्सूर्यस्त्रिपष्टिः ॥ ६३

अग्निं.-प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥

हरिं. ओं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

१ मूर्धो नक्षत्राणा प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा ॥

इति तेतिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे पठेऽनुवाक
प्रथममश्न समाप्त .

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिष्पोडश सोम एकादश
 रुद्रो दशर्क्षैकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरा नव पि-
 तर एकादशार्यमा भगो दशदश सविता चतुर्दश
 त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी दशदशाथैतत्पौर्णमास्या अष्टौ
 पञ्चदश ॥ मित्र इन्द्रः प्रजापतिर्दशदशाप एकादश
 विश्वे ब्रह्म दशदश विष्णुस्त्रयोदश वसंव इन्द्रोऽ-
 जोऽहिर्वै वृध्नियः पूषाऽश्विनौ यमो दशदशाथैत-
 दमावास्याया अष्टौ पञ्चदश ॥ चन्द्रमाः पञ्चदशा-
 होरात्रे सप्तदशोपा एकादशाथैतस्मै नक्षत्राय त्र-
 योदश सूर्यो दशाथैतमदित्यै पञ्चाथैतं विष्णवे
 षट्त्सप्त ॥

सविताऽऽशूनां व्रीहीणामिन्द्रो महाव्रीहीणा-
 मिन्द्रः कृष्णानां व्रीहीणामहोरात्रे द्वयानां व्रीही-
 णाम् ॥ पितरुष्पङ्कपालः सविता द्वादशकपालमि-
 न्द्राग्नी एकादशकपालमिन्द्र एकादशकपालमिन्द्रो
 दशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमहिर्भूमिकपालमश्वि-
 नौ द्विकपालं चन्द्रमाः पञ्चदशकपालमग्निस्त्वष्टा
 वसवोऽष्टकपालमन्यत्रं चरुम् ॥ रुद्रोऽर्यमा पूषा

पङ्गुमान्स्यात् सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यसि वा-
युः पयस्सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो
ब्रह्म यमोऽभिजित्यै त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै पौ-
र्णमास्या अमावास्याया आगत्यै विश्वे जित्या
अश्विनौ श्रुत्यै ॥ ब्रह्म तदेतं विष्णुस्त एतं वायु-
स्त एतदापस्ताः ॥ पितरो विश्वे वसवोऽकामयन्त
मेति त एतं निरवपन् । आपोऽकामयन्त मेति ता
एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति
तावेतं निरवपताम् । अहोरात्रे वा अकामयेतामि-
ति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राकामयन्तमिति स
एतं निरवपत् ॥ इन्द्राग्नी श्रैष्ठ्यमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमि-
न्द्रो बृहः । अहिस्सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै ।
सोमो यमस्समानानाम् । अग्निर्नो रीरिपदन्यत्र
रीरिपः ॥

प्रथमप्रपाठकस्तमाप्तः.

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'तृतीयस्यामितो दिवि सोमं
 आसीत् । तं गायत्र्याऽहंरत् । तस्य पूर्णमच्छिद्यत ।
 तत्पूर्णोऽभवत् । तत्पूर्णस्य पूर्णत्वम् । ब्रह्म वै
 पूर्णः । यत्पूर्णशाखया बृध्स्तानपाकरोति । ब्रह्मणै-
 वैनांनपाकरोति । 'गायत्रो वै पूर्णः । गायत्राः
 पदानः ॥ १ ॥ तस्मान्तीणित्रीणि पूर्णस्य पला-
 शानि । त्रिपदां गायत्री । यत्पूर्णशाखया गाः प्रा-
 र्पयन्ति । स्वयैवैनां देवतया प्रार्पयति । यं कामयै-

^१अथ पौरोडाशिकं ब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्डमारभ्यते—तृती-
 यस्यामितो दिवि सोम इत्यादि ॥ इतो लोकादारभ्य तृतीयस्मिन्
 द्युसंज्ञिके सोम आसीत् । द्युलोकाभिमायेण स्त्रीत्वम् । लोक-
 त्रयवचनो वा द्युशब्दः । पूर्णं पत्रं श्येनरूपाया गायत्र्याः ।
 तत् पूर्णः पलाशोऽभवत् । तस्मात्पतनात् पूर्णत्वं पतितृत्वाद्वा
 सर्वोत्कृष्टत्वाद्ब्रह्मत्वं पूर्णस्य । अपाकरणं मातृभ्यः वृथकरणम् ॥

^२त्रिपदेति ॥ 'सह्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः, 'दा-
 वृचि' इति टाप् । 'पादः पत्' इति पडावः । 'द्वित्रिम्यां

तापशुस्स्यादिति । अपूर्णां तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपूर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवेन करोति ॥ २ ॥ 'यत्प्राचींमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोलोकयोरभिजित्यै । 'इपे त्वोर्जे त्वेत्याह । इपमेवोर्जे यजमाने दधाति । 'वायवस्स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ॥ ३ ॥

पादन्' इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । मार्षणा गोचराय प्रस्थापना । अर्तेर्णो पृगागम ॥

'प्राचीमुदीचीमिति ॥ पूर्वोत्तरदिगजिताम् ॥

'इपे त्वोर्जे त्वा' इति शाखान्छेदनमन्त्र ॥ इपमेवेति । साक्षात्परस्य इत्वेन ऊर्त्वेन च अभिघानात् तदुभय यजमाने दधात्येव ॥

'वायवस्स्थेति' रत्सापाकरणमन्त्र ॥ वायुरन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अभिपति । वचनव्यत्यय । अक्षेर्वा 'गतिकारणयोरपि' इत्यधुन, पूर्वपदमटतिस्वरत्व च । पशुदेवताधिदेवता वायु सतीर्थ

वायवं एवैनान्परि ददाति । प्र वा एनानेतदाकरो-
ति । यदाह । वायवस्स्थेत्युपायवस्स्थेत्याह । य-
जमानायैव पशूनुपह्वयते । 'देवो वस्सवितां प्रार्प-
यत्वित्याह प्रसूत्यै । 'श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह ।
यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्माद्देवमाह । 'आ-
प्यापध्वमग्निषा देवभागमित्याह ॥ ४ ॥ वृत्सेभ्यं-
श्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । देवेभ्यं

अपाकरणं कुर्वन् वायव एवैनान् पशून् परिददाति स्वीक-
रोति, यस्मात् अयं वायवस्स्थेत्याह । किञ्च—यदाह वायव-
स्स्थेति तेनैवैनान् पशून् प्राकरोति प्रकृष्टाकारवत् करोति वा-
गुदेवत्वप्रकटनात् । प्रकर्षेण वाऽविनष्टानेवाह्वयति । देवताभे-
दस्याविवक्षितत्वात् ताच्छब्दं, मन्त्रे मत्वर्थीयो लुप्यते । अथ
उपायवस्स्थेति यदाह उपगन्तुसंकीर्तनात् यजमानायैव पशून्
पुनरुपह्वयते समीपे आह्वयति आगमनमनुजानाति ॥

'देवो व इति प्रस्थापनमन्त्र ॥ सवित्रा प्राप्पमाणत्वसंकीर्तन
प्रसूत्यै तदनुज्ञालाभाय ॥

'यज्ञो हीति ॥ सर्वकामसिद्धिहेतुत्वात् ॥

४ अथ 'देवभागम्' इति मन्त्रे देवपदोपादानाभिप्रायमाह—
वृत्सेभ्यश्चेसादि ॥ देवेभ्य एवैना इन्द्रायेति । सर्वदेवता-

एवैना इन्द्रायाप्यायति । 'ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरि-
 त्याह । ऊर्जश्च हि पर्यस्सुम्भरन्ति । 'प्रजावतीरन-
 मीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै । मा वस्स्तेन ई-
 शत् माऽवशरस इत्याह गुप्त्यै । 'रुद्रस्य हेतिः
 परि वो वृणक्तित्याह । रुद्रोऽवैनास्त्रायते । 'ध्रुवा
 अस्मिन्गोर्पतौ स्यात् वृहीरित्याह । ध्रुवा एवा-
 स्मिन्वृहीः करोति ॥ ५ ॥ 'यजमानस्य पशून्पा-
 हीत्याह । पशूनां गोपीथार्यं । तस्मात्प्रायं पशव्

त्मानं इन्द्रमेव मन्ते देवशब्द आचष्ट इति प्रतिपादयति, सा-
 न्नाख्यस्येन्द्रत्वात् ॥

१ ऊर्ज इति ॥ स्मर्तव्यत्वाभिधानं सस्तुत्यैव भवतीति यावत् ॥

२ प्रजातिस्सन्तानाविच्छेद ॥

३ रुद्रस्येति प्रस्थितानुमन्त्रणम् ॥

४ ध्रुवा अस्मिन्निति यजमानगृहेक्षणम् ॥

५ यजमानस्य पशूनिति शाखोपगूहनम् ॥ गोपीथार्यं गोपनाय
 तस्मादिति । पशूनां प्राच्यां शाखायां सुरसितत्वात्पशवः सा-
 यमविनष्टा एव गृहमुपागच्छन्ति ॥

उप समावर्तन्ते । "अनधस्तादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ६ ॥

पशवः करोति पशवो देवभागमित्याह
करोति नव च ॥ १ ॥

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्वपरशुमादन्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-

११ अनध इति ॥ कस्मिंश्चिदाधारे सादयति, गर्भाणा धारणाय, तदपि अप्रपादाय अप्रच्युतये । उपरीवेति । ऊर्ध्वामिव दिशि । इवशब्दोऽवधारणे । उपरितनत्वसामान्यात् तच्छब्दस्य । स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक् प्राप्ये भवति तस्या उपरिसादनम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये मथमोऽनुवाक

१ देवस्य त्वेत्यादि ॥ पशु पार्श्वक । अध्वर्यू इति । अध्वरस्य नेतारो मणिबन्धादुपरि वा स्त । यस्यै यमनाय धारणाय ॥

हृ यत्यै । 'यो वा ओषधीः पर्वणो वेद । नैनास्म
 हिंनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वणो वेद । स
 एना त हिंनस्ति । अश्वपश्वा बृहिरच्छैति । प्रा-
 जापत्यो वा अश्वस्सयोनित्वाय ॥ ७ ॥ ओषधीना-
 महिरसायै । यज्ञम्यं घोषदसीत्याह । यजमान
 एव रुयिं दधाति । प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
 इत्याह । रक्षेत्तामपंहत्यै । 'प्रेयमेगाह्विपणां बृ-
 हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिपणां । विद्ययैवैनदच्छै-

२यो वा इत्यादि अश्वपशोस्सनुति ॥ पर्वणः पर्वणिपर्व
 णि । 'सख्यैमवचनाच्च' इति शम् । पर्ववेदो पर्वपरिहारेणा
 च्छिन्दन् एना ओषधीर्न हिंनस्ति । प्रजापतिरेव तद्वेदी तथा
 कर्तुं शक्नोति । तत्र विभित्याह—अश्वश्राय प्राजापत्यः तद
 क्षिपरिणामत्वात् तस्मात् अश्वपश्वा बृहिरभिप्राप्तु तदर्था ओषधी
 गच्छन् उभयो सयोनित्वात् तासा हिंसा नोत्पादयेत् ॥

१यज्ञस्येति अश्वपश्वभिमन्त्रणम् ॥ रुयि दधातीति । यज्ञसा-
 धनत्वाभिधानेन रुयिसाधन यज्ञ यजमाने स्थापयति । घोषदि-
 ति धननामेति केचिन् ॥

'प्रेयमिति गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयप्रदेशगमनम् ॥ विद्या वा
 इति । अश्वपशुं धिपणाशब्देन सक्तीतयान् विद्ययैव बृहिरभि-
 प्राप्नु गच्छन् भवति ॥

ति । 'मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानवी
 हि पर्शुस्वधाकृता ॥ ८ ॥ त आवहन्ति कवयः
 पुरस्तादित्याह । शुश्रुवांसो वै कवयः । यज्ञः
 पुरस्तात् । सुखत एव यज्ञमारभते । अथो यदेत-
 दुक्त्वा यतः कुतश्चाहरति । तत्प्राच्या एव दिशो
 भवति । 'देवेभ्यो जुष्टमिह वरहिरासद् इत्याह ।

°मानवी हीति ॥ मनुना प्रजापतिना कृता मानवी पर्शुः,
 सा सलु स्वधया ज्ञेन कृता यागद्वारेण निर्वेतिता, तस्मात्
 स्वधया वितष्टेत्युच्यते । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । श्रुतवन्त क्रान्तदर्शना, तस्मात् एवं कुर्वन्तीत्याह ।
 अयं यज्ञः पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि वर्तते । तस्मात् कवयः
 पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि आवहन्तीत्युच्यते इति । तस्मात् सुखत
 एव प्राच्या एवारभ्य यज्ञ निर्वेतितो भवति । अथो अपि
 च त एतमुक्त्वा यतः कुतश्चिदपि दिशो यदाहरति तत्प्राच्या
 एवाहृतं भवति एतन्मन्त्रप्रभावात् ॥

'देवेभ्योजुष्टमिति वेद्या प्रत्यवेक्षणम् ॥ तत्र देवेभ्यो जुष्टं
 प्रियमस्या वेद्या आसादनीयं चेति वचनं वहिपस्समृद्धयै स-
 म्यक्फलसाधनभावाय भवति । तच्च कर्मणोऽनपराधाय अवैकल्याय
 भवति । तादृशवर्हिरर्थान् दर्शनाहर्तुं इयं अश्वपर्शुः प्राची ग-
 च्छनीति भाव इति दर्शितं भवति ॥

वृहस्पिस्समृद्धयै । कर्मणोऽनपराधाय । देवानां
परिपूतमसीत्याह ॥ १ ॥ यद्वा इदं किंच । तद्देवा-
नां परिपूतम् । अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोच्याहेदं
करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्युर्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
वृहिर्दीति । आत्मनोऽहिंसायै । यावत्तस्तम्वा-
न्परि दिशेत् । यत्तेषामुच्छिष्ट्यात् । अति तद्यज्ञ-
स्य रेचयेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तं सर्वं

देवानामिति प्रस्तरार्थदर्भपरिग्रह ॥ यत्राम किंचित् दृश्येन
तत्सर्वं देवानां परिपूतं देवतार्थमव प्रागेव परिगृहीतम् । योपि
'देवार्थं परिपूतं परिगृहीतमसि, नात्मार्यं वृथा परिपूयसे' इति
अध्वर्युराह तदात्मन अहिंसार्थम् । अथो अपिच यथा खलु
लोके कश्चित्स्वाभिमतं वृत्तं वस्यसे प्रशस्ततराय पुरुषाय प्र
तिप्रोच्य प्रार्थितं प्रकटीकृत्य 'अत्र भवत इदं करिष्यामि
नात्मार्यम्' इति वसीयास प्रत्यर्पितया व्यपदिशन् स्वाभिमत
करोति एवमेवाध्वर्युर्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य स्वाभिमतं वर्हिर्दीति
तुनाति आत्मनो लवनापराधनिवृत्तये, तच्चाहिंसायै ॥

यावत् इति ॥ परिदेशेन परिपवण, वर्हिस्तम्बपरिग्रहे तेषां
मध्ये किञ्चिद्यदुच्छिष्ट्यात् 'विष्णोस्तूपोसि' इत्युत्सृजेत् । अत
तन् यज्ञस्य अतिरेचयेत् तस्य स्तम्बस्य यज्ञमम्बन्ध निवर्तयेत् ।
अयुक्तं च परिपूतस्य अतिरिक्तत्वम्, तस्मादयं पक्षो दुष्टः । वयं

दायात् ॥ १० ॥ यज्ञस्यानन्तिरेकाय । "वृष्वृद्धम-
सीत्याह । वृष्वृद्धा वा ओषधयः । "देववर्हिरि-
त्याह । देवेभ्यं एवैनत्करोति । मा त्वाऽन्वङ्गां तिर्य-
गित्याहाहिंसायै । पर्वते राध्यासमित्याहर्द्धयै ।
"आच्छेत्ता ते मा रिपमित्याह । नास्यात्मनो मी-

तर्हि कर्तव्यमित्याह—एकमिति । एकस्तम्भपरिग्रहे उत्सृष्ट्याभावा-
त्तस्य च सर्वस्य किञ्चिदप्यनुच्छेद्यत्ववचनान्नातिरेकदोषः ॥

^९वृष्वृद्धमसीति स्तम्बोन्मार्जनम् ॥ वृष्वृद्धा इति वर्षेण
वर्धिता इति । कर्मणि निष्ठायां 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}देववर्हिरिति असिदादिना बर्हिपसंश्लेषणम् ॥ देवपदवि-
शेषणेन देवार्थं बर्हिः करोति । अहिंसाया इति । हिंसा
हेतुमन्ववच्छेदादिं न करोमीति वचनात्, बर्हिषोऽहिंसायै भवति ।
पर्वणो राद्धित्वन्नं च बर्हिष ऋद्धयै भवति ॥

^{११}आच्छेत्तेत्याच्छेदनम् ॥ एतद्वचनप्रभावाद्यौष्येवं वेद, न परं
वर्हिरित्येव अस्यपि वेदितुरपि आत्मनस्संबन्धि किञ्चिदपि न
मीयते न हिंस्यते । 'मिञ् हिंसायाम्' । अस्यैवंयत्तुरसंबन्धि
किञ्चिदपि न मीयते, अथ य एवं वेद तस्यापीति शेषः ॥

यते । य एव वेदं ॥ ११ ॥ "देववर्हिश्शतवल्गं
 विरोहेत्याह । प्रजा वै वर्हि । प्रजानां प्रजनना-
 य । "सहस्रवल्गा वि वयं रुहेमेत्याह । आशि-
 पमेवैतामाशास्ते । "पृथिव्यास्संपृचः पाहीत्याह
 प्रतिष्ठित्यै । 'अयुङ्गाऽयुङ्गान्मुष्टीन्लुनोति । मिथुन-
 त्वाय प्रजात्यै । "सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह ।

^१देवर्वाहिरित्याच्छिन्नाभिमर्शनम् ॥ तत्र प्रनासाधनस्य व
 हिषो विरोहण प्रजानामेव प्रजननाय भवति । न दर्भप्ररो
 हणमात्रमिदमाशास्यते इति मन्तव्यमिति भाव ॥

^२सहस्रवल्गा इत्यात्मप्रत्यभिमर्शनम् ॥ एतामात्मविरोहणविष
 यामेवाशिष आशास्ते नान परमाशासनीयमिति भाव ॥

^३पृथिव्या इति प्रस्तरनिधानम् ॥ आत्मन पृथिवीसृक्त
 वनन यनमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

^४अयुङ्गायुङ्गानिति ॥ अयुग्मान् अयुग्मान् नकारमकारयो
 स्थानविनिमय , पूर्वत्र द्वितीयाया सुपा भुलुक्' इत्याकार ।
 'अनुदात्त च' इत्यामेडितस्य निघात । निधनभेदानेव-धना वीष्मा
 निधनानामव्ययुग्मत्व बोधयति । अयुष्मत्वे हि मुष्टीना प्रस्तरेण
 सह मिथुनत्व युग्मना भवति । तच्च प्रजात्यै भवति ॥

^५सुसंभृतेति शुब्धे निधनसम्भरणम् ॥ ब्रह्मणवेति । ब्रह्मणा
 हि मुदु सन्निभते ॥

ब्रह्मणैवैनश्चंभरति ॥ १२ ॥ ¹⁷अदित्यै रास्ताऽग्नी-
 त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्तां क-
 रोति । ¹⁸इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा
 अग्ने देवतानां समनहति । साऽऽर्धोत् । ऋद्ध्यै
 संनहति । प्रजा वै ब्रूहिः । प्रजानामपरावापाया
 तस्मात्स्त्वावसंतताः प्रजा जायन्ते ॥ १३ ॥ ¹⁹पूषा
 ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्त्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
 ति । स ते माऽऽस्थादित्याहाहिंसायै । ²⁰पश्चा-
 त्प्राश्चमुप गृहति । पश्चाद्दे प्राचीनं रेतां धीयते ।

¹⁷अदित्या इति शुल्बकरणम् ॥ सामर्थ्याच्च सम्भरणात्पूर्व-
 गिदं द्रष्टव्यम् । अस्याः पृथिव्या एनत् शुल्बं रास्तां र-
 शनां करोति ॥

¹⁸इन्द्राण्यां इति सन्नहनम् ॥ इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
 वरुण' इति डीपानुक्तौ ॥

¹⁹पूषेति ग्रन्थिकरणम् ॥ पूषणः गोपयितुः सङ्कीर्तनाद्यजमाने
 पुष्टिं दधाति ॥

²⁰स ते इति शुल्बान्तोपगृहनम् ॥ अन्यत्रास्थानस्य ग्रन्थिकर-
 णस्य निषेधात् प्रजानामहिंसायै भवति ॥

²¹पश्चादिति परत आकृत्य प्राञ्चं ग्रन्थिमुपगृहति ॥ पश्चा
 द्वागात्प्राचीनं प्राग्देशञ्चितं रेतस्सिच्यते तथैव कृतं भवति ॥

पश्चाद्देवास्मै प्राचीनुरेतो दधाति । १ इन्द्रस्य त्वा
 बाहुभ्यामुद्यच्छु इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने द-
 धाति । वृहस्पतेर्मूर्धा हरामीत्याह । ब्रह्म वै देवा
 ना वृहस्पति ॥ १४ ॥ ब्रह्मणैवैनद्धरति । २ उर्वन्त-
 रिक्षमन्विहीत्याह गत्यै । ३ देवंगममसीत्याह । दे-
 वानेवैनद्रमयति । ४ अनधस्तादयति । गर्भाणा धृ-
 त्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भा प्रजानामप्रपादुका ।
 उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोक ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १५ ॥

मयोनित्वाय स्वधाकृताऽसीत्याह दायद्वेद भ-
 रति जायन्ते वृहस्पतिस्समष्ट्यै ॥ २ ॥

इन्द्रस्येत्युद्यमन् ॥ इन्द्रसकीर्तनात् इन्द्रदत्त वीर्यं यजमा-
 ने दधाति ॥

वृहस्पतेरिति शीर्ष्ण निशानम् ॥

उर्विति प्रत्यागच्छति ॥ तत्र अन्तरिक्षस्य उरुत्वाभिधान
 गत्यै अविहतायै भवति ॥

३ देवगममित्युपरिसादनम् ॥

४ अनध इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये द्वितीयोऽनुवाक

'पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्यं
 गृहीत्वोपवसति । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे
 अस्रंसेताम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सान्नाय्यो-
 खे भवतः । यज्ञस्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रंसा-
 य । 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह ।
 देवयज्याया एवैतानि शुन्धति । 'मातरिश्वनो घर्मो-
 ऽसीत्याह ॥ १६ ॥ अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः ।
 एषां लोकानां त्रिधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह ।

'पूर्वेद्युरित्यादि ॥ इधं च बर्हिश्च इध्मावर्हि । आन्दस
 आनह । वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

'प्रजापतिरित्यादि ॥ सृष्टचनन्तर यज्ञस्य उखे कुम्भ्यो
 अस्रंसेतां गच्छेते अमृताम् । ततो यज्ञ एव स्वस्तस्यात् ।
 यज्ञो नाम कः प्रजापतिरेव । ततश्च प्रजा विनष्टास्त्यु ।
 तत्र सान्नाय्योखे यज्ञस्यैव पूर्वं स्वस्तोखस्य उखे भवतः, त-
 दस्य यज्ञस्य अप्रस्रंसाय भवति सान्नाय्योखे सान्नाय्यकुम्भ्यो ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणम् ॥

'मातरिश्वन इति अद्भारनिरूढणम् ॥ मातरिश्वनः वायो
 घर्मः वरणाधार मञ्जारस्थानमन्तर्गिष्ठ, तदेव त्वमसीति अद्भार-
 स्य निधारणमासर्ध्वन्यापन एषा लोकानां त्रिधृत्यै भवति ॥

'द्यौरसि पृथिव्योऽसीत्यादि सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणम् ॥ द्युप्रभृतीनां कार्यत्वात्,
 तद्भावेन स्तूयत इति भावः ॥

द्विश्च ह्येषा पृथिव्याश्च संभृता । यदुखा । तस्मा-
 देवमाह । विश्वधाया असि परमेण घाम्नेत्याह ।
 वृष्टिवै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे : दृहस्व मा
 हारित्याह धृत्यै ॥ १७ ॥ वसूनां पवित्रमसीत्या-
 ह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयम् ।
 यत्पवित्रम् । तेभ्य एवेनत्करोति । शतधारः स-
 हस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवायुर्दधाति सर्वत्वाय ।
 त्रिवृत्पलाशाशाखायां दर्भमयं भवति । त्रिवृद्धै
 प्राणः । त्रिवृत्तमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधा-

‘विश्व दधाति धारयतीति विश्वधाया वृष्टि । ‘गतिरार-
 न्योरापि’ इत्यमुन् । इह तु लोकाधिकारादन्तरिक्ष वृष्टिमहत्त्वं
 रितमुच्यते तत्र वृष्टेस्सतीर्तान् वृष्टिमवरुन्धे ॥

वसूनामित्युखाया शाखापवित्रनिधानम् ॥ प्राणा वा इति
 वामहेतुत्वान् । तेषा एष भाग प्रीणनहेतुत्वान् ॥

‘बहुधार पावनत्ववचन प्राणेष्वेवायुषो धारणाय भवति । तत्र
 गुरेवदेशस्य अन्यथाऽपि भिन्नत्वान् आयुषस्सर्वत्वाय तत्पपद्यते ॥

पवित्रं विशिनष्टि—त्रिवृत्तिति ॥ त्रिवृद्गुण भवति, तत्पवित्र
 पलाशाशाखाया च निहितं भवति, दर्भमयं च भवति । अथ
 त्रिवृत्तादि स्तीति—त्रिवृद्धा इत्यादि । मयोनित्वायेति पाला-

ति ॥ १८ ॥ सौम्यः पूर्णस्संयोनित्वाय । साक्षात्प-
वित्रं दर्भाः । प्राखसायमधि निदधाति । तत्प्राणा-
पानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् ।
दाश्यं ह्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
उभयमेवोपैत्यजामित्वाय ॥ १९ ॥ तस्माद्यश्च म-
र्वतः पवते । ^{१०}हुतस्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्र-
तिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतश्च स्वाहा-
कृतश्च स्कन्दति । दिवि नाको नामाग्निः । तस्य

शस्य सौम्यत्वात् ओषधीनामपि सौम्यत्वात् दर्भपत्याशयोस्मयोनित्वम् ।
साक्षात् अन्यवधानेनैव पवित्रं भवति दर्भा । प्रागिति प्रा-
गायतं सायं निदधाति । तिर्यक् दक्षिणोत्तरायतं उदगन्नं
प्रातः । तद्दर्शस्य कर्मणो रूपं दध्यादिसाध्यत्वेन तिर्यक्प्रपान-
त्वात् । दाश्यं दर्शे कर्मणि साधु । छान्दसो ष्यप्रत्यय ।
ततः किमित्याह—अन्नं स्वयं चन्द्रमाः दृशिकर्मभूतः, यस्या
प्यायनमिदं कर्म. प्राणाश्चान्नं तद्धेतुकत्वात्, तस्मान् उभयविषम-
प्यन्नं उपैति, नान्यतरदेव, तच्च अजामित्वाय अनालस्थाय
भवति । अन्यतरोपगमे ह्यालस्यं स्यात्, तस्मादहि रात्रौ च
अन्नलाभात् सर्वतः अहि रात्रौ च वायुः पवते ॥

^{१०}हुत इति स्तोत्रानुमन्तव्यम् ॥ तत्र हुत इति सङ्कल्पात्
विमुषां प्रतिष्ठितत्वं भविनाशः, तदपि हविषोऽस्कन्दाय भव-

विप्रुपो भागधेयम् । अग्रये वृहते नाकायेत्याह ।
 नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति । स्वाहा द्या-
 वापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठा-
 पयति ॥ २० ॥ पवित्रवृत्यानयति । अपां चैवौप-
 धीनां च रसं ससृजति । अधो ओपधीप्नेव
 पशून्प्रतिष्ठापयति । "अन्वारभ्य वाचं यच्छति ।
 यज्ञस्य धृत्यै । धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि
 दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै । त्रयं इमे
 लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ॥ २१ ॥
 अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां कर्माविष्क-
 रोति । "सा विश्वायुस्सा विश्वव्यं चास्सा विश्वकर्म-

ति । तत्र हेतुमाह—न हीति । इदानीं नाकायेति मन्त्रपद
 व्याचष्टे—दिवीत्यादि ॥ गतम् ॥

"अन्वारभ्येति कुम्भीम् ॥ कामिति । कां गामधुक्ष इति
 आतृतीयस्या ष्छति । प्रथमा द्वितीया तृतीया चेति यावत् ।
 अमूमिति गङ्गा यमुनामित्यादिनामविशेष कीर्तयन् प्रत्याह । एव
 सासा भद्रं वक्ष्यामि कर्माविष्करोति ॥

"सा विश्वायुरिति प्रथमानतिरूपेण दुश्चाना गवामभिमन्त्रणम् ॥
 इयं वा इत्यादि । विश्वान्नहेतु विश्वायुः । विश्वगतिर्विश्व-

त्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्वकर्मा । इमानेवैतामिलोकान् यथापूर्वं दुहे । अथो यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुप स्तौति । तस्मात्प्रादादित्युन्नयि वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति ॥ २२ ॥ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते । यथादेवतमेव प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तयै । त्रिराह । त्रिपत्या हि देवाः । अवाचंयमोऽनन्वारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । ^{१३}न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण

व्यचाः । विश्वकर्मफलस्थानं विश्वकर्मा । अथो अपिच यथा लोके कश्चित् लब्धापेक्षः प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते एवमेनाः गाः विश्वायुस्त्वादिभिः पदैरुपस्तौति । तस्मादित्यादि लोकवृत्तान्तदर्शनम् । प्रादात् प्रभूतं पय इति स्तुतिहेतुकथनम् । यथा देवतमिति यथा स्वं देवतार्थमनुजानति । तच्च दैव्यमानुषभोगाया त्रिराहेति, 'बहु दुग्धि' इत्यादिवचनेन त्रिर्वाचं विसृजति । त्रित्वेन सत्यत्वं येषां ते त्रिपत्याः । उत्तराः तिसृभ्यः, दुग्ध इति गम्यते ॥

^{१३}यातयामेति ॥ तत्रस्थेनाग्निना गृहीतसारत्वात् गतरसत्वम् । नेतइतः पुरोडाशमिति । पुरोडाशप्रभृतिहविष्णात् ततः प्राग्ववियो

दुह्यात् ॥ २३ ॥ यातयान्ना हविषा यजेत । अथो
खल्वाहुः । पुरोडाशं मुखान्ति वै हवींश्पि । नेत
इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति । काममेव
दारुपात्रेण दुह्यात् । "शूद्र एव न दुह्यात् । अस-
तो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदि-
त्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ॥ २४ ॥ अग्निहोत्रमेव
न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै
पवित्रं मत्प्येति । अथ तद्धविरिति । "संपृच्यध्वमृ-
तावरीरित्याह । अपां चैवौषधीनां च रसं स
सृजति । तस्माद्पां चौषधीनां च रसमुप जी-

गामप्राप्तिर्नाम्नि । तस्मात् दारुपात्रेण यथाकामं दुह्यादेव ।
'उपर्यादिषु त्रिषु' इत्यत्र 'इतइतः' इति पठितव्यमिति मन्य
न्ते । यद्वा—'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ॥

"शूद्र एवेति ॥ सर्वमन्यथाकामं कुर्यात् इदं त्वेकं स-
र्वथा परिहर्तव्यमिति यावत् । असत इति । प्रजापतेः पत्नो
माकत्वात् । उक्तं च 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लसः' इति ।
अग्निहोत्रमेवेति । पशान्तरप । यदा खल्विति । शूद्रदुग्ध-
मपि हविर्भवति, यदा तत्पवित्रं अत्येति अत्याक्रामति ॥

"संपृच्यध्वमिति गादाहनसंशाळनीयानामपा पयस्यानयनम् ॥

वामः । मन्द्रा घनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव य-
 जमाने दधाति । "सोमै न त्वाऽऽतं न च्मीन्द्राय द-
 धीत्याह ॥ २५ ॥ सोममेवैनंत्करोति । यो वै सोमं
 भक्षयित्वा । संवत्सर* सोमं न पिबति । पुनर्भ-
 क्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । "सोमः खलु वै
 सांन्नाय्यम् । य एवं विद्वान्सांन्नाय्यं पिबति । अ-
 पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न मृन्मयेना-
 पिदध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवत्यं
 स्यात् ॥ २६ ॥ अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽ-
 पिदधाति । तद्धि सदेवम् । "उद्वन्वद्वति । आपो
 वै रक्षोघ्नीः । रक्षंसांमपहत्यै । "अदस्तमसि चिष्ण-

"सोमेनेति दधातधनम् ॥ सोमीकरणस्य प्रयोजनमाह—
 यो वा इति । पुनर्भक्ष्यः अपीततुल्यत्वात् संवत्सरमपीत
 सोमस्यापि सांन्नाय्ये सोममभ्वन्ध मंपद्यते तेन पुनर्भक्ष्यत्वदोषा-
 प्रसङ्गः ॥ "

"सोमः खल्विति ॥ 'सोमेन त्वा' * इति सोमीकृतत्वात् ॥

"उद्वन्वदिति अपिधानपात्रमुदकवद्वति ॥

"अदस्तमसीत्यपिधानम् ॥

वे त्वेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनददस्तं
 करोति । विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै । ^४अ-
 नंघस्तादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रंपादाय । त
 स्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै ॥ २७ ॥

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय
 स्थापयति दुहे दुहन्ति दुह्यादोग्धीति दधीत्याह
 स्यात्सादयति पञ्च च ॥ ३ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यश्शक्यमित्याह शक्यै । य-
 ज्ञस्य वै संतंतिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य सं-

^२अनघ इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

इति तैत्तिरीये तृतीये द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ।

^१कर्मणे रामित्यादि ॥ 'कर्मणे वाप्' इतीह कर्मरिभ्ये हस्तयो
 स्यमशेनम् । यज्ञस्य वा इति । लक्षणेऽनो कर्मप्रवचनीय

तायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्तिमनु प्रजाः पशवो यं-
जमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञ-
स्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्या-
हवनीयात्संतनोति । यजमानस्य प्रजायै पशुनाश्
संतत्यै । ^२अपः प्रणयति । श्रद्धा वा आपः । श्र-
द्धामेवारभ्यं प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति ।
यज्ञो वा आपः ॥ २८ ॥ यज्ञमेवारभ्यं प्रणीय प्र-
चरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वर्ज-
मेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्यं प्रणीय प्रचरति । अपः
प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षंस्तामर्पहत्यै । अपः
प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानां-
मेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति ॥ २९ ॥ अपः प्र-
णयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवारभ्यं
प्रणीय प्रचरति । ^३वेपाय त्वेत्याह । वेपाय ह्यन-

त्वम् । आहवनीयादिति । गार्हपत्यात्प्रक्रम्य सततामुलपरार्जां
स्तृणात्याहवनीयात् ॥

^२अपः प्रणयतीत्यसकृद्धिधान फलविशेषार्थम् । सर्वे श्रद्धेत्या-
दया श्रद्धात्वम् । इष्टसाधनत्वात् यज्ञत्वमपाम् । प्रचरणं प्रयोगः ।
अरिष्टशमनत्वाद्ब्रजत्वम् । सर्वदेवताप्रीणनत्वात् सर्वदेवतात्वम् ॥

^३वेपाय त्वेति शूर्पादानम् ॥ वेपाय व्यापनाय कर्मणे शूर्पमादत्ते ॥

दादन्ते । 'प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरांतय इत्याह ।
 रक्षसामपंहत्यै । 'धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः ।
 तं यदनुपस्पृश्यातीयात् ॥ ३० ॥ अध्वर्युं च यज-
 मानं च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च य-
 जमानस्य चाप्रदाहाय । 'धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति
 तं धूर्व यं वयं धूर्वीम् इत्याह । हौ वाव पुरुषौ ।
 यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्प-
 यति । 'त्वं देवानामसि सस्त्रितमं परिप्रतमं जुष्टत-
 मं बर्हितमं देवहूतममित्याह । यथायजुरेवैतत् ॥
 ३१ ॥ अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्यै । वृह-
 स्व मा हारित्याह धृत्यै । 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष
 इत्याह मित्रत्वार्यं । मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा

'प्रत्युष्टमिति प्रतितपनम् ॥

'धूरसीति पुरोऽग्निमर्शनम् ॥ धुर्य इति । यज्ञस्य धुरो बोधा
 धुर्यं । 'पुरो यदहो' ॥

'धूर्वन्तमिति ॥ धूर्वा हिमायाम् । 'उपवागा च' इति दीर्घत्वम् ॥
 त्वं देवानामिति अनभोऽग्निमन्वगम् ॥ यथायजुर्वदति अन
 मो माहात्म्य तथा सर्वेषेतदस्त्येव ॥

'मित्रस्य स्वेति पुरोडाशीयाना भ्रातृणाम् ॥

हिंस्रिपमित्याहाहिंसायै । यद्वै किञ्च वातो ना-
भिवाति । तत्सर्वं वरुणदेवत्यम् । ⁹उरु वातायेत्यां-
ह । अवारुणमेवैनत्करोति । ¹⁰देवस्य त्वा संवितुः
प्रसूच इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह ॥
३२ ॥ अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पू-
ष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्रये जुष्टं निर्व-
पामीत्याह । अग्रयं एवैनाजुष्टं निर्वपति । त्रिर्य-
जुषा । त्रयं इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे । स एव-
मेवानुपूर्वं हवींषि निर्वपति ॥ ३३ ॥ ¹¹इदं दे-
वानामिदमुं नस्तुहेत्याह व्यावृत्त्यै । ¹²स्फात्यै त्वा

⁹उरुवातायेति तृणादनिरसनम् ॥ यद्वातो न प्रविशति त-
द्वरुणदेवस्यं वारकेण तमसा गृहीतं, तत् तस्मान् तृणादनिरस-
नेन वातसञ्चारार्थं महानवकाशः क्रियत इति यावत् ॥

¹⁰देवस्यत्वेति हविषो निर्वापणम् ॥ व्याख्यातम्* । हवीं-
पीति । अग्नीषोमीयादीनि ॥

¹¹इदं देवानामिति निरुक्ताभिमर्शनम् ॥ इदमुं न इति नि-
रुक्तशेषाभिमर्शनम् । व्यावृत्तिः निरुक्तानिस्तविभागः ॥

¹²स्फात्या इति कोष्ठादौ शिष्टावपनम् ॥ परीणत् गृह्य, आवपनं वा ॥

नारात्यां इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एपोऽन्तश्च-
रति । यः परीणहि । ¹³सुवरभि वि ख्येपं वैश्वानरं
ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि वि पश्यति वैश्वानरं
ज्योतिः । द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् ।
¹⁴दृंहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां
द्यावापृथिव्योर्धृत्यै । ¹⁵उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह ग-
त्यै । ¹⁶अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा
अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति । ¹⁷अग्ने
हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥ ३४ ॥

यज्ञो वा आपो धामं प्रणीय प्रचरत्यतीयादेत-
द्वाहुभ्यामित्याह हवीर्यि निर्वपति गत्यै चत्वारि
च ॥ ४ ॥

¹³सुवरिति आहवनीयानुवीक्षणम् ॥ सुवरेवेति । सद्यु श्रेयसा
गमयित् ज्योतिः आहवनीयम् ॥

¹⁴दृंहन्तामिति गृहानुवीक्षणम् ॥

¹⁵उर्विति गमनम् ॥

¹⁶अदित्या इति परेण गार्हपत्यमाहवनीय वा सादनम् ॥

¹⁷अग्ने हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् ॥

इति ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अभ्यम्भियन्त । ता-
 सां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदक्रा-
 मत् । ते दुर्भा अभवन् । यद्दुर्भैरप उत्पुनाति । या
 एव मेध्या यज्ञियास्सदेवा आपः । ताभिरेवैना उ-
 त्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति ॥ ३५ ॥ हिषाद्यजमा-
 नः प्रतिष्ठित्यै । २ देवो वस्सवितोत्पुनात्वित्याह ।
 सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण पवित्रे-
 णेत्याह । असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम् । ते-
 नैवैना उत्पुनाति । वसोस्सूर्यस्य रुश्मभिरित्याह ।
 प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रुश्मयः ॥
 ३६ ॥ प्राणैरेव प्राणान्धसं पृणक्ति । सावित्रियर्चा ।
 सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य
 कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिष्वमृहृत्वार्य ।

इन्द्रो वृत्रमहन् इत्यादि ॥ अपोऽभि अपो लक्ष्यकृत्य मेध्यं
 मेधार्हं मेधा याग यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञो देवपूजा सदेवं देव-
 योग्यं तदपोदक्रामत् उर्ध्वमपाक्रामत् ॥

२ देवो व इत्युत्पवनम् ॥ सवितृप्रसूतः सवित्राऽनुज्ञातः । 'तृतीया
 कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राणहेतवः आपः वसवः
 रुश्मयश्च, सावित्रियेति 'देवो वः' इत्यनया सवित्रा अनुज्ञातं

३ आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुव इत्याह । रूपमेवासा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रं
यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रं
यज्ञपतिम् ॥ ३७ ॥ युष्मानिद्रोऽवृणीत वृत्रतू-
र्यं यूयमिन्द्रंमवृणीष्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्र-
हं हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं वव्रिरे ।
संज्ञामेवासांमेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षितास्स्थे-
त्याह । तेनापः प्रोक्षिताः । अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षा-

मम कर्म अस्तिचि । पच्छः पादेन पादेन गायत्रीसम्बन्धिना 'सर्वे
कवचनाच्च' इति शम् । त्रिष्पमृद्धं तिमृषि आवृत्तिभि समृद्धम् ॥

३ आपो देवीरिति उन्नहयन्नुपोत्तिष्ठति ॥ अस्य मन्त्रस्य एत-
त्स्वरूपमेव आमा अपा महिमानं देवनशीलत्वादिक व्याचष्टे
न व्याख्येयं किञ्चित् । संज्ञामेवेति । आसां इन्द्रेण यत्सामानं
समानत्वं वरणीयत्वं एतदेव आसा संज्ञा । 'देवी' इत्यादिका
बुद्धिसंश्लेष वा व्याचष्टे । अतादृग्गुणत्वे इन्द्रेणावरणीयत्वान् ।
समानशब्द उद्गात्रादिर्द्रष्टव्य ॥

'प्रोक्षितास्स्थेति प्रोक्षणीप्रोक्षणम् ॥ तेनाप इति 'प्रोक्षितास्थ'
इति वचनादेव आपः प्रोक्षिता भवन्ति, न त्वन्याभिरादि. प्रोक्ष-
णम् । उक्त च 'ब्रह्मणेति ब्रूयात्' इति ॥

'अग्रय इति पुरोडासीयाना व्रीहिणा प्रोक्षणम् ॥ शुन्ध-

म्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रोक्षति ।
 त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः ॥ ३८ ॥ अथो रक्ष-
 सामपंहत्यै । शुन्धंघ्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याया
 इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रो-
 क्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अव-
 धूत ३ रक्षोऽवधूता अरांतय इत्याह । रक्षसामपंह-
 त्यै । अदित्यास्त्वगुसीत्याह । इयं वा अदितिः ॥
 ३९ ॥ अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रतिं त्वा पृथि-
 वी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीव-
 मुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्र्वः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगं
 ग्राहकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं

ध्वमिति पात्राणाम् । अवधूतमिति कृष्णाजिनाधिवसनम् । अ-
 दित्या इति कृष्णाजिनोत्तरणम् । प्रतिष्ठित्या इति । आत्मी-
 यत्वेन पृथिव्या अनुज्ञातत्वात् प्रतिष्ठितत्वम् ॥

पुरस्तादिति ॥ पुरस्तादारभ्य पुरस्ताद्गतत्वं प्रतीचीनग्रीवं
 उपरिस्थितरोमाजिनमुपस्तृणाति मेध्यत्वाय यज्ञार्हत्वाय, तस्मा-
 त्पूर्वस्या दिशि स्थिता प्रत्यङ्मुखा पशवः यज्ञ उपतिष्ठन्ते ।
 तस्मान्मेव्यत्वादेव यज्ञोपयुक्तत्वान् प्रजा मृगं ग्राहकाः ताच्छील्येन

कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरंध्यवहन्ति । यज्ञादेव
 तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय ॥ ४० ॥ 'अधि-
 पवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिपवणमेवैन-
 त्करोति । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह सयत्वा-
 यं । 'अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । य-
 दोपधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा
 ओपधीनामभ्रन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देवर्वा-
 तये त्वा गृह्णामीत्याह ॥ ४१ ॥ देवताभिरेवैनथ्स-

प्रहीभ्य । छन्दस उक्त्वा । कृष्ण इति । कृष्णसृगो भूत्वा
 रूपं च तदीय कृत्वा देवेभ्यो यज्ञो निलायत निरगच्छत् ।
 'उपसर्गस्यायतो' इति रत्वम् । यज्ञादिति । यज्ञादेव तत्
 यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ल्यब्लोपे वा र्मणि पञ्चमी । यज्ञमेवोपस्तीर्य
 तत्र यज्ञं प्रयुङ्क्ते तद्धविषोऽस्कन्दाय भवति स्कन्दस्यापि यज्ञ
 एवानुप्रविष्टत्वात् ॥

'अधिपवणमिति उल्लूखलाध्यूहनम् ॥ 'अधिपवणमसि' इति
 वचनात् अधिपवणं अधिपवणसमर्थमेनत्करोति । सयत्वायेति
 त्वच्चा सचद्धत्वाय स्वयमेव परिगृहीतत्वाय । पिञ् बन्धने, पनाद्यञ् ।
 सतम्बाग्रकवृत्तस्या? तद्धत् दृढभावाय ॥

'अग्नेस्तनूरसीति हविरावपनम् ॥ शरीरबहुदीपकत्वात् ओष-
 धीना तनुत्वम् । ओपधीनामिति । मुहितार्थयोगे पृष्ठी ज्ञापिता ॥

मर्धयति । ^९अद्रिरसि वानस्पृत्य इत्याह । ग्रावाण-
मेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमिं श-
मिप्वेत्याह शान्त्यै । ^{१०}हविष्कृदेहीत्याह । य एव
देवानां हविष्कृतः । तान् ह्वयति । त्रिह्वयति ।
त्रिपत्या हि देवाः । ^{११}इपमा वदोर्जमा वदेत्याह ॥
४२ ॥ इपमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत व-
यं संधातं जेप्मेत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै । ^{१२}मनो-
श्श्रद्धादेवस्य यजमानस्यासुरग्री वाक् । यज्ञायुधेषु
प्रविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्ध-

^९अद्रिरिति मुसलावधानम् ॥ ग्रावाणमिति । अत्ता त्वमसि इति
वचनात् ग्रावाणं निगरणशीलं तुपाणामेतत्करोति । गिरतेः कनिपि
आडागमो निपात्यते । शान्त्या इति सुखहेतुत्वात् भवति ॥

^{१०}हविष्कृदेहीति अवहन्तुराह्वानम् ॥ हे हविष्कृत् ! पाष्ठी-
कमाशुदानत्वम् । एहि आगच्छ । एवं वदन् देवानां हविष्का-
रिण एवाह्वयति ॥

^{११}इपमिति ॥ वृषारवेण दृपदुपलसमाहननम् ॥

^{१२}मनोरिति ॥ श्रद्धादेवस्य श्रद्धावधानस्य मनोः प्रभावाति-
शयेन असुरग्री वाक् यज्ञायुधेषु प्रविश्य स्थिता । असुराश्च
समाहननमभवत्तदुद्धवनशब्दश्रवणेन नष्टाः । तस्मात् स्वानां ज्ञा-
तीनां मध्ये देवयजनमध्यवसाय यजनं यज्ञायुधोद्धवनशब्देतानि-

दंतामुपाशृण्वन् । ते पराऽभवन् । तस्मात्स्वानां
 मध्येऽवसायं यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञा-
 युधानांमूढदंतामुपशृण्वन्ति । ते परा भवन्ति ।
 उच्चैस्समाहन्तवा आह विजित्यै ॥ ४३ ॥ वृद्ध ए-
 पामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठं एपां भवति ।^{१३}वर्षवृ-
 द्धमस्ति प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्याह । वर्षवृद्धा
 वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकास्तमृद्भ्यै । यज्ञ-
 रक्षाऽस्यनु प्राविशन् । तान्यस्त्रा पशुभ्यो निर-

ष्टज्ञातिवधाय भवति । 'स्वमज्ञातिघनाख्यायाम्' इति सर्वनाप-
 सज्ञापर्थुदास । उच्चैरिति संप्रैष । उच्छ्रित समाहन्तवे स
 माहन्तुं समाहननाय यथा महान् शब्दो जायते तथा समाह-
 न्तु अश्मान गृहाण हे आग्नीध्रेति वचन अनिष्टज्ञातिविजयाय
 भवति । तुमर्थे कृत्यार्थे वा तवैप्रत्यय । 'अन्तश्च तवैयुग-
 पन्' इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च—एपां इन्द्रियं वीर्यं च वृद्धे,
 वर्जयति । स्वयं तेषां श्रेष्ठः प्रशस्यतमो भवति ॥

^{१३}वर्षवृद्धमिति शूर्पोषोहनम् ॥ तत्रोषधीनामेषीकस्य च शू-
 र्पस्य वर्षवृद्धत्वान् समृद्धयं भवति, सदृशयासङ्गते । तान्य
 स्मेति । तानि रक्षासि अस्त्रा रुधिरेण पशुभ्य त्यक्तेन प
 शुभ्यो निरवाद्यन्त निष्कृप्यातर्पयन् ओषधीभ्यः त्यक्तैः तुर्पैः
 ओषधीभ्यो निरवाद्यन्त । पशुनादिना असृजो असन् भाव ॥

वाद्यन्त । तुषैरोपंथीभ्यः । "परापूत^५ रक्षः परा-
 पूता अरातयु इत्याह । रक्षंसांमपहृत्यै ॥ ४४ ॥
 रक्षंसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षाःसि निरव-
 दयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वार्यं । वायुर्वो वि
 विनक्तित्वत्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनात्येवैनान् ।
 अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् ।
 देवो वंस्तविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह
 प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । त्रिष्फलीकर्तवा
 आह । ज्यांवृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वार्यं ॥ ४५ ॥

द्वाम्यामुत्पुनाति रश्मयो नयन्त्यग्रे यज्ञपतिं
 यज्ञोऽदिति रस्कन्दाय गृह्णामीत्याह वदेत्याह विजि-
 त्या अपहृत्या अस्कन्दाय त्रीणि च ॥ ५ ॥

^५परापूतमिति परापवनम् ॥ रक्षसामिति तुपनिरसनम् । वा-
 युर्व इति विवेचनम् । अन्तरिक्षादिव वा इति तण्डुलानां प्र-
 स्कन्दनम् । त्रिष्फलीकर्तवा इति संश्लेषः । त्रिष्फलीकर्तुमेहीति
 पत्राद्याहानं व्यावृत्त्वात् यज्ञस्य । तण्डुलानां निष्पीडनं फ-
 लीकरणम् । अथो अपि च मेध्यत्वाय हविषो भवति स
 त्यत्वेहेतुत्वाच्चित्तस्य । पूर्ववत्करोतेः तवैप्रत्ययः 'उर्मादिच्चिडा-
 चश्च' इति च्छ्यन्तस्य गतित्वाच्च । 'अन्तश्च तवै' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये पौरोडाशिके

पञ्चमोऽनुवाकः.

'अवधूत॒रक्षोऽवधूता॒ अरा॑तयु॒ इत्या॑ह । रक्ष-
 साम॑प॒हृत्यै॑ । अ॒दित्या॒स्त्वग॒सीत्या॑ह । इ॒यं वा अ॒दि-
 तिः । अ॒स्या ए॒वैन॒त्त्वचं॑ करोति । प्र॒तिं त । पृथि॒-
 वी वे॒त्त्वित्या॑ह प्र॒तिंष्टित्यै॑ । पुर॒स्तात्प्र॒तीची॑न॒ग्रीव॑मु-
 त्तर॒लोमो॑प॒स्तृणा॑ति मे॒ध्य॒त्वार्य॑ । तस्मा॑त्पुर॒स्तात्प्र-
 त्यश्रं॑ः प॒शवो॑ मे॒धमु॑पं तिष्ठन्ते । तस्मा॑त्प्र॒जा मृ॑गं
 ग्रा॒हुकाः । य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॑ नि॒लाय॑त ॥४६॥ कृ॒ष्णो
 रू॒पं कृ॒त्वा । यत्कृ॑ष्णाजि॒ने ह॒विर॑धि पि॒नष्टि॑ । य-
 ज्ञा॑दे॒व तद्य॒ज्ञं प्र॑र्यु॒क्ते । ह॒विषो॑ऽस्क॒न्दाय॑ । 'द्या॒वापृ॒-
 थि॒वी स॒हास्ता॑म् । ते श॑म्यामा॒त्रमे॒कम॒हर्व्यै॑तां
 श॑म्यामा॒त्रमे॒कम॒हः । 'दिव॑स्स्क॒म्भनि॑र॒सि प्र॒ति

'अवधूनमित्यादि ॥ गतम्* । हविरधिपिनष्टीति विशेष ॥

'द्यावापृथिवी सहेत्यादि ॥ सह एकीभूते आस्ताम् । एकै-
 कसिन् अहनि शम्यामात्रं शम्याप्रमाण व्यैतां विश्लिष्टे अ
 भूताम् । 'चादिलोपे विभागा' इति निघाताभाव । 'तिडि चो-
 दात्तवति' इति गवेरनुदात्तत्वे आट उदात्तत्वम् ॥

'दिव इति शम्यानिघानम् ॥ दिवः स्कम्भनिः धारयित्री
 त्वमसीति । पृथिव्या दिव पृथक्चन द्यावापृथिव्योः वीर्यै भ

त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ।
 'धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवस्स्कम्भनिर्वे-
 त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ॥ ४७ ॥ 'धिप-
 णाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्त्वित्याह । द्या-
 वापृथिव्योर्धृत्यै । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इ-
 त्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्ब्राह्म्यामित्याह । अश्विनौ
 हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामि-
 त्याह यत्यै । अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैना-

वति विच्छेपाय भवति मध्ये वा तयोश्शम्याऽवस्थापनात् । 'तादौ
 च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'धिपणाऽसीति शम्यायां दृपदोऽत्याधानम् ॥ द्युपृथिव्योः स्क
 म्भन्या शम्यया चर्मदृपदोर्मध्यस्थया द्यावापृथिव्योः विधृतिः पृथ-
 कत्वेनावस्थानम् । धृद् अवस्थाने ॥

'धिपणाऽसि पार्वतेयीति दृपद्युपलात्याधानम् ॥ दृपदुपलयोः
 द्युपृथिवीस्थानीययोः प्रतिवेदनं उपर्यधोभावेनावस्थानाम्यनुज्ञानं त-
 द्यावापृथिव्योर्धृत्यै धारणाय अच्युतये भवति ॥

'देवस्येति पुरोडाशीयाधिवपनम् ॥ 'अग्रये जुष्टमधिवपामि'
 इति विशेषः । तत्र 'अग्रये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाम्याम्' * इति
 वचनात् यथादेवतमेवैनानधिवपति ॥

नधि वपति । 'धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण ॥ ४८ ॥ यावदेका देवता
 कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि
 तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति । 'प्राणाय
 त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति ।
 दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवा-
 स्मिन्दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्द-
 न्ति । यानि हृषदः । देवो वस्सविता हिरण्यपा-
 णिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्क-

'धान्यममीत्यधिवपनम् ॥ तत्र धिनुहि प्रीणय देवान् इ-
 त्येतन्मन्त्रपदबलेन तावदाहुतिः प्रथते पृथुतरा भवति । कि-
 यती? एकैका देवता यावद्यावत् कामयते तावत्तावत् पृथुः
 प्रथीयसी प्रतिष्ठा भवति । पूर्ववन्नियताभावः । ननु अवदान-
 मात्रं हूयते, न च कामस्य समुद्रस्येवान्तोस्ति, तत्कार्यं कामा-
 नुरूपत्वमिद्विरित्याह—न हीति । यत्प्रमाणं हूयते तावत्प्रमाणे-
 नैव सर्वदा स्थातव्यमिति न हि तादृशं नियामकवचनमस्ति ॥

'प्राणायेत्यन्ववेसते ॥ देवो व इति रुष्णानिने पिष्टानि प्र-
 स्कन्दयति । गतमन्यन्* ॥

न्दाय । 'असंवपन्ती पिष्प्राणूनि कुरुतादित्याह
मेध्यत्वाय ॥ ४९ ॥

निलायत् विधृत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति'
चत्वारि च ॥ ६ ॥

'धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । 'अपाग्नेऽग्नि-
मामादं जहि निष्क्रव्यादः' सेधा देवयजं वहेत्याह ।
य एवामात्क्रव्यात् । तमपहृत्य । मेध्येऽग्नौ कृपा-

'असंवपन्तीति दास्यादेः संप्रैपः ॥ असंवपन्ती पिष्टान्यन्यत्र
किञ्चिदप्रक्षिपन्ती पिष्प पिष्टि अणूनि सूक्ष्माणि च पिष्टानि
कुरुतात् कुर्विति वचनं मेधाहत्वाय । पिपेल्लेऽटि द्विकरणता ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः.

'धृष्टिरसीति धृष्ट्यादानम् ॥ शत्रूणा धर्षणसामर्थ्यात् धार-
णाय भवति ॥

'अपाग्ने इति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् ॥ आपात् अपकाशी ह-
विषो विनाशकः । 'अदोऽनन्ने' इति विट् । निष्क्रव्यादमि-
त्यङ्गानिरसनम् । क्रव्यात् एकमांसाशी चिताग्निः । 'क्रव्ये च'
इति विट् । आदेवयजमित्यङ्गान्मन्यमावर्तयति । मेध्यः मेधा-
हः देवयट् नाम हविषा सम्यक् संपादयिता देवाना यष्टा ॥

लमुप दधाति । 'निर्दग्ध' रक्षो निर्दग्धा अरांतय
इत्याह । रक्षास्येव निर्दहति । अग्निवत्युप दधा-
ति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते । अङ्गारमधि
वर्तयति ॥ ५० ॥ अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आ-
दित्यमेवामुष्मिन्लोके ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽ-
स्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद । 'ध्रुवमसि
पृथिवीं दृष्टहेत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृष्टहति । ध-
र्त्रमस्यन्तरिक्षं दृष्टहेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृष्ट-
हति । धरुणमसि दिवं दृष्टहेत्याह । दिवमेवैतेन

'निर्दग्धमित्यङ्गाराधिवर्तनम् ॥ अग्निवतीत्यादि । 'छन्दसीरः'
इति मनुषो वक्ष्यम् । 'दस्वनुद्भ्याम्' इति मनुष उदात्तत्वम् ।
अग्निवति प्रदेशे कपालोपधानात् अस्मिन् पृथिवीलोके ज्योति-
र्धत्ते । कपालेऽङ्गाराधिवर्तनात् अन्तरिक्षं ज्योतिष्मत्करोति अ-
मुष्मिन् द्युलोके आदित्याख्यं ज्योतिः प्रागेव सन्निहितम् । अ-
थैवं वेदितुरपि एते त्रयो लोकाः ज्योतिष्मन्तो भवन्ति ॥

'ध्रुवमिति मध्यमकपालोपधानम् । धर्त्रमिति पूर्वार्धोपधानम् ।
धरुणमित्यपराधोपधानम् । धर्मासीति दक्षिणार्धोपधानम् ॥ दृष्टहन्त
इति । दृष्टि वृद्धौ, उदात्तेत्, कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् । स्वयमेवात्मानं
दृष्टयतीति । 'मिश्रन्धि' इत्यादिना यगभावः, 'छन्दस्युभयया'
इति शपः आर्षधातुत्वात् णिलोपः ॥

दृहति ॥ ५१ ॥ धर्मासि दिशो दृहेत्याह । दि
शं एवैतेन दृहति । इमानेवैतैर्लोकान्दृहति । दृ-
हन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः । *य एवं
वेदं । त्रीण्यग्रे कपालान्युप दधाति । त्रयं इमे
लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । एकमग्रे कपाल-
मुप दधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य संभ-
वति ॥ ५२ ॥ अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि
। अथाष्टौ । तस्माद्दृष्टाकपालं पुरुषस्य गिरः ।
यदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । य-
ज्ञमेव प्रजापतिः सः स्मरति । आत्मानमेव त-
त्सः स्मरति । तः सः स्मृतमात्मानम् ॥ ५३ ॥
अमुष्मिन्लोकेऽनु परैति । *यदृष्टावुप दधाति ।

^१ त्रीण्यग्र इति मह्यचास्तुति ॥ त्रीणि मध्यमपूर्वोपरानि ।
एकमग्र इत्यादि अष्टाकपालावयवसहचास्तुति । तत्र नानाम
न्तर्वाणि चत्वारि, पञ्चमादीन्येकमन्तराणि । तत्रात्मसमीष्टरूप
प्रजापतिः स्वयं यज्ञः तेन यज्ञसंस्कारेण कपालोपधानादिना
तद्व्यतिष्ठन् आत्मा स्वयं स्मरिष्यते । तं तथा संस्कृतं आ
त्मानं अमुष्मिन् लोकादौ भोगस्थाने अथ पुरुषं अनुपरैति
अनुगच्छति । एकस्यैव संस्कृतासंस्कृतरूपेण भेद उपचर्यते ॥

^२ यदृष्टावित्यष्टाकपालादीनां छन्दस्त्वेन स्तुति ॥ छन्दसं

गायत्रिया तत्संमितम् । यन्नवं । त्रिवृता तत् ।
यद्दश । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् ।
यद्वादश ॥ ५४ ॥ जगत्या तत् । छन्दस्संमितानि
स उषदधत्कृपालानि । इमान्लोकाननुपूर्वं दिशो
विधृत्यै दृशति । अथायुः प्राणान्प्रजां पशून् य-
जमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो बहुला-
न्करोति । 'चितस्स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् । 'भृ-
गूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवताना-
मेवैनानि तपसा तपति । तानि तत्ससंस्थिते ।
यानि घर्मे कृपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति च-

मितानीति । नवत्वान्वयान् त्रिवृत् अतिबृहत्पुत्रयेते । 'तृती-
या कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इमानिति । इमान्
लोकान् दिशश्च विधृत्यै पृथग्वस्थानाय दृशति लोकाना दिशा
च छन्द कारणकत्वात्, आयुरादीनि च यजमाने स्थापयति
तत्कारणाना छन्दसा स्थापितवान् । सजातान् समानजन्मनश्च
पुरुषान् अभितः सेवमानान् बहून् चास्य करोति अभितश्छ-
न्दसा स्थापनात् ॥

'चितः स्थेत्यन्यकपालोपधानम् ॥ प्रजादिसिद्धिर्यथायजुर्भवत्येव ॥

'भृगूणामित्यङ्गाराभिवासनम् ॥ चतुष्पदयर्चेति । इत्थ ज्ञात्वाऽ

तुंप्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुंप्पादः पशवः । पशु-
ष्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वर्तयति दिवमेवैतेन दृहति सम्भवति
तं सङ्स्कृतमात्मानं द्वादश सङ्-
स्थिते त्रीणि च ॥ ७ ॥

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै ।
अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानाम-
ध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
संवपामीत्याह । यथादेवतमेवैतानि संवपति ।
२ समापो अद्भिरगमत् समोपधयो रसेनेत्याह । आ-

नुष्ठेयमिति दर्शयति । लोपे समासान्ते 'टावृचि' इति यापि
'पाद. पत्' इति पडाव ॥

इति द्वात्रिंशत् तृतीये द्वितीये सप्तमः.

१ देवस्येति पिष्टानां संवपनम् ॥ गतम् । 'अग्रये जुष्टं
संवपामि' इति विशेषः । 'अग्रये जुष्टम्' २ 'अग्नीषोमाम्याम्' ३
इति यथादेवतं पाठ्यां संवपति सहप्रसिपति ॥

२ समाप इति प्रणीतामदन्तीनामानीयमानाना प्रतिमन्त्रणम् ॥
द्वयमत्र भवति—आपो वा ओषधीर्जिन्यन्ति ओषधयो हि

पो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति ।
 अन्या वा एतासामन्या जिन्वन्ति ॥५६॥ तस्मा-
 देवमाह । स रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभि-
 स्सृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जग-
 तीः । ओषधयो मधुमतीः । आप् ओषधीः पशून् ।
 तानेवास्मां एकधा ससृज्य । मधुमतः करोति ।
 अद्भ्यः परि प्रजातास्सु समद्भिः पृथ्यध्वमिति
 पर्याङ्गावयति । यथा सुवृष्ट इमामनु विसृत्य ॥५७

अपः जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । किं बहुना? आसा मध्ये अन्याः
 अन्याः प्रीणयन्ति अन्याश्चान्या, न त्वेभ्योऽन्य कश्चिदाप
 प्रीणयिता । यद्वा—आसामपामोषधीना च मध्ये काश्चिदासा
 काश्चिदप प्रीणयन्ति, काश्चिच्चौषधय काश्चिदौषधी, तस्मात् स-
 मापो अद्विरित्वाद्युच्यत इति । आप रेवती रेवत्य धनवत्य
 सर्वधनोत्पत्तिहेतुत्वात् 'रयेर्मती बहुलम्' इति सप्रसारणम् । 'रे-
 शब्दाच्चोरसंख्यानेन' इति मतुपो वत्वम् । पशव जगती ज-
 गत्य नङ्गमस्वभावा जगति प्रमवा वा, ओषधय मधुमतीः
 मधुमत्य मधुरसवत्य तान् सर्वान् आप ओषधीः पशूश्च मधु-
 मतः करोति यजमानाय एकधा संसृज्य करिष्यमाणपिष्टोद
 रससर्गव्यानेन । 'पुमान् स्त्रिया' इति पुमश्लेष । मन्ता
 र्थस्तु—हे आप! रेवत्य मधुमत्यश्च यूय जगतीभिः पशुभि
 ससृज्यध्व भोग्यत्वेन परिणामात् मधुमतीभिः ओषधीभिश्च ससृज्य-

आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । 'जनयत्यै
 त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार । अग्रये
 त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्यै । मुखस्य शि-
 रोऽसीत्याह । यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः ।
 यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ॥ ५८ ॥ घर्मोसि
 विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति ।
 उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह । यज-
 मानमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृही-
 ष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति । अथाप
 आनीय परिं मांष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति ।
 तस्मात्त्वचा मांसं छन्नम् । 'घर्मो वा एपोऽशा-

ध्वमिति । पर्याग्रावन तत्राभिरद्भिः सर्वत आग्रावनम् । यथा
 सुवृष्टे पनेन्ये पृथिवीमनुप्रविश्य आपः औषधीः महयन्ति
 पूजयन्ति वर्षयन्ति यत्तुल्यं तत्पर्याग्रावनम् । मह पूजायाम्,
 क्षुरादिरदन्त ॥

'जनयत्यै त्वेखालोडनम् ॥ अग्रये त्वेत्यादि व्यूहाभिमर्शनम् ।
 मुखस्येति पिण्डकरणम् । तस्यैतच्छिरः इति शिर इव प्रधानं
 साधनम् । घर्म इत्यधिभ्रयणम् । उर्विति प्रथनम् । त्वच
 इति श्लक्ष्णीकरणमद्भिः । गतमन्यन् ॥

'घर्मो वा इति ॥ घर्मः अग्निः अशान्तः अनुपरत म-

न्तः ॥ ५९ ॥ अर्धमासे ऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पु-
रोडाशः । स ईश्वरो यजमानः शुचा प्रदहः ।
पर्यग्निं करोति । पशुमेवैनंमकः । शान्त्या अप्रदा-
हाय । त्रिः पर्यग्निं करोति । त्र्यावृद्धिं यज्ञः । अथो
रक्षसामपहत्यै । अन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरात-
य इत्याह ॥ ६० ॥ रक्षसामन्तर्हित्यै । पुरोडाशं
वा अधिश्रितः रक्षास्यजिघासन् । दिवि नाको
नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षास्यपाहन् ।
देवस्त्वां सविता श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत ए-
वैनं श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । र-
क्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्या-

वृज्यते उद्दिष्यते, प्रस्तरणादिवन् धात्वर्थनिवृत्तिमुपसर्ग आह ।
शुचा दीप्या यजमानं प्रदहः प्रकर्षेण दग्धु स ईश्वरः स्यात् ।
'ईश्वरे तोमुत्कमुनो' इति कमुन् । पर्यग्निकरणेन पशुकल्पः
क्रियत इति तदस्य शान्त्यै भवति । यजमानस्य चाप्रदाहाय
करोति । छान्दसे लुडि 'मन्ते घस' इति ज्येष्ठेण लडि वा
शपो लुक् ॥

अन्तरितामिति पर्यग्निररगम् ॥ देवस्वेति श्रपणम् । अग्ने
हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् । अविदहन्तः अविदग्ध कुर्वन्तः
श्रपयतेति वाचं विसृजते संवपने सयताम् । हविर्गुणाभिध्याह-

हानतिदाहाय । अग्नें हव्यश् रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥
 ६१ ॥ अविदहन्तश्श्रपयतेति वाचं विसृजते । य-
 ज्ञमेव हवींश्प्यभिठ्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुच्यमवि-
 दाहाय शृत्यै करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः ।
 तं यन्नाभिवासयेत् । अविर्मस्तिष्कस्स्यात् । अ-
 भिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः । भस्मनाऽभि-
 वासयति । तस्मान्मासेनास्थि छन्नम् ॥ ६२ ॥
 वेदेनाभि वासयति । तस्मात्केशैश्शिरंश्छन्नम् ।
 अखलतिभावुको भवति । य एवं वेद । पशोर्वै
 प्रतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कमभिवास्यः ।

रणव्याजेन यज्ञमेव प्रकर्षेण तनुते । किं च—पुरोरुचं प्र-
 थमत एव रोचक उद्दीपक वाक्य अविदाहाय श्रपणाय च
 करोति ॥

मस्तिष्को वा इति ॥ शिरोमासतुल्योऽयं पुरोडाशः, प्रा-
 धान्यात् । अभिधामन छान्दसम् । मस्तिष्कस्याविर्भावे म्रियेत
 पुरोडाशस्याभिवासानात् सर्वदा मस्तिष्को गुहा गुह्य गुह्ये वा
 स्थाने स्थित । 'सुपा सुलुक्' इत्याकार । अखलतिभावुकः
 खलतिभवनशील वेदिता न भवति । छान्दस उक्त्वा ॥

पशोर्वा इति ॥ अयजुष्माभिवासेन निष्फल एव पुरो-

वृथैव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतो ।
 *सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म ॥ ६३ ॥
 प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्धसं पृणक्ति । न
 प्रमायुका भवन्ति । यजमानो वै पुरोडाशः ।
 प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेरमभि वासर्यति । य-
 जमानमेव प्रजया पशुभिस्समर्धयति । *देवा वै
 हविर्भृत्वाऽब्रवीन् । कस्मिन्निदं भ्रक्ष्यामह इति ।
 सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ६४ ॥ मयि तनूस्संनिधध्वम् ।
 अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्भ्रक्ष्यध्व इति ।
 ते देवा अग्नौ तनूस्सं न्यदधत । तस्मादाहुः । अ-

दाशा भवेत् । ईश्वराः यजमानस्य पशवः प्रमेतो प्ररूपेण
 मर्तु ईश्वरा स्यु । 'ईश्वरे तोमुन्वमुगौ' इति तोमुन् ॥

*स ब्रह्मणेति भस्मनाऽभितासनम् ॥ प्राणहेतु ब्रह्म पश-
 वश्च प्राणाः प्राणवन्, प्राणवता प्राणैस्सपर्कोऽनेन ब्रह्मपु-
 रोडाशसपर्केण प्रार्थ्यते । प्रजा पशवः पुरीषमिति तस्य पूरगम् ॥

*देवा इत्यादि ॥ हविस्सभरणान्गार अश्रुवन् इदं हवि-
 स्सभरणमभव हिंसादिक पाप कस्मिन् भ्रक्ष्यामहे शोषयाम इति ।
 अथ तच्छ्रुतवान् अग्निः अब्रवीत् देवाव, युष्माक तनूः
 मयि मनिधध्व सह निक्षिपत, तत अह तादृश युष्माक
 जनयिष्यामि यस्मिन्निद पाप भ्रक्ष्यध्व इति । ते देवा इत्यादि ।

मिस्सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपा-
तयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपात-
यत् ॥ ६५ ॥ ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयम-
भ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यद्ब्रह्मोऽजाय-
न्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त ।
तदात्म्यानामात्म्यत्वम् । ^{१०}ते देवा आप्येष्वमृजता
आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितस्सूर्या-
भिनिष्पुक्ते ॥ ६६ ॥ सूर्याभिनिष्पुक्तः कुनखिनि ।

गतम् । अथ सर्वदेवात्मा स अग्नि अङ्गारेण अङ्गाररूपेण
वर्तमान अपोऽभि अपोऽभिलक्ष्य आत्मान अपातयत् । तत
एकतोनामाग्निविशेषोऽजायत एकस्मादभिपातान् जात एकत ।
तसिलन्ताच्छान्दसोऽकारप्रत्यय । एतेन द्वितत्रितौ गतौ । आ-
प्यानामिति । छान्दसो ण्य । आत्म्यानामिति । छान्दसो य ॥

^{१०}ते देवा इत्यादि ॥ 'एकताय स्वाहा' * इत्यादिभिर्मन्त्रै ररे
खासु पात्रनिर्मेजनाना अपा निनयनेन । अथैते आप्या देवा आ-
त्मीय पाप सूर्याभ्युदिते अमृजत यमकृतसन्ध्य सूर्योऽभ्युदिति य-
मभिलक्ष्योद्देति स सूर्येणाभ्युदित अभिलक्ष्योद्यता दूषित । 'तृती-
या कर्मणि' इति पूर्वपदप्ररुतिस्वरत्वम् । यद्वा—य सूर्योऽभिमन्य-
मान क्रुध्यन्नुदेति स सूर्येणाभ्युदित सङ्गेषा । सूर्याभिनिष्पुक्त इति ।

कुनखी श्यावदति । श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदि-
धिषुः परिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा ब्र-
ह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत । अन्तर्वेदि निन-
यत्यवरुधै । उल्मुकेनाभि गृह्णाति शृतत्वायं । शृ-
तकामा इव हि देवाः ॥ ६७ ॥

अन्या जिन्वन्त्यनुविसृत्यैवमाहाशान्त आह
गुप्त्यै छत्रं ब्रह्माब्रवीद्वितीयमभ्यपातयध्सूर्याभि-
निमुक्ते देवाः ॥ ८ ॥

अमृजनेत्येव । एवं सर्वत्र । मूर्धाभ्युदितेन सूर्याभिनिमुक्तो गत ।
निमुक्त अस्तगत । मुचुम्बुनु स्तेयऋगे । कुनखी कुत्सितन-
खाह्येन व्याधिविशेषेण तद्ब्रह्म, व्याधिविशेषेण दूषितनख ।
श्यावदन् व्याधिविशेषेण मलिनदन्त । 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्'
इति दद्वाव । अग्रदिधिषुः यस्या ज्येष्ठायामनूनाया कनी-
यसी उदा सा अग्रदिधिषु । तद्वर्तेत्येरे । परिवित्तः ज्ये-
ष्ठात्पूर्वमूढवान् अस्यैव ज्येष्ठ इत्येरे । वीरहा गर्भगती ।
क्षत्रियगतीत्येरे । ब्रह्महा ब्राह्मण हतवान् । तत् पाप ब्रह्महणं
अतिऋभ्य नात्यच्यवत नात्यऋमत नान्यत्रागच्छन् । अन्तर्वे-
दीत्यादि । निनयन निपतन अवरुधै कर्मफलस्य लभाय ।
अभिग्रहण उपर्याक्रमण, उल्मुकेनाभितापन तत् शृतत्वाय भव
ति शृत हि देवा कामयन्ते । 'शीलिकामि' इत्यादिना णप्र-
त्यय । पूर्वपदमकृतस्वरत्व च ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये अष्टमोऽनुवाक

१देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते
 प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-
 ह यत्यै । २आदद् इन्द्रस्य वाहुरसि दक्षिण इ-
 त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । सहस्रभृष्टि-
 दशततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्या-
 चष्टे । वायुरसि तिग्मतैजा इत्याह । तेजो वै वा-
 युः ॥ ६८ ॥ तेज एवास्मिन्दधाति । विपाद्वा ना-
 मांसुर आसीत् । सोऽविभेत् । युजेन मा देवा
 अभिर्भविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवमीत् ।
 साऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहन्नं । तस्य

१ देवस्य त्वेति स्फयादानम् ॥ गतम् * ॥

२ इन्द्रस्येति स्फयानुमन्त्रणम् ॥ आदद् इति सावित्रशेष । ॥

३ वायुरिति तीक्ष्णीकरणम् ॥ तेजो वा इत्यादि । तेजोवृ-
 द्धिहेतुत्वात् ताच्छब्दम् ॥

१ विपाद्वा इत्यादि ॥ विपमतीति विपात् । 'अदोऽनत्रे' इति
 विद् । आसुरः अमुरस्यापत्यम् । शिवाद्यण्, अन्तोदात्त । स्वा-
 र्थिकान्तो वा । अमुरस्यापत्यस्यापि अमुरत्वान्, न हि काका-

धिव्या एव भ्रातृव्यमपहन्ति । द्वितीयं हरति ॥
 ७२ ॥ अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयं हरति ।
 दिव एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थं हरति । अप-
 रिमितादेवैनमपहन्ति । असुराणां वा इयमग्र
 आसीत् । यावदासीनः परा पश्यति । तावद्देवा-
 नाम् । ते देवा अनुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति ॥
 ७३ ॥ कयन्नो दास्यथेति । यावत्स्वयं परिगृहीये-
 ति । ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रा-
 स्त्वेति पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तैऽग्निना
 प्राश्नोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यश्वः । आ-
 दित्यैरुश्वः । यस्यैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ॥ ७४

स्तम्ब तत्प्रधानो यज्ञावयव स्तम्बयजु, हरणीय च सतृण
 पुरीषमुपचारेणोच्यते । द्वितीयाशेनि पदानि क्रियाविशेषणानि ॥

असुराणा वा इत्यादि ॥ इयं पृथिवी असुराणा
 स्वभूता पूर्वमासीत् । अनन्तहिते देशे आसीनो यावत्परा
 पश्यति दूर पश्यति यावद्दूर द्रष्टुं शक्नोति पुरुष तावदेव
 देवानां स्वमासीत् । न तु कश्चिदपि पृथिव्यवयवो नित्यभूत
 आसीत् । अथ देवाः असुराननुवन् नः अस्माकमपि अस्यां
 पथिव्या नित्यस्वभूत कश्चिदशोऽस्त्वेव अवश्यमस्तु तत्र अस्मभ्यं
 वयत् कियदास्यथेति । इकारलोप छान्दस । अथ असुरा

भवत्यात्मना । परांस्य भ्रातृव्यो भवति । ¹⁰देव-
स्य सवितुस्सव इत्याह प्रसूतै । कर्म कृण्वन्ति
वेधस इत्याह । इपित* हि कर्म क्रियते । पृथिव्यै
मेध्यं चामेध्यं च व्युत्क्रामताम् । प्राचीनमुदीची-
ने मेध्यम् । प्रतीचीने दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमु-
दीचीं प्रवृणां करोति । मेध्यामेधैनां देवयजनीं क-
रोति ॥ ७५ ॥ प्राश्नौ वेद्युसावुन्नयति । आहव-
नीयंस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हप-

अब्रुवन् यूयं स्वयमेव यावत्परिगृहीथ तावद्युष्माकमस्त्विति ।
वसवस्त्वेत्याद्याः वेदिपरिग्रहणमन्त्राः । गतम्* ॥

¹⁰देवस्य सवितुरिति वेदिखननम् ॥ इपितं हीति ये हि वेधसो
विधायकाः तैरिष्टं कर्तव्यं क्रियते तस्मादहमपि वेदिं खनामीति
भावः । पृथिव्या इत्यादि । व्युत्क्रम्य पृथक्त्वेन स्थिते । प्राग-
भितं प्राचीनम् । 'विपापाञ्जेः' इति खः । एवं सर्वत्र । दक्षिणा ।
'दक्षिणादान्' । अमेध्यमिति । पूर्ववन्तोदात्तत्वम् । प्रवृणां
प्रकर्षणं वनित्रीम् । 'प्रनिरन्तः' इत्यादिना णत्वम्, पराभवन्ति पञ्च-
नश्नन्ति । मूलं वा इति । अतितिष्ठत् अतिक्रम्य मूलं अनु-
अनुन्त्य । यद्वा—मूलमतिष्ठत् अतिष्ठन्ति अधितिष्ठन्ति,
रक्षांसि । वचनव्यत्ययः । अद्यमे अतिशब्दः । अनुत्पिपते,

त्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिधुनत्वाय । उद्धन्ति ।
 यदेवास्यां अमेध्यम् । तदपेहन्ति । उद्धन्ति । त-
 स्मादोपधयः पराभवन्ति ॥ ७६ ॥ मूलं छिनत्ति ।
 भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अंतितिष्ठ-
 द्रक्षाऽस्यनूत्पिपते । यद्धस्तेन छिन्द्यात् । कुनखिनीः
 प्रजास्स्युः । स्फयेनं छिनत्ति । वज्रो वै स्फयः ।
 वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाऽस्यपं हन्ति । पितृदेवत्याऽति-
 खाता । इयतीं खनति ॥ ७७ ॥ प्रजापतिना यज्ञ-
 मुखेन संमिताम् । "वेदिदेवेभ्यो निलायत । तां
 चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन्न । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेयां । च-
 तुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ह्योपधयः प्रतितिष्ठन्ति ।

अनुक्रमेणात्मानं रक्षन्ति, हवींषि वा भुञ्जते । व्यत्ययेन शपश्शु,
 आत्मनेपद च । अतिखाता द्वचङ्गुलादिप्रमाणातिरेकेण खाता,
 तस्मात् इयतीं एतावतीं प्रादेशप्रमाणवतीं इत्यभिनयेन दर्शयति ।
 प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां तुल्यप्रमाणा उभयो प्रादेश
 प्रमाणत्वात् । यद्वा—यज्ञमुखस्य प्रजापतित्वेन प्रस्तुति मुख च
 सर्वेषां प्रादेशमात्रमिति ॥

"वेदिदेवेभ्य इति चतुरङ्गुलत्वविधि ॥ निलायत । 'उप-
 सर्गस्यायतौ' इति छत्वम् । चतुरङ्गुले चतुरङ्गुलप्रमाणे परि-

आप्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गम-
यति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजन-
स्यैव रूपमकः ॥ ७८ ॥ पुरीपवतीं करोति । प्रजा
वै पृथिवीः पुरीपम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीपवन्तं
करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै
पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव भ्रा-
तृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णा-
ति । ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह । यु-
थायजुरेवैतत् ॥ ७९ ॥ "ऋर्मिव वा एतत्करोति ।

माणशब्दोऽयम् । 'अद्भुलेर्दक्षिणि' इति अच् समासान्त । वर्षी
यसीं उत्तरतो वृद्धतरा अकः करोति । 'मन्त्रे घस' इति च्ले
लुक्, लडि वा शपो लुक् । पुरीपवती मृदा पूर्णा एता वेदि
च करोति पुरीपवती वेदिरेव तत्र वेद्या उत्तरपरिग्रहणेन ।
तस्याः वेद्या सम्बन्धिन एवावतः प्रदेशात् सर्वपृथिवीप्रमा
णप्रमिनान् तत्रतत्र स्थितं भ्रातृव्यं निर्भज्य उत्तमार्थं आ
त्मार्यं सर्वापि पृथिवी आत्मसात्कर्तुं उत्तरं परिग्राहं परिगृ
ह्णाति । 'परी यज्ञे' इति घञ् । तत्र 'ऋतमसि'* इत्यादय
उत्तरपरिग्रहणमन्त्रा ॥

^८
१ ऋर्मिवेति ॥ हिंसात्वात् खननस्य । धा असीति समीकर-

यद्देदिं करोति । धा असि स्वधा असीति योयुष्य-
ते शान्त्यै । उर्वी चासि वस्वीं चासीत्याह । उ-
र्वीमेवैना वस्वीं करोति । पुरा क्रूरस्य विसृपो वि-
रपिशन्नित्याह मेध्यत्वार्य । उदादार्य पृथिवीं जीर-
दानुर्यामैर्यश्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या
अमेध्यम् । तदपहृत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा ॥
८० ॥ यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति ।
तां धीरांसो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुरुपात्यै ।
"प्रोक्षणीरासादय । इध्मावृर्हिरुपसादय । स्रुवं च
स्रुचंश्च संमृष्टि । पत्नीऽ संनह्य । आज्येनोदेहीत्या-
हानुपूर्वतायै । प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै रं-
क्षोघ्नीः ॥ ८१ ॥ रक्षंसामपहृत्यै । स्फ्यस्य वर्म-
न्थनादयति । यज्ञस्य संतंत्यै । उवाच हासितो

णम् । योयुष्यते भृश विमोहयति समीकरणेन खातानि तिरो
दधाति । युष विमोहने । तच्छान्त्यै भवति खननापराधच्छादनेन
मुक्तौयैव भवति । एरयति आगमयति । ईर प्रेरणे ॥

"प्रोक्षणीरित्यादि सप्तै ॥ अनुपूर्वतायै अनुक्रमेण अनु
ष्ठानाय । याचतीरिति । यावत्य प्रोक्षण्य तावत्य एव देव-

दैवलः । एतावंतीर्वा अमुष्मिन्लोक आर्ष आसन्न।
यावंतीः प्रोक्षणीरिति । तस्माद्दहीरासाद्याः । 'स्फ्य-
मुदस्यन्न । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनंमर्षयति ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयं हृतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरे-
तत्कृत्वा रक्षोघ्नीरर्षयति ॥ ९ ॥

'वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रैऽध्व-
र्युः क्षण्वीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै

लोके आपो वर्तन्ते तस्मात् वह्य आप आसाद्याः यया
देवाना पर्यासा भवन्ति ॥

¹⁴स्फ्यमित्यादि ॥ गतम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये नवमः .

'वज्रो वा इत्यादि ॥ अन्वञ्च आत्माभिमुख क्षण्वीत
हिंस्यात् आत्मान अध्वर्युः । कर्मणि वा कर्तृप्रत्यय । क्षण्वेत
हिस्येत । वज्रणैवेति, यत्तुल्य स्फ्य । अग्निभ्यामिति । आह-
वनीयगार्हपत्याभ्याम् । स्फ्येनोदीचश्चाधराश्चेति तिर्यञ्च स्फ्यं स्त-
ब्धा संप्रेषात् एव स्फ्येन वज्रतुल्येनास्या पृथिव्या सम्बन्धिन

स्फयः । वज्रैणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षास्यपह-
 न्ति । अग्निभ्यां प्राचंश्च प्रतीचंश्च । स्फयेनोर्दीच-
 श्वाधुराचंश्च । स्फयेन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं
 भ्रातृव्यमपहृत्य । उत्करेऽधि प्रवृश्चति ॥ ८३ ॥
 यथोपघायं वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववं नेनित्ते । आ-
 त्मानंमेव पवयते । स्फयं प्रक्षालयति मेध्यत्वायं ।
 अथो पाप्मनं एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इ-
 ध्माव्रह्मिण्युपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वायं ।
 अथो पुरोरुचंमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽ-
 नुरुयात्यै । न पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् ॥ ८४ ॥
 यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राहुतिपथादिध्मं
 प्रतिपादयेत् । प्रजा वै ब्रह्मिः । अपराध्रुयाद्ब्रह्मिणां

पाप्मानं भ्रातृव्यं अपहृत्य उत्पाद्य उत्करे उपधानस्थानीये
 अग्निनिधाय वृश्चति यथा लोके किञ्चित्काष्ठादिक्मुपघाय ब्रह्म-
 नीयं वृश्चन्ति एवमेतत् । नेनित्ते शोधयति । अथो इति अग्नि
 च भ्रातृव्यस्य पाप्मनः न्यङ्गं न्यञ्जन शरीरशोभा तेन छिनत्ति
 स्फयप्रक्षालनेन । निभृत वा अह्न न्यङ्गम् ॥

इध्मावर्हिः इध्म च बर्हिश्च उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमुपसाद-
 यति युक्त्यै यज्ञेन योगो यथा स्यात् । किञ्च—यज्ञस्य पि

प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्प्रागुपसादयति । आहु-
 तिपथेनेधमं प्रतिपादयति । संप्रत्यैव बर्हिषां प्र-
 जानां प्रजननमुपैति । दक्षिणमिधमम् । उत्तरं ब-
 र्हिः । आत्मा वा इधमः । प्रजा बर्हिः । प्रजा
 ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । य-
 थादेवतमेवैनत्प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठति प्रजयां
 पशुभिर्यजमानः ॥ ८५ ॥

वृश्चति सादयेदिधमः पञ्च च ॥ १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपुरूं यो वै पूर्वेषुः कर्मणे
 वामिन्द्रो वृत्रमहन्थसोऽपोऽवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह
 संवपामि देवस्य स्फयमाददे वज्रो वै स्फयो दशं ॥

धुनत्वाय. द्वयोस्तहोपसादनम् । अपि च पुरोरुचं पुरन्दादी-
 पना इमा यज्ञस्य स्थापयति उत्तरस्य वग्नियमागस्य कर्म
 णोऽनुख्यात्यै अनुक्रमेण प्रकाशनायं, रोचनार्थत्वात् । अन्यत्रेति ।
 आहुतिपथात् आहुतिन्यायात् प्राचीनत्वान् अन्यत्र अनादृनिषये
 इधमं प्रवर्तयेत् । अथ बर्हिष प्रतीचीनत्वे दीपमाह—प्रजा वा इति ।
 बर्हिषा हेतुना प्रजानां प्रजननं प्राचीनवृत्ति अपगन्तुयान् अयु-
 क्तेन रूपेण प्रवर्तयेत् । पश्चात्प्रागुपसादने दोषद्वयान्नावः । संप्र-
 त्येवेति । युक्तेन रूपेण । आत्मैति । अंग्रग्यन्तरत्वात् ।

तृतीयस्यां यज्ञस्थानंतिरेकाय पवित्रंवत्यध्वर्यु
चाधिपव्रणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तरहित्यै द्वौ
वाव पुरुषौ यदुदश्चन्द्रमसि मेध्यं पश्चाद्गीतिः ॥८५

तृतीयस्यां—यजमानः.

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ कृष्णय-
जुर्ब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपा-

ठकस्तमाप्तः.

प्रजा यर्हिः सतन्यमानत्वात् प्रजातुल्यम् । उत्तरतरेति । तीर्थे भावे
उद्गततरा, ततः तेर्वैव क्रमेण मेधमुपनीय यथादेवतं आत्मप्रजा-
स्वभावानतिक्रमेण एनत् इध्मावर्हि प्रतिष्ठापयति तत प्रजया
पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये अष्टके द्वितीये प्रपाठके

दशमोऽनुवाकः समाप्तश्च प्रपाठकः .

प्रथम पौरोडाशिक समाप्तम्



तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम्.

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतय इत्याह । रक्ष-
सामपहत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टंपामी-
त्याह मेध्यत्वार्यं । स्रुचस्संमार्ष्टि । स्रुवमग्ने । पु-
मांसमेवाभ्यस्सुश्यति मिथुनत्वार्यं । अथ जु-
हूम । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुहूः॥
१ ॥ अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै
लोकास्स्रुचः । वृष्टिस्संमार्जनानि । वृष्टिर्वा इमा-
न्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्तास्समे-
धन्ते । समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः।

तृतीयः प्रपाठकः.

प्रत्युष्टमिति गार्हपत्ये स्रुवादीनां प्रतिपन्नम् ॥ संश्यति
संस्करोति । इमे वा इति । लोकवन् प्रजानां धारकत्वात् ।
वृष्टिरिति वृष्टिहेतुत्वात् स्रुस्संमार्जनानि वृष्टिः । अनुपूर्वमिति
सत्यनिष्पत्तचादिक्रमेण लोकत्रयं स्वकार्यसमर्थं करोति ॥

य एवं वेदं । यदि कामयेत वर्पुकः पर्जन्यस्स्यादिति । अग्रतस्संमृज्यात् ॥ २ ॥ वृष्टिमेव नियच्छति । अवाचीनां ग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावर्पुकस्स्यादिति । मूलतस्संमृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठात्संमृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्पुको भवतीति ॥ ३ ॥ ^३प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्नमद्यते । अधो अग्राद्वा ओपधीनामूर्जे प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्ज एवा-

अग्रत इति ॥ वेदाग्राणा अग्रे । नियच्छति न्यवपात गति । मूलतः तेषा मूलं समर्पणे वृष्टिमुद्यच्छति उर्ध्वं गमयति निवर्तयति शृण्विष्यात् । तदु वा इति । तत्रैव विशेषमाहु यज्ञविद — अग्रे उपरिष्ठात् विलप्रदेशमेव संमृज्यात् मूले अधस्तात् दण्डप्रदेश तदनुपूर्वं अनुक्रमेण क्रियमाण कल्पते स्वकार्यसमर्थ भवति । पर्जन्यश्च वर्पुको भवति ॥

^३अयं श्रुत्वा विशेषमाह—प्राचीमिति ॥ प्राचीं श्रुत्वा संमृज्यात् अभ्याकारं अभित आरुप्य अभ्ययेति केचिन् । अग्रैरन्तरतः अग्रे वेदाग्रे अन्तरत विलस्याम्यन्तरम् । एवमिवेति । प्राचीनमानस्य आस्यविल्याम्यन्तरे निहायेण अभित आरुप्याह्नं युक्ते । अधो अपि च ओपधीनां अग्रान् आदाय प्रजाः

न्नाद्यस्यावरुध्यै । अधस्तात्प्रतीचीम् । दण्डमुत्तम
 तः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्मादरुत्तौ प्रा-
 श्वयुपरिष्ठाहोमानि । प्रत्यश्वयधस्तात् ॥४॥ सुग्घ्ये-
 पा । 'प्राणो वै स्रुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उप-
 भृत्स्रुव्यः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं संमार्जनानि ।
 मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्र-
 विश्यं । बाह्यतस्तनुवः शुभयति । तस्मात्स्रुवमे-
 वाग्रे संमार्ष्टि । 'मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा ।

ऊर्ज रम उपजीवन्ति तस्मात् रसवत् अन्नाद्यम्य लभाय भवति ।
 अथ अधस्तात् दण्डप्रदेशे प्रतीचीनं समृज्यात् उत्तमतः उत्त-
 मेन वेदाग्राणां भागेन । उत्तमं दण्डत्रिभागमिति चेत् । अथ
 तेषां मूलेन स्रुचं मूलं मृज्यात् । तस्मादिति । उपरिष्ठात्
 ऊर्ध्वभागे प्राञ्चि प्रागञ्चितानि, अग्रेभागे प्रत्यगञ्चितानि । अर-
 तिः प्रकीष्ट । सुग्घ्येषां स्वयं स्रुगेवारति ॥

'प्राणो वा इत्यादिना स्रुवस्य प्राथम्ये हेतुमाह—निर्गच्छन्
 प्राणं प्रविशन् अपानं प्राणापानभावेन प्रथमं भूत्वा मुखतः
 आत्मानं अनुप्रविश्य अन्नं बाह्यतः तनुवं हस्तादिकां शुभयति
 रसपरिणामेन ततो शोभां करोति तस्मात्प्राणाधीनत्वात् हस्ता-
 दिस्थिते स्रुवस्य प्राणत्वात् स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टीति स्वभाव उक्त ॥

^१इदानीं हेतुमाह—मुखतो हीति ॥ प्रथमं प्राणापानभूतं अन्नं

अत्मानमन्नमाविशति । तौ प्राणापानौ । अव्यर्धु-
कः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ॥ ५ ॥

जुहूमृज्याद्भवतीति प्रत्यश्च्यधस्ता-
न्माष्टिं पञ्च च ॥ १ ॥

दिवश्शिल्पमवततम् । पृथिव्याः ककुभि श्रितम् ।
तेन व्ययं सहस्रवल्शेन । सपत्रं नाशयामसि
स्वाहेति स्रुक्संमार्जनान्यग्नौ प्रहरति । आपो वै

आत्मानं आविशति आत्मना एहीभवति ततः तदन्नं प्राणा-
पानभावेन परिणतं भवति । एवं प्राणापानसन्तानकप्रतिपादनेन
पूर्वोक्तं समर्थितम् । एवं वेदिता प्राणापानवृद्धिशौल्ये भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रपाठके
पौरोडाशिवब्राह्मणे प्रथमोऽनुवाकः.

स्रुक्संमार्जनान्यग्नौ प्रहरति—दिवश्शिल्पमित्यनुष्टुभा ॥ दिवः
द्युलोकस्य शिल्पं कौशलं अवततं पृथिव्यामुदकभावेन अवतीर्णं
दर्भभावेन परिणतं, तदिदं पृथिव्याः ककुभि प्रधानभूते अग्नौ
श्रितं मया शिस्तमभूत्, तेन सहस्रवल्शेन बहुप्ररोहणेन व्ययं सपत्रं
शत्रुं नाशयामसि नाशयामः । 'इदन्तो मसि' स्वाहेति प्रदाना-
र्थः । आपो वै दर्भा इति । अग्नौ प्रक्षिप्यमाणानां दर्भाणां दिव-

दुर्भाः । रूपमेवैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अनु-
 पुमर्चा । आनुपुमः प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः ।
 वेदस्याग्रं सुखसंमार्जनानि ॥ ६ ॥ स्वेनैवैनानि
 छन्दसा । स्वयां देवतया समर्धयति । अथो ऋ-
 ग्वाव योषां । दुर्भो वृषां । तन्मिथुनम् । मिथुनमे-
 वास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया
 पशुभिर्यजमानः । तान्येके वृथैवापांस्यन्ति । त-
 तथा न कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मण-
 स्त विदोहः ॥ ७ ॥ यथैनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः ।
 न तत्पशुभ्यः कम् । अद्रिर्माजयित्वात्करे न्यस्येत् ।
 यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राहुतीभ्यस्तंतिष्ठते ।
 उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा । एतां हि तस्मै प्रति-

दिशल्पभूतोदकहेतुत्वात् मन्त्रे ताच्छब्दमिति दर्शयति—एषां दुर्भाणां
 महिमानं दिवशिशल्पत्वलक्षणं एतत् मन्त्रलक्षणं रूपमेव व्याचष्टे-
 नारमाभिर्न्यासयेयम् ॥

‘अनुपुमेति ॥ ‘दिवशिशल्पम्’ इत्यस्यानुपुमस्य स्तुतिः । अथां
 इत्यादिना अस्या ऋक्स्य स्तुतिः ॥

तान्येक इत्यादि ॥ वृथा निष्कट यत्र कापित्यन्ति केचित्
 तदपयित्वा उत्करो न्यासं विदधाति । विदोहः विस्मयकलङ्कः

घां देवास्सुमभरन् । यदद्भिर्मार्जयन्ति । तेन शान्तम् ।
 यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्वमयति ॥
 ८ ॥ प्रतिष्ठतिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः । 'अथो
 स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् । यथ्स्त्रुखसुमार्जनानि ।
 स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो
 न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्कक्षः । यावदप्रियो
 ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदप्रियः पशूनां
 भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्रेर्दधन्ति । नवदाव्यासु वा
 ओषधीषु पशवो रमन्ते ॥ ९ ॥ नवदावो ह्येषां प्रि-
 यः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । ताव-

भूतल दुग्धवत् भवन् तत् सुपहेतुर्न भवति पशूनाम् । कथ
 तर्हि वर्तन्पमित्याह—अद्भिरिति । हेतुमाह—यद्वा इति ।
 अन्यत्राहुतीभ्यः होतव्यद्रव्याणि मुक्त्वा यत् सन्तिष्ठते कृतकार्यं
 भवति तस्योत्करः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठात्वेन तस्य कल्पितत्वात्, अ-
 िर्मजनात् शान्त नुबहेतु पशूना, उत्करे न्वासात् प्रतिष्ठा
 गमयति, यजमानोऽपि प्रजया पशुभिश्च प्रतिष्ठितो भवति ॥

'अथो स्तम्बस्येति ॥ स्तम्ब फलमअरो स्त्रुखसुमार्जनानि नाम
 तस्य रूप तद्वत् पशूना वृद्धि । ओषधयश्च स्तम्बशः स्तम्बेनरत-
 म्बेन पृथग्विधेन इत्यभूता । बीप्साया शस् । तामु च स्त-
 वनीषु पशवः रमन्ते, तासा तु यो जरत्कक्ष फलप्लवगुन्य वाष्ट-

त्प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति ।
 तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्संमृज्यात् ।
 पशूनां धृत्यै । 'यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्ति-
 चरो वृषां । पशूनास्माकं मा हिंसीः । एतदंस्तु
 हुतं तव स्वाहेत्यग्निं समार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा
 वा एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामिवैतानि

मूलशेषं पुराणारण्यं तत्र पशवो न रमन्ते, अप्रियत्वात् अन्य-
 चेति । अग्रेरन्यत्र नरत्क्षवत् स्थापयन्ति यस्य स न कदा-
 चिदपि पशूनां प्रियः स्यात् । ननु अग्नौ प्रहरणे अत्यन्तवि-
 नाशात् सुतरामप्रियत्वमित्याह—नवदाव्यास्विति । नवदावः सद्यः
 समुत्थितः वनवाद्भिः यत्र प्रदेशे तत्र तद्गन्धे वने प्ररूढा नव
 दाव्याः । 'भवे छन्दसि' इति यः, छन्दसमुत्तरपदप्रकृतिस्व
 रत्वम् । तामु ओपधीषु पशवो रमन्ते यस्मात् नवदाव
 एषां पशूनां प्रियः प्ररोहहेतुत्वात् तत्प्रवृत्तिमाशं सन्ते
 मेवस्येव चातकाः । तस्मादग्नौ प्रहरणं पशूनां प्रीत्यै
 भवति, प्ररोहहेतुत्वाद्गमेः । मन्त्रलिङ्गं च 'तेन वयं सदस्त्रवल्शेन'
 इति । तस्मात् अग्नेः यतरस्मिन् स्तुतः संमृज्यात् तस्मिन्नग्नौ
 प्रहरेत्, पशूनामेव धारणाय तद्वति ॥

'अग्निमम्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति यो भूतानामित्यनुष्टुभा ॥ यो भू-
 तानां अधिपतिः स्वामी रुद्रः तन्तिचरः तननीयः यज्ञः तन्तिः ।
 यद्वा—पशूनां चन्धनरज्जुश्रेणी तन्तिः 'वाकन्तिः' इति श्रुतेः,
 वचनाभिधिकल्पिकया पशवो वदन्त्यन्ते । तत्र यश्चरति स तन्ति-

योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतिष्ठति प्र-
जयां पशुभिर्यजमानः ॥ १० ॥

वेदस्याग्रं सुखसंमार्जनानि विदोहो गमयति
पशवो रमन्ते हिंसीष्यद् ॥ २ ॥

'अयंज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्र-
जापेरन् । पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजानां
प्रजननाय । यत्तिष्ठन्ती संनह्येत । प्रियं ज्ञाति-

नर वृषा देवाना वृषभ प्रधानभूत स त्व अस्माक पशून्
मा हिंसी तदर्थं एतत् इध्मसनहनाख्य दर्भद्रव्य तव हुतमस्तु ।
तव हि हुत वृष्ट्यादिक्रमेण पशूनामभिवृद्धये भवति । 'युष्म
दस्मद्रोहंसि' इति तवशब्द आद्युदात्त । स्वाहेति प्रदानार्थं ।
अग्निसंमार्जनानि इध्मसनहनानि । एषेति । अग्निरेव दर्भा-
णा योनि कारण वृष्ट्यादिना । स एव प्रतिष्ठा अग्रेऽप्यव-
स्थानम् । स्वामेवेत्यादि । गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतायेऽष्टमे तृतीये प्रपाठे

द्वितीयोऽनुवाक

अयंज्ञो वा इत्यादि ॥ यज्ञोऽप्ययज्ञ यज्ञकार्योकरणात्, यथा
पुत्रकार्योकरणात् पुत्रोऽप्यपुत्र इत्यु-पने । अन्वास्ते गार्हपत्यमनु

रुन्ध्यात् । आसीना संनहते । आसीना ह्येषा वी-
र्यं करोति ॥ ११ ॥ यत्पश्चात्प्राच्यन्वासीत् । अन-
यां समदं दधीत् । देवानां पत्न्या समदं दधीत् ।
देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथायं
^२आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां के-
वलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति । अग्नेरनुव्रता
भूत्वा संनह्ये सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै
व्रतोपनयनम् ॥ १२ ॥ तेनैवैनां व्रतमुपनयति ।
तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्रमेव युंते ।

गनाऽऽस्ते । तथा कुर्वन्ती अयज्ञापनोदनेन यज्ञमेवाकः करोति ।
लुडि पूर्ववत् ऋल्लुक् । मियमिति मातरं पितरं वा, उच्चलितत्वात् ।
आसीना हि वीर्यवती स्त्री भवति न तथा तिष्ठन्ती । पश्चादिति ।
अपरतो गार्हपत्यस्य । अनया पृथिव्या । एवमासीना पत्नी समदं
कलह दधीत् तथाऽऽसीनत्वान् पृथिव्याः, ततश्चायज्ञिया स्यात् ।
इयमपि देवानां पत्न्या समदं दधीत् देवपत्नीनां स्थानत्वात्तस्य ।
तस्मात् ततो देशात् दक्षिणत उर्दाची उपविशति ॥

^२आशासानेति योक्त्रेण पत्न्याः संनहनम् ॥ व्रतोपनयनमिति ।
^१ अग्नेरनुव्रता ^३ इति च मन्त्रलिङ्गम् । तस्मादाहुरिति । यश्चैवं
संनहनमहिमानं वेद यश्च न वेद लौकिक ने सर्वेऽपि वक्ष्यमाणमा-

यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिन्लोके भवतीति योक्त्रेण ।
 यद्योक्त्रम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः ॥१३॥
 योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै ।^१ युक्तं क्रियाता आशीः कामे
 युज्याता इति । आशिपस्तमृद्ध्यै । ग्रन्थिं ग्रन्था-
 ति । आशिपं एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै ग्र-
 न्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य

दुः । गोनत्रेण यत्संनहनं तद्युते मिश्रयति नित्याविनाभूताभेनां
 करोति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । कथं? यमन्वास्ते अनुवर्तते
 तस्यैव अमुष्मिन् परस्मिन् लोके भवति योक्त्रेण सन्नद्धा प
 तीति, एवं संनहनं अबियोगायेति सर्वेषु वदन्ति । 'अनुव्रता'
 इति मन्त्रपदमेतेन व्गारूपानम् । किञ्चेत्याह—योक्तं योगः
 अलब्धव्यभक्तुल्य, आसनं नाम क्षेमः लब्धपरिपालनतुल्य, तस्मा-
 द्दामनं योक्त्रेण संनहनं योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै भवति, योगः सन्नि-
 हित. क्षेम योगक्षेमः ॥

^१पुनश्च प्रयोजनान्तरवृत्तया संनहनं स्तूयते—अतः परं मया
 युक्तमेव क्रियेत मया कृतं सर्वं युक्तमेवास्तु । आशीः कामे
 कामानामाशी. सद्य एव युज्येत युक्ता एव आशिपस्तन्तु इत्य-
 नया धिया योक्ष्यमाणा संनहतेऽमौ, तस्मात् आशिपस्तमृद्ध्यै
 भवति । संनहनमन्त्रलिङ्गं च 'आशाप्ताना'* इति । उभयत्रापि

तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशु-
 क्रियर्जमानः ॥ १४ ॥ अथो अर्धो वा एष आ-
 त्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिथिलंभावा-
 य । 'सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपं सेदिमेत्याह ।
 यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता
 इति प्रजात्यै । 'महीनां पयोऽस्योर्षधीनां रस इ-
 त्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य
 तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह ।
 आशिपमेवैतामाशास्ते ॥ १५ ॥

करोति व्रतोपनयनं क्षेमो यजमान
 शशास्ते ॥ ३ ॥

लेटि 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारः । अशिथिलंभावाय अशिथिल-
 भावाय । च्चेरम्भावः छन्दस ॥

'सुप्रजस इति पक्षचा गार्हपत्योपसदनम् ॥ मिथुनीकरोतीति ।
 मिथुनवान् मिथुनी पत्रचनुप्रवेशेन यज्ञो मिथुनवान् क्रियते ।
 कोऽर्धोऽनयेति चेन् पत्नीरुत्वं दर्शयति-ऊने छिद्रे अतिरिक्तं
 धीयाते कथं नाम छिद्रपूरणेन समीरुतो यज्ञ स्यादिति । तच्च
 मिथुनत्वं प्रजात्यै भवति, छिद्रपूरणरूपत्वात् मिथुनव्यापारस्य ॥

'महीनामित्याज्यनिर्वपणम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये तृतीयोऽनुवाकः.

'धृतं च वै मधुं च प्रजापतिरासीत् । यतो म-
 ध्वासीत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुपि प्र-
 जननमिवास्ति । तस्मान्मधुषु न प्रचरन्ति । या-
 तयाम् हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आ-
 ज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाय । प-
 ल्लयवेक्षते ॥ १६ ॥ मिथुनत्वाय प्रजांत्यै । यद्वै प-
 त्नीं यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्न्या
 एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनं वच्छित्त्यै । अमेध्यं वा
 एतत्करोति । यत्पल्लयवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्चरति
 मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्धवति । यज्ञस्य स-

¹ धृतं चेत्यादि ॥ प्रजापतिः प्रजापते स्वरूपमासीत् । यद्वा—
 धृतं मधुतुल्यमासीत् । तयोमध्ये यतः यन्मधुलक्षण रूपमासीत्
 ततस्तेन रूपेण प्रजा असृजत । तस्मात् मधुपि मधुनि प्रज-
 नन प्रजननद्रव्यमस्ति च, यस्मात् तेन प्रजा असृजत, तस्मात्
 प्रजनवत्त्वात् तेन न प्रचरन्ति यज्ञप्रयोग न कुर्वन्ति गायत्र्या
 मत्वात् प्रयोगेन गतसारत्वात् । यज्ञो वा इति । यज्ञार्थमे-
 वाज्यं, अन्यत्रानुपयोगान् तस्मात् यज्ञार्थेनैव यज्ञं प्रचरितुं युक्तम्
 अयातयामत्वाय तद्वति ॥

² अमेध्यं वा इत्यादि ॥ मनुष्यदर्शनात् । तेजोसि इति

न्तत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह ॥१७॥ तेजो
 वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजस्ममर्ष-
 यति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहाहि^३सायै ।
 स्फयस्य वर्त्मन्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै । अ-
 ग्रेजिह्वाऽसि सुभ्रद्वानामित्याह । यथायजुरेवैतत् ।
 धान्नैधान्ने देवेभ्यो यजुंषेयजुषे भवेत्याह । आशि-
 पमेवैतामाशास्ते ॥ १८ ॥ तद्वा अतः पवित्राभ्या-
 मेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । प्राणापा-
 नौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधति ।
 पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ मंचरतः ।
 शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यै-
 तन्महिमानं व्याचष्टे । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लो-
 काः ॥ १९ ॥ एषां लोकानामाप्त्यै । त्रिः । ज्या-

गार्हपत्ये अधिश्रयणम् । तेजोनुप्रेहि इति हरणम् । अग्निस्त
 इत्याहवनीयाधिश्रयणम् । अग्नेजिह्वेत्याज्यावेक्षणम् ॥

^३अतः कारणात् अस्मिन्नेव फले पवित्राभ्यामुत्पुनाति अवे
 क्षणदोषशान्त्यै । पुनराहारमिति पुनराहृत्य पुनराहृत्य प्रागुत्पूय
 आज्यस्थे एव मत्तयगाहृत्य त्रिस्तुपुनाति । आशीक्ष्ये णमुत् ।
 एवं हि प्राणापानौ सञ्चरतः तयो गच्छदागच्छद्रूपत्वात् । शुक्र-

वृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वार्य । अथाज्यवतीभ्या-
मपः । रूपमेवासांमेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उ-
ताहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं पेशलं
विभ्रंती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतरहीति । आपो
वै सर्वा देवताः ॥ २० ॥ एषा हि विश्वेषां देवानां
तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मीमांसा । जामि
स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पनीयात् ।
छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो मिथुन-

मस्रात्याद्यैराज्योत्पवनम् । त्रिरिति पुनर्वचन त्रित्वस्य फलान्तर-
प्रदर्शनार्थम् । अथेति अथ आज्योत्पवनानन्तर आज्यवतीभ्या
आज्यलिप्ताभ्या पवित्रतनुभ्यामेव अपः प्रोक्षणीरूत्पुनाति, पवित्रयो
आज्यलिप्तयो यद्रूपं एतदेव आसा अथा पूर्वं विशिष्ट अथा
वर्णमिदानीं दधाति । अपि खल्वत्र यज्ञविद् आहु वदन्ति
यथा काचित् योषा विलासिनी सुवर्णं शोभनवर्णं हिरण्यं
हितरमणीयं हिरण्यसमानं वा पेशलं रूपसमृद्धम् । पिश अव-
यवे, औणादिको लप्रत्यय । एतानि रूपाणि देहगुणान् विभ्रंती
आस्ते अत्रागितशान्तिर्वर्तते आज्यलिप्ताभ्या उत्पुना शोभन्ते ।
'इदमोहिल' 'एतेतौ रथो' इत्येतदिश ॥

'तत्रेति ॥ तथासति उभयोः अत्राज्ययो मीमांसा निज्ञासा
भवति तद्विदाम् । आज्य अपश्च यदि 'शुक्रमसि' * इति यजु
पोत्पुनीयात् । तद् जामि आलस्यजनन यत्स्यात्, तत्कथं कर्तुं

त्वायं । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मास-
दिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो
गायत्रिया त्रिप्पमृद्धत्वायं । अद्भिरेवौषधीस्तेनय-
ति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । शु-
क्रं त्वां शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्प्यर्चिस्त्वाऽ-
र्चिपीत्याह सर्वत्वायं । पर्याप्त्या अनन्तराय ॥

ईक्षत आह शास्ते लोका देवता
भवति पशू ॥ ४ ॥

व्यमिति ? तत्र निर्णयमाह—छन्दसा 'देवो व' इत्यनेनेव अप
उत्पुनाति तदजामित्वाय भवति, मिथुनत्वाय च । सावित्रि-
यर्चेति । 'देवो वः' इत्यनया उत्पुनीयात् सवित्राऽनुज्ञातं मे कर्म
स्यादिति । लेञ्चाडागमः । पच्छ इति । पादेन पादेन गायत्र्या-
उत्पुनीयात् त्रिप्पमृद्धत्वाय त्रेधा समृद्धत्वं यथा स्यादिति 'त्रि-
पदा गायत्री' इति समृद्धये त्रैविध्यमाह । अद्भिरिति । अद्भिः
ओषधीभिश्च पशुभिश्च त्रेधा यजमानसमृद्धिः पच्छ उत्पवनात्
गायत्र्याः । सन्नयनं संयोजनम् ॥

शुक्रं त्वेत्याद्याः जुहून्भृति ध्रुवासु आज्यग्रहगमन्त्राः ॥ सर्व
त्वायेति । 'घात्रे घात्रे' इति वचनात् सर्वदेवस्थितिपर्याप्त्या-
शासनात् कस्यचिदप्यन्तरितत्वं लुप्तभागत्वं मा भूदिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

१ देवासुरास्तंयन्ता आसन् । स एतमिन्द्र आ-
 ज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा
 अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते ।
 भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींष्यभि-
 धारयति ॥ २२ ॥ अथ केनाज्यमिति । सत्येनेति
 ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनदभिधारयति ।
 ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यम-
 वेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधारात्मश्चक्षुः । अभ्या-
 ज्यं धारयति । २ आज्यं गृह्णाति ॥ २३ ॥ छन्दां-

१ देवामुरा इति ॥ आज्यस्यावकाशमिति 'अप्रोर्निहा' * इत्यवे-
 क्षणमन्त्रस्यैषा संज्ञा । आत्मनेति । प्रकृत्यादितृतीया । यदा
 ज्येनेति । गतम् । मर्त्यं सतां साधु यथार्यग्रहणसामर्थ्यात् । अ-
 न्यो भवितोः भवितुमीश्वरः । 'इश्वरे तोमुन्कसुनो' इति तो-
 मुन् । तेनस्त्वादाज्यस्य । दाधारेति । आत्मनि चक्षुरविकलं धा-
 रयति स्थापयति । छन्दसो लिट्, तुनादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घ-
 त्वम् । आज्यं चाभिधारयति निमीलेनेनात्मनि स्थापितं भवति ।
 अवेक्षणेनाज्यस्याभिधारणम् ॥

२ आज्यं गृह्णातीति ॥ चतुर्ग्रहादिविशिष्टम् । छन्दांमि वा इति ।

सि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति । चतुर्जु-
 हां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशूनेवावरुन्धे ।
 अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
 प्राणमेव पशुर्षु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् ॥२४॥ च-
 तुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतिष्ठति ।
 यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ।
 चतुर्जुहां गृह्णन्भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्ण-
 न्कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ।
 गोर्वै स्रुवः । चतुर्जुहां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ॥
 २५ ॥ अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवा-
 याम् । तस्माच्चतुस्स्तना । गामेव तथ्संस्करोति ।
 साऽस्मै संस्कृतेपमूर्जे दुहे । यजुहां गृह्णाति । प्र-
 याजेभ्यस्तत् । यदुःभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् ।

प्रधानमाधनत्वान् । अष्टावुपभृति गृह्णातीत्येव । एव चतुर्ध्रुवायामि-
 त्यत्रापि । भूयः बहुतरम् । कनीय इति । गृह्णीयादित्येव । क-
 नीयोऽल्पतरम् । 'युवाल्पयो' इति कनादेश । उपस्ति गुणभूत
 समीपे भवतीत्युपस्ति । अस्ते क्तिनि 'उन्दस्युभयथा' इति
 सार्वधातुक्त्वान् भूषावाभाव, अछोपश्च ॥

^३गोर्वा इति ॥ अभिमतपुक्रान् । चतुष्पदीति । 'पादोऽन्यन-

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्गृवायामाज्यम् ॥

अभिघारयति गृह्णाति ध्रुवायां चतुष्पदी
प्रयाजानूयाजेभ्यस्तद्वै च ॥ ५ ॥

'आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुव इत्याह । रूपमेवा-
सामितन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयता-
ग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अ-
ग्रे यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं युय-
मिन्द्रंमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्रं हं हनि-
ष्यन्निन्द्र आपो वत्रे । आपो हेन्द्रं वत्रिरे । संज्ञा-
मेवासामितत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षितास्स्थेत्याह ॥
२७ ॥ तेनापः प्रोक्षिताः । 'अग्निर्देवेभ्यो निलायत।

रस्याम्' इति ङीप्, 'पाद पत्' इति पङ्क्तौ । अष्टावुपभृति
गृह्णातीत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीये तृतीये पञ्चमोऽनुवाक

'आपो देवीरित्यादि ॥ गतम्* ॥ पुन प्रोक्षण्यभिन्मन्त्रण
इधमोक्षणार्थम् ॥

'अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ कृष्णमृगो भूत्वा रूपं च तदीयं

कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नये
 एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव मेघमवरुन्धे ।
 वेदिरसि वरुहिपे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वरु-
 हिः । पृथिवी वेदिः ॥ २८ ॥ प्रजा एव पृथिव्यां
 प्रतिष्ठापयति । वरुहिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा स्वाहेत्याह ।
 प्रजा वै वरुहिः । यजमानस्सुचः । यजमानमेव
 प्रजासु प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेति वरुहिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनं
 लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ ततस्सह स्रुचा पुरस्ता-

कृत्वा निलायत निरगच्छन् । पूर्ववल्लत्वम् । कृष्ण इतीधम-
 प्रोक्षणम् । अग्नये जुष्टं मियं करोति । अथो अपि च अग्ने-
 ससनाशान् मेघं यज्ञं अवरुन्धे ॥

^३वेदिरिति वेदिप्रोक्षणम् ॥ वेदिरिति वेदिःप्रोक्षणम् ॥

^१अन्तर्बेशासाद्य वेदिप्रोक्षणं दिवे त्वेति ॥ लोकेभ्यः
 लोकमृष्टचर्चं सर्वलोकवृत्तिप्रजारूपेण वेदिपः परिणामार्थम् । अ-
 धेति अथ प्रोक्षणानन्तरं तत एव हेतोः प्रजामृष्टचर्चत्वात् ।
 यद्वा—ततः तेन स्रुक्स्थेन अग्रमूलोपसादनशेषेण पुरस्तात्प्रत्यक्षं
 ग्रन्थि मत्सुक्षति, सह स्रुचेति, न केवलेन हस्तेन । यथा

त्प्रत्यञ्चं ग्रन्थि प्रत्यक्षति । प्रजा वै वरुहिः । यथा
 सृत्यै काल आर्षः पुरस्ताद्यन्ति ॥ २९ ॥ तादृगेव
 तत् । 'स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि
 पितृणाम् । ऊर्ध्वं वरुहिपद्म इति दक्षिणायै
 श्रोणैरोत्तरस्यै निनयति सन्तत्यै । मासा वै पि-
 तरो वरुहिपदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा
 ओपधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अ-
 नतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वरुपति । यत्रैतदेवं क्रिय-
 ते ॥ ३० ॥ 'ऊर्जा पृथिवी गच्छतेत्याह । पृथि-
 व्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते।

सात्काल अग्रत आपो निर्गच्छन्ति तत्तुल्यमेतत्, ग्रन्थे पुरस्तात्
 प्रत्युक्षणम् ॥

°स्वधेति ॥ दक्षिणस्या श्रोणे उत्तरस्या प्रोक्षणशेषनिनयनम्।
 तत्र स्वधेति वचन पितृणा स्वधाकारस्य प्रियत्वात् । तत्र वरुहि
 पद्म इति निनयनात् वरुहिपदो मासाः प्रीणिता भवन्ति ते च
 प्रीणिता ओपधीर्वर्धयन्ति । तथा कृते सर्वस्य समृद्धि भवति।
 किञ्च—यत्र देशे एतदेवं क्रियते तत्र पर्जन्यः अनतिस्कन्दन्
 अनिवाशामकुर्वन् वरुपति ॥

'पृथिव्या इति ॥ पृथिवीसम्बन्धि-या ऊर्जा रसेन प्रजा
 भुञ्जते तृप्यन्ति । गतमन्यत् ॥

ग्रन्थि विश्वसयति । प्रजनयत्येव नन् । ऊर्ध्वं
 प्राश्चमुद्रुढं प्रत्यश्चमार्यच्छति । तस्मान्प्राचीनरेतो
 धीयते । प्रतीर्चाः प्रजा जायन्ते : विष्णोस्स्तूपो-
 ऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥ ३१ ॥ यज्ञन्यु वृ-
 त्त्यै । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यम्वेन कगेति ।
 इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन नमिंतम् ।
 इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपरुषा नमिंतम् । इयन्तं
 गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यनमिंतम् ॥
 ३२ ॥ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमिनून्यावन्द्ध्यै ।
 तस्मिन्पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै प्रमृगः ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानां वृ-
 धाति । ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामीन्याह । यथाय-
 जुरेवैतत् । स्वासुस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्यं ए-

१ विष्णोरिति प्रस्तरग्रहणम् ॥ पृग्मनादिति कर्षितवाश्वनीय
 प्रति प्रस्तरमुपादेत् । इयन्तमिति । प्रादेशपरिमितम् । प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन तत्तुल्यम् । यज्ञपरुषा पर्वणा वृत्त्यम् । प्रादेश-
 मात्र च पुरुषे वीर्यस्थानम् । पश्चादपरिमितग्रहणात् अपरिमित-
 लाम् । तस्मिन्नित्यादि । गतम् ॥

२ ऊर्णाभ्रदसमिति वहिषा वेदि स्तृणानि ॥ व्यामथ्यपिनि

वैनंश्वासुस्थं करोति ॥ ३३ ॥ वरुहिस्स्तृणाति ।
 प्रजा वै वरुहिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथि-
 व्यां प्रतिष्ठापयति । ^९अनतिदृश्रं स्तृणाति । प्र-
 जयैवैनं पशुभिरनतिदृश्रं करोति । धारयन्प्रस्तरं
 परिधीन्परि दधाति । यजमानो वै प्रस्तरः ।
 यजमान एव तश्चयं परिधीन्परिदधाति । ^{१०}गन्धर्वोसि
 विश्वावसुरित्याह ॥ ३४ ॥ विश्वमेवा-
 युर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य वाहुरसि दक्षिण इ-
 त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरु-
 णौ त्वोत्तरतः परिधत्तामित्याह । प्राणापानौ मि-
 त्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा
 पुरस्तात्पात्वित्याह । रक्षंसामपंहत्यै । कस्यांश्चि-

देवाना शोभनासनस्थानाधिकरणम् । द्वन्द्वेन सह बहुव्रीहौ 'नञ्सु
 भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तेदात्तत्वम् ॥

^९अनतिदृश्रमिति ॥ अतीत्य स्तरण दृश्यते भूमिर्मत्र तदति
 दृशम् । एव क्रियमाण प्रजया पशुभिश्च यजमानमनतिशून्य
 करोति । धारयन्नित्यादि । गतम् ॥

^{१०}गन्धर्वोसीत्याद्या परिधिपरिधानमन्त्रा ॥ विश्वमेवायुरिति ।
 'विश्वस्मात् ईपत हिंसकाद्यजमानस्य परितो घाता रक्षक'
 इति वचनात् । अपरिमितादिति । 'यत् कुतश्चिदभिशास्त्या हिं-

द्विभिशंस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ॥ ३५ ॥
 'वीतिहोत्रं त्वा क्व इत्याह । अग्निमेव होत्रेण
 समर्धयति । द्युमन्तुः समिधीमहीत्याह समिद्धयै ।
 अग्नें वृहन्तमध्वर इत्याह वृद्धयै । विशो यन्त्रे स्थ
 इत्याह । विशां यत्यै । उदीचीनाग्ने निदधाति प्र-
 तिष्ठित्यै । वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदासि
 सीदेत्याह । देवतानामेव सदाने प्रस्तरं सादयति ।
 'जुहूरसि घृताची नास्नेत्याह ॥ ३६ ॥ असौ वै
 जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । तासा-

सायाः' इति वचनात् अपरिच्छिन्नात् भयोहेतोः यजमानं पाति
 अनतिशून्यं करोति ॥

'ऊर्ध्वसमिदाधानं वीतिहोत्रमिति ॥ होत्रेणेति । हूयतेऽग्नेनेति
 होत्रं स्तोत्रं इष्टस्तोत्रमिति वचनं स्तोत्रसमृद्धत्वायाग्रे । होतव्य-
 वचनो वा होत्रशब्दः । विश इति विधृत्योस्तादनम् । विशां प्र-
 नाना यत्यै धारणाय भवति । उदीचीनाग्र इति ऊर्ध्वाग्र इत्ये-
 तन् । गोळापेक्षया उदीच्या ऊर्ध्वत्वात् । वसूनामिति विधृत्योः
 प्रस्तरसादनम् ॥

'जुहूरसीत्याद्याः स्तुवा प्रस्तरे सादनमन्त्रा ॥ घृताचीनि ।
 गृहमभति आधारत्वेनेति । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किञि अनुनासि-
 कलोपे 'अन' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ ॥

मेतदेव प्रियं नाम । यद्भृताचीति । यद्भृताचीत्या-
ह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति । ¹⁵एता असद-
न्धसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य
लोकः । सत्य एवैनास्सुकृतस्य लोके सादयति ।
ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य
धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञ-
नियमित्याह । यज्ञाय यजमानायात्मने । तेभ्यं
एवाशिपमाशास्तेऽनात्यै ॥ ३७ ॥

स्थेत्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वीर्य-
संमितं करोत्याह पाति नाम्नेत्याह लोके सादयति
पद् ॥ ६ ॥

¹⁵एता असदन्निति सादिताना स्तुचामभिमन्त्रणम् ॥ धृत्या
इति स्तुचा पातृत्वेन प्रार्थितत्वात् यज्ञस्ता न त्यजतीति तस्यै-
वावस्थानाय भवति । यज्ञाय यजमानाय यज्ञस्य नेत्रे अश्व-
र्यवे च आत्मने तेभ्यः एतेभ्य त्रिभ्य आशिपमाशास्ते ।
अनात्यै अपीडायै भवति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये
पद्योऽनुवाक .

१अग्निना वै होत्रा । देवा असुरानभ्यभवन् ।
 अग्रये समिद्ध्यमानायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभू-
 त्यै । एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति । एकवि-
 ंशो वै पुरुषः । पुरुषस्याप्त्यै । पञ्चदशेध्मदारू-
 ण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
 अर्धमासशस्संवत्सर आप्यते । त्रीन्परिधीन्परिद-
 धाति ॥ ३८ ॥ ऊर्ध्वे समिधावादधाति । अनुया-
 जेभ्यस्समिध्ममतिंशिनष्टि । पट्त्सं पद्यन्ते । पट्वा
 ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति ।
 प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजंमा-
 न आहवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति ॥ ३९ ॥
 त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मि-
 न्दधाति । वेदेनोपयत्यं स्रुवेणं प्राजापत्यमाधार-

१अग्निना वा इत्यादि ॥ अग्रये समिध्यमानायेति सामिधेनी-
 संमेष । भ्रातृव्याभिभूत्या इत्यादि । वासीभारादिद्वैष्टव्यः ।
 एकविंशतिमिति । विभक्तिव्यत्ययः, 'दशहस्ता अङ्गुलयो द-
 शपथा अत्मैकविंश' * इत्युक्तम् । अर्धमासशः अर्धमासेनार्धमा-
 सेन । 'संख्येकपचनाच्च' इति शम् । ऊर्ध्वे आधारसमिधौ ।
 उपवाजयति समीपतस्मंदोषयति । उपयत्येति । अधस्तावृत्त्वा ॥

माधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं
 मुखत आरभते । अथो प्रजापतिस्सर्वा देवताः ।
 सर्वा एव देवताः प्रीणाति । अग्निमग्नीत्त्रिस्त्रिस्सं-
 मृद्धित्याह । इयावृद्धि यज्ञः ॥ ४० ॥ अथो रक्षसा-
 मपहृत्यै । परिधीन्त्संमाष्टिं । पुनात्येवैनान् । त्रि-
 स्त्रिस्संमाष्टिं । इयावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ।
 अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्वानेव तत्संमाष्टिं ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । आसीनोऽन्यमाघा-
 रमाधारयति ॥ ४१ ॥ तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽनो वा
 रथं वा युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्युञ्जं युनक्ति ।
 सुवर्गस्य लोकाभ्युद्व्यै । वहन्त्येनं ग्राम्याः प-
 शवः । य एवं वेद । भुवनमस्ति विप्रथस्वेत्याह ।
 यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया प-

२ अग्निमग्नीदिति सप्रैप ॥ त्रिस्त्रिरिति । वीप्सया परिधीन्त्प-
 रिधींश्रेति गम्यते । हे अग्नीन् । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । अपि च
 एते देवाश्वाः परिथय स्वर्गप्राप्तिमाधनत्वात् । आसीनः अन्यं
 प्रथम, तिष्ठन् अन्य द्वितीय, आसित्वा स्थित्वा च यथा रथं वह-
 नमामर्थाय युनक्ति युग्यै एव ताम्ब्या आचाराभ्या यज्ञं यु-
 नक्ति, स्वर्गस्याभ्युद्व्यै स्वर्गाभिमुद्व्येन वहनाय ॥

शुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ४२ ॥
 अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मां एव
 नमस्करोति । 'जुह्वेद्यग्निस्त्वां ह्वयति देवयज्याया उ-
 पभृदेहि देवस्त्वां सविता ह्वयति देवयज्याया इत्याह-
 अग्नेयी वै जुहूः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसू-
 त आदत्ते । 'अग्राविष्णू मा चामवक्रमिप्रमित्याह ।
 अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ४३ ॥
 ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यत्याक्रामति । विजिहाथां मा
 मा संताप्तमित्याहाहिः सायै । लोकं मे लोककृ-
 तौ कणुतमित्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । 'वि।

भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृतां प्राञ्जमज्जलि कराति ॥ यज्ञो
 वा इति । सर्वार्थभावनार्थत्वात् ॥

'जुह्वेदीति जुहूपभृतां रागानमन्त्रां ॥ ताभ्यामिति । अग्निस-
 वितृभ्या प्रमृते अनुज्ञाते सती एने आदत्ते ॥

'अग्राविष्णू इत्याक्रमतो जप ॥ अग्निः आहवनीय पुर-
 स्तात्, यज्ञसाधनानि स्तुगादीनि पश्चात् प्रतिप्रोच्य निवेद्य ।
 आशिपमिति । स्थानविषयाम् ॥

'विष्णोरिति स्थानवर्चनम् ॥ यद्यज्ञ इति । यत्र यज्ञस्ति
 ष्टति । 'मुपा मुदुद' इति मत्स्या सुव ॥

ष्णोस्स्थानंमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्ख-
 लु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । दे-
 वानामेवापराजित आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो
 अकृणोद्दीर्याणीत्याह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियमेव यजमा-
 ने दधाति । समारभ्योर्ध्वा अर्ध्वरो दिविस्पृशामि-
 त्याह वृद्धयै । आधारमाधार्यमाणमनु समारभ्य ।
 एतस्मिन्काले देवास्तुवर्गं लोकमायन् । साक्षादे-
 व यजमानस्तुवर्गं लोकमेति । अथो समृद्धेनैव यज्ञे-
 न यजमानस्तुवर्गं लोकमेति । अहुतो यज्ञो यज्ञ-
 पतेरित्याहानात्थै । इन्द्रावान्स्थ्याहेत्याह । इन्द्रिय-
 मेव यजमाने दधाति । बृहद्वा इत्याह ॥ ४५ ॥
 सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य स-
 मंष्टयै । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेव-
 त्यांपभृत् । प्राण आधारः । यत्सः स्पर्शयेत् ।
 भ्रातृव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । असः स्पर्शयन्नत्या-

इत इन्द्र इति द्वितीयागारम् ॥ बृहद्वा इति तु न उद्ग्रहणम् ।
 अमे बृहद्वा इति स्तुति । तादृशस्य स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्तये भवति ॥

*संस्पर्शयेदिति ॥ जुहूपभृती । अत्याक्रामति प्रत्याक्रामति
 पाद्वीति उद्ग्रहत्याक्रामति । अग्निर्वापेति । तस्मात्पाहीत्यग्निरुच्यते

क्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति । प्राहि
 माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह ॥ ४६ ॥
 अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋ-
 जुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनाद-
 नृताद्दुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्मे सत्ये सुचरिते भ-
 जति । तस्माद्देवमाशास्ते । आत्मनो गोपीधायं ।
 शिरो वा एतद्यज्ञस्यं । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा ॥
 ४७ ॥ आधारमाधार्यं ध्रुवा स ममनक्ति । आत्मन्नेव
 यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । द्विस्समनक्ति । द्वौ हि
 प्राणापानौ । तदाहुः । त्रिरेव समञ्जयात् । त्रिधा-
 तु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्यं । अथो त्रयो
 वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । मुखस्य
 शिरोसि संज्योतिप्रा ज्योतिरङ्गमित्याह । ज्योति-
 रेवास्मा उपरिष्टादधाति । सुवर्गस्य लोकस्थानु-

वृजिन कुटिल कर्म । अनृतं असत्य भेपरूपत्वात् तत् दुश्च-
 रित, तद्विपरीत सुचरितम् । ऋजुकर्ममिति । 'अनसन्तातपुं-
 सकात्' इत्यच् समासान्त ॥

शिरो वा इति ॥ प्राथम्यादविचलितत्वात् ध्रुवाया आ-
 त्मत्वम् । गतमन्यत् ॥

ख्यात्यै ॥ ४८ ॥

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति न-
म इत्याह पश्चाद्दीर्याणीत्याह भा इत्याह भुजेत्या-
ह ध्रुवैवास्मिन्दधाति त्रीणि च ॥ ७ ॥

'धिष्णिष्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्ब्रह्मा । यद्दो-
ता । यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्
यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्थसंकर्षेत् । प्रमा-
युकस्स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संचरत्यध्वर्युः ॥
४९ ॥ यजमानायैव तल्लोकः शिष्यति । नास्य
प्राणान्थसंकर्षति । न प्रमायुको भवति । पुरस्ता-

^{१०} मत्स्येति जुडा ध्रुवासमञ्जनम् ॥ अनुष्याति अनुक्रमेण
प्रकाश ॥

इति तृतीये तृतीये सप्तमोऽनुवाक

—०—

^१धिष्णिष्या वा इति ॥ गतम् ॥ तानिति । तान् ब्रह्मादीन्
अन्तरा यदियात् गच्छेत् । छान्दस गतित्वम् । यजमानस्य
प्राणान् संकर्षेत् सगृह्य गच्छेत् । 'प्राणा वा एते यद्धिष्णिष्या' *
इति । तत प्रमायुको मरणशील स्यात् । अपगृह्येति । अपादाय

* प ६३९.

त्प्रत्यङ्कासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः
 होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशु-
 ष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजा-
 तिः ॥ ५० ॥ तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ।
 द्विरङ्गुलावनक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै । सकृदुपस्तृणाति । द्विरादधाति । सकृद-
 भिधारयति । चतुस्संपद्यते । चत्वारि वै पशोः
 प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ॥ ५१ ॥
 मुखमिव प्रत्युपह्वयेत् । संमुखानेव पशूनुपह्वयते ।
 पशवो वा इडा । तस्मात्साऽन्वारभ्यां । अध्वर्यु-
 णां च यजमानेन च । उपहूतः पशुमानसानी-
 त्याह । उप होनौ ह्वयते होता । इडायै देवतानामु-
 पह्वे । उपहूतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ॥ ५२

लोकं शिषति स्थानमवशेषयति । 'यजमानो वै पुरोडाशः' १
 इति तस्य स्थितत्वात् ततः प्राणसंकर्षणाभावान् प्रमायुको न
 भवति । अङ्गुलाविति । होतुः । चतुस्संपद्यत इति अवत्तम् ।
 प्रतिष्ठानानि चरणानि । 'दैव्या अध्वर्यव उपहूता' २ इति होतु
 रभिज्ञाय 'उपहूतः पशुमानसानीति' ३ इत्यध्वर्युर्जपति । अतोऽध्वर्यु-
 यजमानो द्वावपीति होतोपह्वयते । तत्तस्मादुपहूत इत्यस्मानमध्वर्युराह ॥

१ प्रा. ३-२-८.

२ प्रा. ३-५-८.

३ स. ५-५-२.

यां वै हस्त्यामिडांमादधाति । वाचस्ता भाग्वे-
यम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणांश्चावहन्धे । अथ वा एतर्ह्युपह्वतायामिडा-
याम् । पुरोडाशस्यैव वरुहिपदो मीमांसा । यज-
मानं देवा अनुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहर्म-
भागो निर्वपस्यामीत्यब्रवीत् ॥ ५३ ॥ न मयाऽ-
भागयाऽनुवक्ष्यथेति वागब्रवीत् । नाहर्मभागा पु-
रोऽनुवाक्या भविष्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहर्म
भागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभा-
गेन वर्षंकरिष्यथेति वर्षकारः । यद्यजमानभागं नि-
धाय पुरोडाशं वरुहिपदं करोति । तानेव तद्वागिनः
करोति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वैव
प्रतितिष्ठति । वरुहिपदं करोति ॥ ५४ ॥ यजमा-
नो वै पुरोडाशः । प्रजा वरुहिः । यजमानमेव

२ इडाथं देवतानामुपह्वे क्रियमाणे—मीमांसेति ॥ पुरोडाशस्य
वरुहिपत्त्वं किमर्थं क्रियत इति मीमांसा क्रियते यज्ञविद्धि ।
तत्र निर्णयार्थमर्थवादमाह—यजमानमित्यादि । अभागश्चेदह न
हविर्निर्वपस्यामीति यजमानोऽब्रवीत् । अभागया मया अनुव-
चनं न करिष्यथेति वागबोचत् । एव पुरोऽनुवाक्यादिषु द्रष्ट-

प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्माद्स्थाऽन्याः प्रजाः
 प्रतिष्ठन्ति । मांसेनान्याः । अथो खल्वाहुः ।
 दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । य-
 त्पुरोडाशं वरुहिपदं करोतीति । चतुर्धा करोति ।
 चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्यत्विजः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मा
 होताऽध्वर्युरग्नीत् । तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः ।
 इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध्र इति । यथै-
 वादस्सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नी-
 यन्ते । तादृगेव तत् । अग्नीधे प्रथमायादधाति ॥
 ५६ ॥ अग्निमुखा ह्यृद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यज-
 मान ऋधोति । सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उप-
 स्तीर्य द्विरभिघारयति । पट्त्संपद्यन्ते । पट्वा ऋ-

व्यम् । यदित्यादि । गतम् । तस्मादिति । खरमृदुसंयोगात्
 काश्चित्प्रजाः गवाक्ष्य अश्वा प्रतिष्ठन्ति, काश्चिन्मनुष्यादयः
 मांसिन । अथो खल्पित्यादि । गतम् । यथैवाद इत्यादि ।
 सौम्ये अध्वरे ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्भ्यो यथा दक्षिणा आदेशं
 आदिश्य इदमस्मा इति नीयन्ते तत्तुल्यमेतत् चतुर्धाकृत्वाऽभिम-
 र्शनम् । द्विशेराभीक्ष्ये णमुल् ॥

सकृदिति ॥ ब्रह्मा नाम यज्ञस्य सविता अनुज्ञाता, तस्मा-
 त्तस्य तथा चर्या प्रमूले भवति । अथ अन्ये कामं यथेष्ट

तवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं
 परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्र-
 ह्मा ॥ ५७ ॥ सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ का-
 ममन्येन । ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । य-
 द्धोता । मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति । अथाध्वर्यवे ।
 प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः । तस्माद्धवि-
 र्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु ॥ ५८ ॥ अन्या दक्षिणा नी-
 यन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै । अग्निमग्नीत्सुकृत्संकृ-
 त्संमृष्टीत्याह । पराङ्घ्रिव ह्येतरिहं यज्ञः । इपिता
 दैव्या होतार इत्याह । इपित इति कर्म क्रियते ।
 भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्ता
 ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्या
 होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तस्वगा करोति । स्व-

अन्येन पृथक्पात्रेण भागं परिहरन्ति । आवृतमिति । यथो-
 क्तमीमासाक्रियामनुष्ठायैव अन्या दक्षिणा नीयन्ते अन्वाहार्या-
 दयः । पराङ्घ्रिवेति । अस्मिन्काले समाप्तभूयिष्ठत्वात् पराङ्घ्रुव
 इव यज्ञः, तस्मात् अग्नि परिधीश्च सकृत्संमृष्टीति संप्रेष्यति ॥

इपिता दैव्या इति सूक्तवाकाय संप्रेषः ॥ स्वगा दैव्या

स्तिमर्निपेभ्य इत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते ।
 शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव वार्हस्पत्यं भांगधेयेन
 समर्धयति ॥ ५९ ॥

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्हयते वेदांब्रवीद्वरह्निपदं क-
 रोत्यृत्विजो दधाति ब्रह्माऽनुकरोति चत्वारि च ॥८

अथ स्रुचावनुष्टुभ्यां वाजं वतीभ्यां व्यूहति ।
 प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अ-
 न्नाद्यस्यावर्धुधै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव
 भ्रातृव्यान्प्रणुदते । प्रतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमा-
 णानेव प्रतिनुदते । स विपूच एवापोह्यं सपत्नानू
 यजमानः । अस्मिन्लोके प्रतिष्ठति ॥ ६० ॥
 द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्य-

इति शंयुवाकाय । स्वगाकरणं भागानां यथास्वकरणं आत्म
 गामीकरणम् ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः.

अथ स्रुचाविसादि ॥ अनुष्टुभ्यां 'वाजस्य'* इत्यादि
 म्याम् । विपूच इति नानादिदेशपलायितात् ॥

वसुभ्य इति जुद्धा परिध्यजनम् ॥ त्रेषेति । अग्रमव्यमृष्टभागेन ॥

* सं. १-१-११.

स्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत् । सृक्षु
 प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकास्सुवः । यजमानः
 प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । त्रेधाऽनक्ति ।
 त्रयं इमे लोकाः ॥ ६१ ॥ एभ्य एवैनं लोकेभ्यो-
 ऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं
 तेजसाऽनक्ति । अक्तं रिहाणा इत्याह । तेजो वा
 आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेज-
 साऽनक्ति । विघन्तु वय इत्याह । वय एवैनं कृ-
 त्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ६२ ॥ प्रजां योनिं
 मा निर्मक्षमित्याह । प्रजायै गोपीधार्यं । आप्या-
 यन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौषधीराप्या-
 ययति । मरुतां पृषतयस्सथेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या
 ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्टिमेरुपेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरु-
 न्धे ॥ ६३ ॥ यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । ता-

३ अक्तं रिहाणा इति सृक्षु प्रस्तराञ्जनमन्त्रं ॥ वयः पक्षी ॥

४ अप्यायन्तामित्याहवनीये प्रस्तरप्रहरणम् ॥ आपः इति विभ-
 क्तिव्यत्यय । आयुष्पा इत्याहवनीयोपस्थानम् । आयुश्शुष्का-
 विकलं आमनि स्थापयति ॥

वंदस्यायुर्मीयते । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाही-
 त्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । यावद्वा अंध्वर्युः प्रस्तरं
 प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽस्ति
 चक्षुर्मे पाहीत्याह । चक्षुरेवात्मन्धत्ते । 'ध्रुवाऽसी-
 त्याह प्रतिष्ठित्यै । 'यं परिधिं पुर्यधत्था इत्याह ॥
 ६४ ॥ यथायजुरेवैतत् । अग्ने देव पणिभिर्वीयमा-
 ण इत्याह । अग्रय एवैनं जुष्टं करोति । तं तं ए-
 तमनु जोषं भ्रामीत्याह । सजातानेवास्मा अनु-
 कान्करोति । नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुख्या-
 त्यै । 'यज्ञस्य पाथ उप समित्तमित्याह । भूमान-
 मेवोपैति । परिधीन्प्रहरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै ॥
 ६५ ॥ सुचौ संप्रस्तावयति । यदेव तत्रं क्रूरम् ।

६ ध्रुवाऽसीति भूम्यभिमर्शनम् ॥

'यं परिधिमिति मध्यमपरिधिप्रहरणम् ॥ अनुकान् अनुर-
 क्तान् । अनुख्याति अन्वग्भावेन अवस्थानम् ॥

'यज्ञस्येतीतरावुपसमस्यति ॥ भूमानमिति बहुत्वमुपैति बहूना
 प्रहरणात्, संप्रस्तावयति जुष्टुपभृतौ सह प्रकर्षेण स्त्रावयति जुष्टां
 उपभृतं स्त्रावयति । उपस्ति* गुणमूत् । व्याख्यात* ॥

तत्तेन शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानदेवत्या
 वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । यजमानायैव भ्रा-
 तृव्यमुपस्ति करोति । ^१सुस्रावभागास्थेत्याह ।
 वसवो वै रुद्रा आदित्यास्तसुस्रावभागाः । तेषां त-
 द्रागधेयम् ॥ ६६ ॥ तानेव तेन प्रीणाति । वैश्वदे-
 व्यर्चा । एते हि विश्वे देवाः । त्रिष्टुभं वति । इन्द्रियं
 वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । अग्ने-
 र्वाग्निपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्याह । इयं वा
 अग्निपन्नगृहः । अस्या एवैने सदने सादयति ।
 सुस्राय सुस्रिनी सुस्रे मां धत्तमित्याह ॥ ६७ ॥ प्र-
 जा वै पशवस्सुस्रम् । प्रजामेव पशूनात्मन्वरे ।
 धुरि धुर्यां पात्तमित्याह । जायापत्योर्गोपीथार्य ।
^१अग्नेऽद्व्यायोऽशीततनो इत्याह । यथायजुरेवैतत् ।

^१ससानभागा इति महान् परिधीन् सस्त्रावेणाभिचारयति ॥
 वैश्वदेव्यर्चेति । 'ससानभागास्थ' * इत्यनया । एते हीति । वसादय ॥

^२अग्नेर्वाग्निमिति धुरि स्फुपे वा सुस्रे सादयति ॥ ध्रुया धुरो वो-
 दारो धुर्यो यज्ञस्य नेतारो ॥

^३अग्नेऽद्व्यायो इत्यन्वाहार्यपत्रे फलीकरणहाम ॥ अतिरिक्तेन
 अतिरिक्तमात्रा अभीष्ट फल लभते ॥

पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै
 पाहि दुरद्वान्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमे-
 वैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुपदा यो-
 निः स्वाहेतीधमसंवृश्चनान्यन्वाहार्यपचनेऽभ्याधा-
 यं फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इ-
 धमसंवृश्चनानि ॥ ६८ ॥ अतिरिक्ताः फलीकरणाः ।
 अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं
 दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे ।
 "वेदिदेवेभ्यो निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वे-
 देन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पंप्रथे पृथिवी
 पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तः । ततो यु-
 ज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो
 वेदेन वेदिः समाष्टर्यनुवित्यै ॥ ६९ ॥ अथो यद्दे-
 दश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । प्रजा-
 पतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्देदः । पत्त्रिया उपस्थ

"अन्वविन्दन् अनुक्रमेणालभन्त ॥ वेदं दृष्ट्वा वेद्याः समाजनें
 तस्य अनुविश्ये क्रमेण लाभाय भवति । त्रिष्टुवेषा । मन्त्रार्थस्तु—
 वेदेन दर्शनमेव वेदिं लब्धवन्तो देवाः पृथिवीं विस्तीर्णाम् । अथ
 सा पृथिवी प्रथितवती पार्थिवानि च भूतानि ओषध्यादीनि ।

आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ।
 वेदः होताऽऽहवनीयांस्तृणत्रैति । यज्ञमेव तत्सं-
 तनोत्योत्तरस्मादर्धमासात् । तः संततमुत्तरेऽर्धमा-
 स आलभते ॥ ७० ॥ तं कालेकाल आगते यज-
 ते । ^१ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स तः । अध्वर्युस्स्यात् ।
 यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वा-
 ताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवां गातुविदो गातुं वि-
 त्वा गातुमित्येह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं
 प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमा-
 नः ॥ ७१ ॥

सैव भुवनेषु अन्तर्गर्भं हविरक्षणं विभक्तिं । ततः हविर्यामात्
 यज्ञो जायते । विश्वदानिः विश्वस्य श्रेयसो दाता । यद्वा-विश्वस्या-
 निष्टस्य खण्डयिता भक्षयिता । आहवनीयात् स्तृणन् गच्छति याव-
 दुत्तरार्धमास आलभते कालत्रये परिगृह्णाति । तत्र कालेकाले या-
 गाहे आगते तं यज्ञं यजते आराधयति ॥

^१ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यतः यज्ञं प्रयुङ्क्ते तत् तत्रैव यः
 प्रतिष्ठापयति स एवाध्वर्युः स्यात् भवितुमर्हतीति ब्रह्मवादि-
 नो वदन्ति । कुत तर्हि अध्वर्युं यज्ञं प्रयुङ्क्ते इत्याह—वाताद्वा
 इति । वात वायु सर्वपरिस्पन्दाश्रय क्रियाशक्तिरीश्वरस्य, तत्र
 आदाय यज्ञं प्रयुङ्क्ते 'देवा गातुविदः' * इति समिष्टयजुर्होममन्त्रे

तिष्ठतीमे लोका गमयति द्यौर्वृष्टिमेवावरुन्धे
पर्यधत्था इत्याह समिष्ट्यै भागधेयं घत्तमित्याह
वा इधमसंवृश्नान्यनुवित्त्यै लभते यजमानः ॥१॥

'यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देव-
ताभ्यो वृश्चयते । पार्षीयान्भवति । यो यथादेवतम् ।
न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीयान्भवति । वारुणो
वै पाशः । इमं विप्यामि वरुणस्य पाशमित्याह ।
वरुणपाशादेवैर्ना मुञ्चति । सवितृप्रसृतो यथादेव-
तम् ॥ ७२ ॥ न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीया-

'वते धा ' इति वचनात् । यतः प्रयुज्यते तत्रैव यज्ञ प्रति
ष्टापयति । तत प्रजया पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति नवमोऽनुवाक

'यो वा इत्यादि ॥ यो यस्य देवता तद्यथादेवत, स्वया दे
वतगा यज्ञ यो नोपचरति स देवताभ्य आष्टृश्चयते पापतरश्च
भवति । विपर्यये विपर्यय । वसीयान् वसुमत्तर । 'विन्मतो
ल्लूङ् 'टे' इति टिलोप । इदानीं ता देवता दर्शयति—वा-
रुणो वा इति । 'इम विप्यामि' इति पतञ्जा गोक्तपाशविमोचन

न्भवति । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह ।
 अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अ-
 ग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके द-
 धाति । स्योनं मे सह पत्यां करोमीत्याह । आ-
 त्मनश्च यजमानस्य चानात्स्यै संत्वार्यं । समायुषा
 संप्रजयेत्याह ॥ ७३ ॥ आशिपमेवैतामाशास्ते पू-
 र्णपात्रे । अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पद्वा एतच्छन्दः
 प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिन्लोके
 प्रतितिष्ठानिति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।

सवित्राऽनुज्ञात् एव यथादेवतमुपचरति ततः एना पत्नी वरुण-
 पाशात् मुञ्चति । अनात्स्यै अलण्डनाय । यते 'अन उपस-
 र्गात्' इति तच्चम् । सन्त्राय नित्य सङ्गाय 'सह' इति
 मन्त्रपदात् ससाधनक्रियापदुपसर्गात् भावप्रत्ययः ॥

समायुषेति पूर्णपात्रानयने पत्न्याः जपः ॥ पूर्णपात्रविषयां
 एतामाशिपमाशास्ते । अनुष्टुमेति । 'समायुषा' इत्यनया । प-
 त्न्याः पूर्णपात्रे इदं चतुष्पद् अनुष्टुप् छन्दः प्रतिष्ठितमवस्थितं
 भवति यत्, तस्याभिप्रायं धूम—अस्मिन् लोके प्रतितिष्ठतो
 भूयामं श्मनेनाभिप्रायेण तत्तया कियते, तस्मात् पत्नी अस्मिन्
 लोके प्रतितिष्ठति अनेन कर्मणा । अथो अपि च सर्वं वा-
 द्भयं अनुष्टुप्तेव मुख्यत्वात् । किञ्च—एतस्मादेव कारणात् वागेव

ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपगूहति । त-
स्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्चशूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुरुते । 'धृष्टिर्वा
उपवेपः । शूचर्तो वज्रो ब्रह्मणा सशशितः । यो-
पवेपे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इति ॥७७॥
अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति । निरमुं नुद ओकसः ।
सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाधेन हविषा । इन्द्रं

रु वा । किञ्च—नः अस्माकं प्रजादिकं उपविष्टिं समीपे प्रापय ।
विपेः जोहोत्यादिकस्य छान्दसशशपो लुक् । किञ्च—अस्मदीयात्
द्विपदश्चतुष्पदश्च ध्रुवान् नित्यान् अनपगान् अस्मात् अनपग-
चितांश्च कुरु । द्विपद इत्यत्र 'द्वित्रिभ्यां पाद्' इति उत-
रपदान्तोदात्तत्वम् । स्वामिनः अग्रतः प्रतिपुताः शूद्राः अवस्यन्ति
अवतिष्ठन्ते चिकीर्षवः । स्थविमत इति । स्थूलत् प्रदेशादारम्य ।
अप्रतिवादिन. अस्याग्रे प्रतिवदितुमममर्यात् शूद्रान्करोति ॥

१ धृष्टिर्वा इति ॥ अयमुपवेपः धृष्टिः परीक्षणार्थं. गुणा ता
वेन ऋतः प्राप्तः वज्रः वज्रस्थानीयः ब्रह्मणा मन्त्रेण संश्रितः
तीक्ष्णोक्तः । तस्मादभिचरिता चेत् या उपवेपे शूद्र दीप्तिः सा
अमुं पृतन्नामानं ऋच्छतु गच्छतु यं द्विष्म इति अनेन म-
न्त्रेण उपगूहनं कृत्वा 'निरमुं नुदः' इत्यग्रे पहरत्युपवेपम् । ति-
त्तोऽप्यनुपुष्य पृताः । हे उपवेप ! अमुं पृतन्नामानं अस्मच्छर्तुं
ओकसः गृहात् निर्नुदः निष्कृत्य नुद । अन्वयः । यः अ-

मुखं विर्मृष्टे । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ॥

सवितृप्रसूतो यथादेवतं प्रजयेत्याह
सिञ्चन्मृष्ट एकं च ॥ १० ॥

'परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेपः ।
य एवं वेदं । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करे । यं
देवा मनुष्येषु । उपवेपमधारयन् । ये अस्मदप-
चेतसः । तान् अस्मभ्यमिहाकुरु । उपवेपोपविद्धि नः ॥
७६ ॥ प्रजा पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्वर्तुष्पदः ।

दिना तस्मादेवमुक्तमिति । अवभृथस्यार्णय मुखविमानेन कृत्वा
उत्तिष्ठति पत्नी ॥

इति तृतीय तृतीये दशमोऽनुवाक

'परिवेषा वा इति ॥ परिवेषः परितो व्याप्य तर्पयिता ।
उपवेपः शाखामूलनन्मा काष्ठविशेषः । एव वेदिता तर्पयितार
लभे । त उत्करे 'पुरस्तात् प्रत्यञ्च उपगूहति' इति सन्ध्यते ॥

य देवा इति द्वे अनुष्ठभौ ॥ मन्त्रार्थस्तु—यत्वा देवा मनुष्येषु
मनुष्यार्थं यज्ञसिद्धये उपवेपमधारयन् उत्पादितवन्तः । स त्व
हे उपवेपः ! ये अस्मत् अपचेतसः अपगतचित्ता अपरक्लमनस
तान् अस्मभ्य इह कर्मेणि अग्रत आविष्कुरु विधेयान् कु-

ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपगूहति । त-
स्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्चशूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुरुते । 'धृष्टिर्वा
उपवेपः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा सञ्शितः । यो-
पवेपे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्य इति ॥७७॥
अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति । निरमुं नुद् ओकसः ।
सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वर्धयेन हविषा । इन्द्रं

रु वा । किञ्च—नः अस्माकं प्रजादिकं उपविद्धि समीपे प्रापय ।
विपेः जौहोत्यादिकस्य उन्दसशशो लुक् । किञ्च—अस्मदीयान्
द्विपदश्चतुष्पदश्च ध्रुवान् नित्यान् अनपगान् अस्मासु अनपरक्त-
चित्तान्श कुरु । द्विपद इत्यत्र 'द्वित्रिभ्या पाद्' इति उत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । स्वामिनः अग्रतः प्रतिमुखाः शूद्राः अवस्यन्ति
अवतिष्ठन्ते चिकीर्षवः । स्थविमत इति । स्थूलात् प्रदेशादारम्य ।
अप्रतिवादिन अस्याग्रे प्रतिवदितुमसमर्थान् शूद्रान्करोति ॥

'धृष्टिर्वा इति ॥ अयमुपवेपः धृष्टिः धर्षणशीलः शुचा ता-
पेन ऋतः प्राप्तः वज्रः वज्रस्थानीयः ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितः
तीक्ष्णीकृतः । तस्मादभिचरिता चेत् या उपवेपे शुक् दीप्तिः सा
अमुं एतन्नामानं ऋच्छतु गच्छतु यं द्विष्यः इति अनेन म-
न्त्रेण उपगूहनं कृत्वा 'निरमुं नुद्ः' इत्यग्रीं प्रहरत्युपवेपम् । ति-
स्वोऽप्यनुष्टुभ एताः । हे उपवेप ! अमुं एतन्नामानं अस्मच्छनुं
ओकसः गृहात् निर्नुद्. निष्कृष्य नुद्ः । लेष्मव्यम् । यः अ-

एणं परांशरीत् । इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्च-
 जनाऽअति । इहि तिस्रोऽति रोचना यावत् । सू-
 र्यो असद्विवि । परमां त्वां परावतम् ॥ ७८ ॥ इ-
 न्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वती-
 भ्यस्समाभ्य इति । त्रिवृद्वा एष वज्रो ब्रह्मणा
 सःशितः । शुचैवैनं विद्धा । एभ्यो लोकेभ्यो

स्माकं सपन्नः भूत्वा पृतन्यति सग्रामं करोति निर्वाधेन उ-
 त्कृष्टव्येन उपवेशाल्येन हविषा, यद्वा—निर्वाधनसाधनेन । करणे
 कृत्य । एणं एनम् । छान्दस गत्वम् । असमद्वेष्य इन्द्र परा-
 शरीत् अपुनरावृत्तं नाशयतु । इहि परावत परतरान् देशान्
 लोकत्रयलक्षणान् देवपितृमनुष्यलक्षणगतीर्वा अति अतीत्य गच्छ,
 पञ्चजनाश्चातीहि । ब्राह्मणादयो निपादपञ्चमा पञ्चजना, पञ्च
 भूतानीत्येके । तिस्र रोचना शीतिमत अग्निविद्युदादित्यान्
 अतीहि । यावत् सूर्यः दिवि असत् स्यात् । लेख्याडागम ।
 परमा त्वेति । परमा परावत दूरम् । पूर्ववद्वति । इन्द्रः त्वा नयतु
 प्रापयतु वृत्रहा वृत्र हतवान्, यतो नीतस्त्व न पुनरायसि ना-
 गच्छसि । इ गतो भोवादिक । शश्वतीभ्य अक्षीणाभ्य स
 माभ्य सवत्सरेभ्य पर नयति ॥

‘त्रिवृद्वा इत्येतेषा ब्राह्मणम् ॥ एषः उपवेश त्रिवृत् नव
 भारो वज्रः ब्रह्मणा न सशित, तस्मात् ईदृशेनानेन एनं द्वेष्य
 शुचा विद्धा तापयित्वा लोकेभ्यश्च निर्णुद्य तत् वज्रेण ब्र

निर्णुद्यं । वज्रैण ब्रह्मणा स्तृणुते । हृतोऽसाववधि-
ष्मामुमित्याह स्तृत्यै । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शु-
चैवैनमर्पयति ॥ ७९ ॥

नो द्विष्म इति परावतमर्पयति ॥११॥

प्रत्युष्टं दिवद्रिशल्पमयज्ञो घृतं च देवासुरास्त
एतमिन्द्र आपो देवीरग्निना धिष्ण्या अथ स्रुचौ
यो वा अयथादेवतं परिवेषो वा एकादश ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृ-
थिवीमथो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं कालेका-
ले नवसप्ततिः ॥ ७९ ॥

प्रत्युष्टं-शुचैवैनमर्पयति ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

ह्यणा च स्तृणुते छदयति मारयति वा । हृतोऽसाववधिष्मा-
मुमिति च द्वौ मन्त्रौ । अत्रामुमित्यस्य नामग्रहणे यं द्विष्यात् तं
ध्यायेत् एनं शुचा प्राप्तं करोति ॥

इति भट्टमास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रश्नसमाप्तः.

समाप्तं पारोडाशिकम्.

श्री

चतुर्थप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्र-
यं राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् ।
तमसे तस्करम् । नारकाय वीरहणम् । पाप्मने

हरिः ओम्

अस्ति पुरुषमेव पञ्चाह । तत्रैते पुरुषा पशव विधीयन्ते—
ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्यादि ॥ चतुर्थ्यन्ता देवता । द्विती-
यान्ता पशव । ते च पर्याग्निकता उत्सृज्यन्ते । वैश्वदेव काण्डम् ।
ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ब्राह्मण ब्राह्मणातिवर्गज ब्रह्मवर्चस्वन्तम् ।
क्षत्राय क्षतात् त्रायकाय बलाय राजन्य क्षत्रियनार्ति महाबलम् ।
' राज्ञोऽपत्ये नातिग्रहणम् ' इति नापत्यमात्र राजन्य । मरुतो दे-
वाना विश तेम्य वैश्य वैश्यनातीयम्, उभयोर्वितृत्वात् । तप-
रुच्छादिदृ खहेतु तस्मै शूद्र शूद्रजातीय दु खजीविनम् । तमस-
ध्वान्ताय तस्कर चोर, तम प्रियत्वात्तस्करस्य । ' तद्बृहतो करप-
त्यो चोरदेवतयो सुदुलोपश्च ' इति सुद् । नारकाय नरकाय ।
स्वार्थे विदादित्वादञ् । नरकाध्यसाय वीरहण वेदिकाग्रच्युत्सादिन
नरकगामिना मुग्यम् । पाप्मने क्लीब अपगतपुस्त्व पापिष्ठम् ।
आक्रयाय सर्वत क्रेत्रे अयोगू अशास्त्रीययोगात् स्वयमेव भ-
र्तार गृहीतवती स्त्रीम् । आकारस्य छान्दस उकार । ऊष्वा छान्दस ।

क्लीवम् । आक्रयायांयोगम् । कामाय पुञ्चलम् ।
अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूपम् । धर्माय
सभाचरम् । नर्माय रेभम् । नरिष्ठायै भी-

सा हि स्वयमेवात्मान दत्त्वा भर्तारं क्रीणाति । वर्णसंकरजोऽयो-
गुरिति केचिन् । कामाय इच्छायै पुञ्चलं साधारणस्त्री, सा हि
कामेन पुंसि चलति । पूर्ववच्छान्दस उकारः, ऊञ्चा । अति-
क्रुष्टाय^१ अतिक्षिप्ताय पुञ्चल्या अपि निन्दिताय मागधं मगधदेश
भवं निन्दिताचारं, ब्राह्मण्यां वैश्येन जातो धूर्तो मागध इत्येके ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीये चतुर्थे
पुरुषोपेधे प्रथमोऽनुवाकः.

—o—

गीताय गानाय सूतं क्षत्रियेण ब्राह्मण्या जातं गानजीविनम् ।
नृत्ताय शैलूपं अन्यस्मै स्वभार्याप्रदायिनं नर्तनजीविकम् । ध-
र्माय सभाचरं समाया नित्यं चरन्तं धर्मप्रवक्तारम् । नर्माय
रेभं मेधाविनं चादृक्क्रुशलम् । नरिष्ठायै कातरायै नरतभा न-
रिष्ठा कातरतमा, नृषु वा तिष्ठतीति नरिष्ठा अस्वतन्त्रा कातर-
तमा तस्यै भीमलं भीरुं चपलाक्षमित्येके । इत्याय 'स्वनहसोर्वा'
इत्यप् । कारिं विकटाचारं नृत्यन्निव यो गच्छति हासयति च

^१ "कृष्टाय . . . साय . . . तायै" इति पाठान्तरम् ॥

मलम् । हसाय कारिम् । आनन्दाय स्त्रीप्लवम् ।
प्रमुदे कुमारीपुत्रम् । मेधायै रथकारम् । धैर्याय
तक्षाणम् ॥ २ ॥

श्रमाय कौलालम् । मायायै कार्मारम् । रू-
पाय मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इपु-

नान् । आनन्दाय प्रशस्तमुखाय स्त्रीप्लव स्त्रीणा नित्यसुहृद्
नितम् । छन्दस पत्वम् । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय कुमारीपुत्रं दु-
हितु पुत्र प्रहर्षहेतुम् । मेधायै ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बुद्धये रथ
कार रथस्य कर्तार निपुणमतिम् । धैर्याय तक्षाण वर्षेके द-
दघातिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाक .

श्रमाय शान्तये कौलालम् । स्वार्थिकोऽण् । य श्रमेणैव
जीवति । मायायै विचित्रकरणशक्त्यै कार्मार लोहकारम् । रू-
पाय शुद्धादिकाय मणिकार भाणिक्यादिविधमणिसंस्कारकर्ता
रम् । शुभे शोभायै वपं वप्पारम् । पचाद्यच् । अधोवप्पारमिति
केचित् । शरव्यायै शरणशक्त्यै । व्याख्यात पदम्* । इपुसमू-
हाय वा । इपुकारं इपूणा सस्कर्तारम् । हेत्यै हिमायै । 'ऊति-
यूति' इति क्तिन उदात्तत्वम् । धन्यकार धनुषा सस्कर्तारम् ।

कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् ।
दिष्टाय रज्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय
श्वनितम् ॥ ३ ॥

सन्धये जारम् । गेहायोपपत्तिम् । निरुक्त्यै
परिवित्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । अराध्यै दि-
धिपूपत्तिम् । पवित्राय भिषजम् । प्रज्ञानाय

कर्मणे ज्याकारम् । ज्या सस्कर्तार कारुणा कुशलम् । दिष्टाय
देवाय भविष्यतार्यै रज्जुसर्गं उद्वन्धक, स ह्यात्मविनिपाताय रज्जु
मृजति । कर्मण्यणि छन्दस कुत्वम् । मृत्यवे मरणाय मृगयुं
मृगणा हन्तारम् । अन्तकाय प्राणापहारिणे श्वनितं श्वकीडा-
जीविन श्वभि नीत प्राप्त । छन्दस द्वस्त्वम् । 'परादिद्वन्दसि'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे तृतीयोऽनुवाकः .

सन्धये संघटनाये जारं पारदारिक, स हि सघटयितारमपे-
क्षते । गेहाय वेश्मने उपपत्तिं प्रज्ञातजारम् । स हि तद्-
तृष्टे तेनानुज्ञात एव ता भुञ्जे । निरुक्त्यै अलक्ष्यै परिवित्तं
यस्मात्पूर्वं कनीयान् उद्वन्धार्थ, स हि निरुक्तिगृहीतत्वात् भार्या
न विन्दते । 'विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च' इति नत्वाभाव । 'सज्ञा-
यामनाचितादीनाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर्त्यै दुष्याय

नक्षत्रदूरशाम् । निष्कृत्यै पेशस्कारीम् । बलायो-
पदाम् । वर्णायानूरुधम् ॥ ४ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् ।
पुरुपव्याघ्राय दुर्मदम् । प्रयुज्य उन्मत्तम् । गन्ध-

परिविदिदानं ज्येष्ठात्पूर्वमूढभार्यम् । ताच्छीलिकश्शानच्, व्य-
त्ययेन शप इत्तु । स हि ज्येष्ठपरिवर्तनेन भार्या विन्दमान-
निन्दिताचार दुःखभाननं भवति । अराद्धयै असिद्धये दि-
धिपूषति ज्यायस्यामनूदाया कनीयमी पूर्वमूढं स दिधिपू. तस्या-
पति, तस्यामनूदाया तस्य हि तया न कदाचिदप्यभ्युदयराद्धि ।
पवित्राय शोधनसमर्थाय भिषजं वैद्य, स हि शोधयति व्या-
धीन् । प्रज्ञानाय प्रकृष्टाय ज्ञानाय नक्षत्रदर्श सावःसरं, स हि
ब्रह्मत्यादिकं गोळनिर्माणादि च प्रज्ञानेन पश्यति । निष्कृत्यै
निष्कृतिकरणशक्त्यै पेशस्कारीं सुवर्णकारस्त्रियम् । सा हि पेशसा
रूपाणा विचित्राणा निर्मातु. भार्या । बलाय उपदां, अत्र
मात्रप्रदानेन या कन्या गृह्यते, सा हि बलेनाभिभूयते । पुरु-
पुरायमाणकण्ठेत्येके । वर्णाय शूलादिगुणाय अनूरुधं परानु-
रोधेन निष्प्रयोजन य प्रवर्तते स हि गुणवन्नित्यपराधीनो भ-
वति । कचिच्छान्दसमुपसर्गदीर्घत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः.

नदीभ्यः पौञ्जिष्टं कैवर्तम्, यो नदीर्न मुञ्चति । ऋक्षीका-
भ्यः शून्यस्थलीभ्य । छान्दसं दीर्घत्वम् । नैषादम् । स्वा-

र्वाप्सराभ्यो ब्राह्म्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् ।
 अवेभ्यः कितवम् । इर्यताया अकितवम् । पिशा-
 चेभ्यो विदलकारम् । यातुधानेभ्यः कण्टकका-
 रम् ॥ ५ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्य-

र्थिकोऽन् । स हि सर्वार्थशून्यः । पुरुषव्याघ्राय व्याघ्रवन्मू-
 र्त्वाचारः पुरुषव्याघ्रः तस्मै दुर्मदं अस्थानमदम् । श्युद्भयः
 प्रकथंण योद्धृभ्यः उन्मत्तं उन्मादिनं, स हि सर्वं प्रवाधते ।
 गन्धर्वाप्सराभ्यः, अप्सरसां अन्त्यलोपशब्दान्दसः । ब्राह्म्यं पति-
 तसावित्रीकं त्रैवर्गिकेभ्यो निरुद्धम् । सर्पदेवजनेभ्यः सर्पेभ्यः, दे-
 वानां गुणभूतेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्च अप्रतिपदं अप्रतिपत्तारं मूढम् ।
 कर्तारि क्विप् । अवेभ्यः अवेभ्यः अन्नेभ्यः । अन्त्यलोपशब्दान्-
 दसः । कितवं द्यूतसक्तं अन्नार्थितया । इर्यतायै इरा अन्न
 तत्र साधु इर्यः तद्भावाय अकितवं कितवसदृशम्, स ह्यन्नसगृ-
 ष्णो भूयासमिति कितववद्वर्तते । पिशाचेभ्यो विदलकारं विद-
 लमयाना कर्तारम् । विदलमूले पिशाचा इत्याहुः । पिशाचक-
 ल्पो वा विदलकारः । यातुधानेभ्यो रक्षोभ्यः कण्टककारं
 सूच्यादिकारी शिल्पी यातुधानवत् सुद्वेषद्रवकारी ॥

इति तृतीये चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः.

उत्सादेभ्यः शरीरश्लेशेभ्यः कुब्जं वक्रपराङ्गं, यस्य सर्वं

स्वामम् । स्वप्नायान्धम् । अधर्माय वधिरम् ।
 संज्ञानाय स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायोपसदम् ।
 आशिक्षायै प्रश्रिनम् । उपशिक्षायै अभिप्रश्रि-
 नम् । मर्यादायै प्रश्रविवाकम् ॥ ६ ॥

अवयवा अविधेयाः । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय वामनं इत्वाङ्गम्,
 स हि लघुकायत्वात् प्रदृष्टो भवति । द्वाभ्यः चक्षुरादिभ्यः
 सामं रोगिणाम्, द्वाराणा शक्तिहेन्यात् रोगी भवति । स्वप्ना-
 यान्धं हीनचाक्षुर्ज्ञान, स्वप्ने हि सर्वे तादृशा । अधर्माय
 वधिरं श्रोत्रज्ञानशून्य, स ह्यधर्मबहुल । संज्ञानाय सम्यग्बोधाय
 स्मरकारी या स्त्री मन्त्रौषधादिभिः भर्तृसवननकारिणी कुशलबु-
 धि । प्रकामोद्याय निष्प्रयोजनं बहुमलापिने । 'वदस्सुपि
 क्यप्त्' इति क्यप् । उपसद असत्यपि प्रयोजने उपसदन
 शील उपसत्, स हि बहुप्रत्यपी पार्श्ववाससुचिर्भवति । 'स-
 स्मृद्विप' इति क्विप् । आशिक्षायै अल्पशिक्षा आशिक्षा स्वय
 मभ्युह । 'शिक्ष विद्योपादाने' 'गुरोश्च हल' इत्याकार । तस्यै
 प्रश्रिनं अभियोक्तारम् । उपशिक्षायै उपेत्य गुरून्या समी
 चीना शिक्षा तस्यै अभिप्रश्रिनं उत्तरवादिनं पृष्टश्लोपरि पुनः
 प्रश्न अभिप्रश्न । मर्यादायै शास्त्रव्यवस्थायै प्रश्रविवाकं प्राड्वि-
 वाक निर्णेतारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थं पद्योऽनुवाकः ।

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्यायु पिशुनम् । वि-
वित्यै क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय संग्रहीतारम् । बला-
यानुचरम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियार्य प्रियवादि-
नम् । अरिष्ट्या अश्वसादम् । मेधाय वासःपल्पू-
लीम् । प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ ७ ॥

भायै दार्वाहारम् । प्रभाया आग्नेन्धम् । नाक-

ऋत्यै इत्ये ऋतीयते 'इन् सर्वधातुम्यः' इतीन्द्रत्ययः । स्ते-
नहृदयं स्तेयप्रधानहृदयम् । वैरहत्याय वीरहत्यायुक्तो वीरहा तद्वा
वायु पिशुनं गोपनीयानां प्रकाशयितारम् । विवित्यै विवेकाय क्षत्तारं
राजस्थानीयमन्त्रिमुख्यम् । औपद्रष्टाय उपद्रष्टा प्रत्यवेक्षिता त-
द्वावाय । अन्त्यलोपश्चादसः । उद्गात्रादिर्द्रष्टव्यः । संग्रहीतारं
भाण्डागाराभ्यक्षं करसङ्ग्रहकारिणं वा । बलाय भनुचरं सेव-
कम् । भूम्ने महत्ताय परिष्कन्दं, परिचारकम् । वीणावादिनमित्येके ।
प्रियार्य प्रियवादिनम् । गतम् । अरिष्ट्यै अहिंसार्ये अश्वसादं
अश्वारोहिणम् । मेधाय यज्ञाय शोधनाय वासःपल्पूलीं वासः
शोधयित्रीं रजस्त्रियम् । प्रकामाय प्रकृष्टाय कामाय रजयित्रीं
रजयित्रीं वाससात् । चित्रकारिणीमित्येके । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥
इति तृतीये चतुर्थे सप्तमोऽनुवाकः.

भायै त्रिषे दार्वाहारं इन्धनानामाहर्तारम् । प्रभायै प्रकृ-
ष्टत्विये आग्नेन्धं, यो भूत्यर्थमग्निन्धे । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थि-

स्य पृष्ठायाभिपेत्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पात्रनि
र्णंगम् । देवल्लोकार्य पेक्षितारम् । मनुष्यलोकार्य
प्रकरितारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेत्तारम् ।
अवत्यै वधायोपमन्थितारम् । सुवर्गाय लोकार्य
भागदुर्घम् । वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥८॥

कोऽण् । नाकस्य पृष्ठाया अविद्यमानदुःखस्य स्थानस्य यत्पृष्ठं
प्रधानभूत स्थान तस्मै अभिपेत्तार स्नापकम् । ब्रध्नस्य वि
ष्टपाय आदित्यस्य लोकाय पात्रनिर्णंगं पात्राणा निर्णेत्तारम् ।
'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम्, करणे वा घञ् । देव-
लोकाय पेक्षितार प्रशान्तस्य वैरस्य उत्पापयितारम् । पिश
अवयवे । देवलोकेऽपि हि वैर जनयति साधकानाम् । मनुष्यलो
काय प्रकरितार स्निग्धाना वैरस्योत्पादनेन विष्टेपयितार, स हि
क्रूरस्वभावो भवति । सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेत्तारं वैरस्य
शमयितार, तस्य सर्वलोकोपेक्षितत्वात् । अवस्य वधाय कृच्छ्र
पत्तिलक्षणवधाय उपमन्थितारं स्वयमुपेत्य वैरस्य जनयितार, वै-
रस्यावर्तिजनकत्वात् । सुवर्गाय लोकाय भागदुर्घं, भागाह
र्तार कर्षकेभ्य । 'दुह क्वञ्श्च' इति कप् । वर्षिष्ठाय प्रवृ
द्धतमाय नाकाय सुखस्थानाय परिवेष्टारं भोजयितारम् ।
विपल् ध्यातौ ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टमोऽनुवाकः .

अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायांश्वपम् । पुष्ट्यै
गोपालम् । तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् ।
इरायै कीनाशम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्रा-
यं गृहपम् । श्रेयसे वित्तधम् । अध्यक्षायानुक्षत्ता-
रम् ॥ ९ ॥

मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोधाय निसरम् । शोका-

अर्मेभ्यः गतिविशेषेभ्यः हस्तिपं गजारोहिणम् । जवाय
वेगाय अश्वपं अश्वानां पातारम् । पुष्ट्यै गोपालं गवां पाल-
यितारं, गावो हि पुष्टिहेतवः । तेजसे अजपालं अजानां
पालयितारं, अजा हि तेजस्विनः हविर्द्वान् । वीर्याय अवि-
पालं अवीनां पालयितारं वीर्यजत्वादवीनां 'वीर्याद्धचमृज्यन्त'* इति ।
इरायै अत्राय कीनाशं कर्षकं, सदा स्वीकारिणमित्यन्ये । की-
लालाय पुराणाय वारिणे सुराकारं सुराया उत्पादयितारम् ।
भद्राय कल्याणाय गृहपं गृहाणां पालयितारं दौवारिकम् ।
श्रेयसे अभ्युदयाय वित्तधं राज्ञो धनस्य पालकम् । अध्यक्षाय
प्रत्यक्षकरणाय अनुक्षत्तारं सत्तुरन्तरं आयव्ययप्रत्यवेक्षिणं राज्ञः ॥

इति तृतीये चतुर्थे नवमोऽनुवाकः.

मन्यवे क्रोधनन्मने दीप्तये अयस्तापं अयस्तापयितारम् ।
क्रोधाय निसरं बद्धानां वह्निनिस्तारयितारम् । वधकारिणमेकै।

याभिस्रम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय योक्तारम् । क्षेमाय विमोक्तारम् । वृषुपे मानस्कृतम् । शीलायाञ्जनीकारम् । निर्ऋत्यै कोशकारीम् । यमायासूम् ॥ १० ॥

यस्यै यमसूम् । अथर्वभ्योऽवतोकाम् । संव-

शोकायाभिसरं रथपुरस्सरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां काशितादधिकलाभः उत्कूल, काशिताशो विकूल, ताभ्या त्रिस्थिनं त्रिषु स्थितशरीरवन्तं विकूलशरीरतया रथमास्त्रैव यो गच्छति । योगाय अलम्बलाभाय योक्तारं रथस्य । क्षेमाय लम्बपालनाय विमोक्तारं रथस्यैव । वृषुपे रूपकान्त्ये मानस्कृतं केशरचनाकारिण, चर्मकारिणमेके । स्वार्धिकोऽण् । शीलाय स्वभावाय अञ्जनीकारं अक्षणोरञ्जयितार, तेन हि अक्षणोस्वभावलाभः । ल्युटि छान्दस ईकारः । च्वा वा ईकारः । शलाका वा अञ्जनी । निर्ऋत्यै पापदेवतायै कोशकारीं ताम्रलोहध्मात्रीं स्त्रियम् । यमाय प्राणहारिणे अमूं सूतिरहिता स्त्रियम् । क्विबन्तेन बहुव्रीहौ 'नञ् मुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

यस्यै यमस्य स्त्रियै यमसूं पुत्रयमळप्रसविनीम् । अथर्वभ्यः अभिचारप्रधानेभ्यः शास्त्राविशेषेभ्यः अवतोकां गर्भवित्ता-

वत्सरायं पर्यारिणीम् । परिवृत्सरायाविजाताम् ।
 इदावृत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वृत्सरायातीत्वरीम् ।
 वृत्सराय विजर्जराम् । सर्व्वृत्सराय पलिक्तीम् ।
 वनाय वनपम् । अन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥११॥

विणीं स्त्रियम् । संवत्सराय बार्हस्पत्ये युगे पञ्चवर्षे प्रथमा
 दीनां संवत्सरादय आख्याः पर्यारिणीं प्रसवकालातिक्रमेण या
 प्रसूते । जननकालातिक्रमेण या गर्भं धत्ते इत्येके । स्त्रीपुंसौ
 पर्यायेण प्रतिवर्षं यस्याः प्रदीयते सेत्यपरे । परिवृत्सराय
 द्वितीयाय अविजातां अप्रसविनां द्वितीयप्रसवरहिताम् । इदा-
 वत्सराय तृतीयाय अपस्कद्वरीं गर्भपरिणामात्प्रागेव ध्वस्तगर्भाम् ।
 अपपूर्वात् स्कन्दैरौणादिकः प्वरन् । इद्वृत्सराय चतुर्थाय अ-
 तीत्वरीं अतिशयेन प्रसवकालात्ययशीलाम् । 'इष्णशिजि' इति
 करप् । वत्सराय पञ्चमाय विजर्जरां अप्रसूयैव जीर्णाम् ।
 सर्व्वृत्सराय, सर छद्मगतौ छान्दसः खच्, यस्मर्षं जगच्छाद्यति
 विधेयीकरोति तस्मै कालाय पलिक्तीं वृथा पलितां प्रथमवय-
 स्येव पलिताङ्गीम् । 'छन्दसि क्रमेके' इति छन्दसि क्रम् । वनाय
 वनपं वनस्य पातारम् । अन्यतोऽरण्याय एकपार्श्वारण्याय पा-
 र्श्वान्तरननपदाय देशाय दावपं अरण्याग्निपातारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे एकादशोऽनुवाकः.

सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो दाशम् । उप-
 स्थावरीभ्यो वैन्दम् । नडुलाभ्यश्शौष्कलम् । पा-
 र्याय कैवर्तम् । अवार्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आ-
 न्दम् । विपमेभ्यो मैनालम् । स्वनेभ्यः पर्णकम् ।
 गुहाभ्यः किरातम् । सानुभ्यो जम्भकम् । पर्वते-
 भ्यः किंपूरुपम् ॥ १२ ॥

सरोभ्यो धैवरं उभयतो जल बद्धा तितउना मत्स्यग्राहि-
 णम् । वेशन्ताभ्यः अत्यल्पाद्गच्छ दाशं बळिशेन मत्स्यग्रा-
 हिणम् । नावाऽन्त प्रविश्य मत्स्यग्राहिणमेके । उपस्थाव-
 रीभ्यः तरुतीरादिपार्श्वेषुस्थावरीभ्योऽद्गच्छ वैन्दं विन्दं जल तेन
 जीवतीति छान्दसोऽब् । उडुबच्चिदले तरु यो मत्स्यं गृह्णाती-
 त्यन्ये । नडुलाभ्यः नळसद्युतजलस्थिताभ्योऽद्गच्छ शौष्कलं बळि
 शजीवन, महामत्स्थानुत्थाप्य ग्रहीतारमेके । पार्याय परतीरप्रभ-
 वाय जलाय कैवर्तं कूलं मत्स्याना पुर्जाकृत्य हन्तारम् । अ-
 वार्याय अवरतीरप्रभवाय मार्गारं अन्तर्गले हस्ताभ्या मत्स्यमा-
 र्गशीलम् । तीर्थेभ्यः अवतारेभ्य आन्द तीर्थं सामिपयन्त-
 वन्धनेन मत्स्यग्राहिणम् । सेतुबन्धनेनेत्येके । अदि बन्धने
 अन्देन जीवतीति आन्द । विपमेभ्यः अतीर्थभूतेभ्य जलप-
 र्यन्तेभ्य मनालं जलजीविनम् । महानद्या यन्तजीविनमेके ।
 स्वनेभ्यः सशब्दाभ्योऽद्गच्छ पर्णकं सविष पर्णं जलस्योपरि
 स्थापयित्वा मत्स्यग्राहिणम् । स हि हस्तताडनसमुद्भूतशब्दसन्त्रा-
 सोत्थितार्द्धं गृह्णाति । गुहाभ्यः गह्वरेभ्य किरातं पर्वतगुहावा-

प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भूपम् । अ-
न्ताय बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् । महसे
वीणावादम् । क्रोशाय तूणवध्मम् । आक्रन्दाय
दुन्दुभ्याघातम् । अवरस्पराय शङ्खध्मम् । ऋभु-
भ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्मणम् ॥ १३ ॥

सिनम् । सानुम्यः पर्वतशिखरेभ्यः जम्भकं सानुचरम् । गात्रा-
णां मृम्भयितारमेके । पर्वतेभ्यः किपूरुषं गायकं पर्वतवासिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः.

प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्यै ऋतुलं देशराजवार्ताकथनशीलम् ।
मारब्धं सुष्ठु समापयितारमेके । घोषाय नादाय भूपं अनिवद्ध-
प्रलापिनं वृथा घोषितारम् । अनन्ताय अन्तवते शब्दाय बहु-
वादिनं अतिदुर्भोषणकुशलं अडिति वक्तव्यावक्तव्यानाम् । अन-
न्ताय अनिष्ठितशब्दाय मूकं अप्रतिवक्तारं वक्तव्यानाम् । महसे
पूजिताय शब्दाय वीणावादं वीणावादनकुशलम् । क्रोशाय म-
हाशब्दाय तूणवध्मं मुरवस्य ध्मातारम् ध्माशब्दस्य 'आतोऽनुपसर्गे
कः' । वंशवादिनमेके । आक्रन्दाय समन्तात् घोषण्याय दुन्दु-
भ्याघातं पटहस्य वादयितारम् । अवरस्पराय अवारोपि परः
प्रकृष्टो यस्मिन् शब्दे सति, छान्दसं सत्वम् । यद्वा—अवारानपि स्पृ-
णोति प्रीणयतीति अवरस्परः शब्दः सर्वेषां हर्षहेतुः तस्मै श-
ङ्खध्मं शङ्खस्य ध्मातारम् । ऋभुभ्यः देवविशेषेभ्यः कालमन्थान-

वीभृत्सायै पौल्कसम् । भूत्यै जागरुणम् । अ-
भूत्यै स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वर्णाय हिर-
ण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तिध्मलम् । पश्चा-
द्दोषाय ग्लावम् । ऋत्यै जनवादिनम् । व्यृद्ध्या
अपगल्भम् । संशराय प्रच्छिदम् ॥ १४ ॥

हेतुभ्यः अजिनसन्धायं चर्मचिरसन्धाननीविनम् । साध्येभ्यः देववि-
शेषभ्यः कालसाद्रुण्यहेतुभ्यः चर्मणं कषायं पाययित्वा चर्मणां
मार्दवकारिणम् । प्रा अभ्यासे, पूर्ववत्कः ॥

इति तृतीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः.

वीभृत्सायै पौल्कसं अतिनिकृष्टं जातिम् । भूत्यै अभिवृ-
द्धौ जागरणं प्रबोधशीलं अवहितम् । अभूत्यै स्वपनं प्रमा-
दभूयिष्ठम् । तुलायै परिच्छेदविशेषाय वाणिजं तुलामूत्रजीवि-
नम् । वर्णाय वाणिजः स्वार्थिकोऽणु । वर्णाय हिरण्यकारम् ।
गतम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलं कुष्ठरोगिणम्, तत्कोपज-
न्यत्वात्तस्य । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच् । पश्चाद्दोषाय कुष्ठ-
व्यतिरिक्ताय देहदोषाय ग्लावं नित्यकृशवपुषं, तज्जन्यत्वात्का-
र्यस्य । ग्लायतेः क्विन्न्तात् मत्वर्थायो वकारः । ऋत्यै अरु-
णाय आर्तताय जनवादिनं जनानां परिवदनशीलम् । व्यृद्ध्यै
ऋद्ध्यभावाय अपगल्भं अपगतषाष्ट्यं लज्जामूकम् । संशराय
संकीर्णत्वाय मर्धत्वाय प्रच्छिदं प्रकर्षण भेत्तारं शल्यानामुद्धर्तारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः.

हसाय पुंश्चलूमालंभते । वीणावादं गणकं
गीताय । यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् ।
तूणवृध्मं ग्राम्ण्यं पाणिसंघातं नृत्ताय । मोदाया-
नुक्रोशकम् । आनन्दाय तलवम् ॥ १५ ॥

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।

हसाय निन्दितहासाय पुंश्चलूं पुंश्चलीम् । व्याख्यातेयम्* ।
पुनरालभतिग्रहणं विस्मरणशीलानामनुग्रहार्थम् । वीणावादं वीणा
वादनशीलं गणकं श्रुतिस्वरमण्डलादिगणनविदं च गीताय । अत्रेयं
प्रक्रिया—यत्र एकस्यै देवतायै एकः पशुरालम्पते तत्र देवतां प्र-
थमं निर्दिश्य पशुं विदधाति । यत्र त्वेकस्यै देवतायै अनेक-
पश्वालम्भं तत्र सर्वान् पशून् स्वरूपेण दर्शयित्वा पश्चाद्देवता
विदधानि । यथा—'वीणावादं गणक गीताय, तूणवृध्मं ग्राम्ण्यं
पाणिसंघातं नृत्ताय, प्राणमपानं व्रानमुदानं समानं तान्वायवे,
अथैवानरूपेभ्यः' इति । यादसे आहाय शाबुल्यां श्वित्रशच
लशरीराम् । वर्णान्यत्वं छान्दसम् । भावप्रत्ययान्तात्मत्वर्थोऽकारः ।
श्वित्रिणो हि यादांतीव भीतिं जनयति । तादृशभर्तृमतीमेके । नर्माय
प्रियवचनाय भद्रवतीं भद्रलक्षणयुक्तशरीराम् । मोदाय हर्षाय
अनुक्रोशकं गणमध्ये जनानामाहातारं हृष्टान्तरात्मानम् । आनन्दाय
तलवं काहळादिपूदनम् । सुखवाद्यकारिणमेके ॥

इति तृतीये चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः.

अक्षराजाय कितवं किं त्वेति वर्तमानं घूर्णम् । कृताय युगाय

त्रेताया आदिनवदृशम् । द्वापरायं वहिस्सदंम् ।
 कलये सभास्थाणुम् । दुष्कृतायं चरकाचार्यम् ।
 अध्वने ब्रह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यस्सैलगम् । पि-
 पासायै गोव्यच्छम् । निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे
 गोविकर्तम् । क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् । यो मां विकृन्त-
 न्तं मासं भिक्षमाण उपतिष्ठते ॥ १६ ॥

सभाविनं सभावन्त द्यूताय सभायामधिष्ठातारम् । 'बहुळ
 छन्दसि' इति विनि । त्रेतायै युगाय आदिनवदर्शं मया
 दाया देवनस्य द्रष्टारं परीक्षकम् । आकारो मयादाया, दी
 व्यते ल्युटि विनिमय, लघूपधगुणाभावश्च । द्वापराय युगाय
 वहिस्सदं वहिस्सदनशीलं स्वयमदीव्यन्तं द्यूतज्ञम् । कलये यु-
 गाय सभास्थाणुं अदेवनकालेऽपि सभा यो न मुञ्चति सभाया
 स्थाणुकल्पं दीव्य[ति]दर्शनकुतूहलीं स्वयमज्ञं । दुष्कृताय दुःखेन
 करणाय चरकाचार्यं वशनर्तनस्य शिक्षयितारम् । अध्वने ब्र-
 ह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यः सैलगं यं पथिकानां वस्त्राण्यप-
 हृत्य शैलं गच्छति, व्यञ्जनविकारशब्दादस्य । पिपासायै गो-
 व्यच्छं गवां विवासयितारं अपहर्तारम् । त्रासयितारमेके । इच्छे
 र्बर्णविकारं । घातन्तरं वा । निर्ऋत्यै पापदेवतायै गोघातं
 कण्टकयष्टादिभिः गवां मारयितारम् । क्षुधे गोविकर्तं गवां
 विशसितारम् । रुतीं छेदने । क्षुत्तृष्णाभ्यां कुमुशापिपासाभ्या-
 तम् । कं' यो मां विकृन्तन्तं मासं गवां विशसितारं क्षु-

भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्रयेऽसलम् ।
 वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय वंशानर्तिनम् ।
 दिवे खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मि-
 मिरम् । नक्षत्रेभ्यः किलासम् । अह्ने शुक्लं पिङ्ग-
 लम् । रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ १७ ॥

त्पीडितं मांसं भिक्षमाणः भिक्षणेन हेतुना । हेतौ शानच् ।
 उपतिष्ठते उपसङ्गच्छति । सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः.

भूम्यै पीठसर्पिणं यो भग्नचरणः दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां
 सर्पिणि खजः । अग्रये असलं पीनांसम् । वायवे चाण्डा-
 लम् । स्वार्थिकोऽण् । अतिकोपनमेके । नडि कोपे । अन्तरिक्षाय
 वंशानर्तिनं वंशाग्रनृत्तजीविनम् । दिवे शुलोकाय खलति के-
 शशून्याशिरसम् । सूर्याय हर्यश्वाय हर्यक्षं हरिताक्षम् । चन्द्र-
 मसे उद्भवाभिभविते मिर्मिरं पुनःपुनः मियदृष्टिम् । मी श्लेषणे
 यद्भुक्तिं हलादिश्लेषाभावः, पचाद्यच्, कपिलकादित्वात् ल-
 त्वाभावः । नक्षत्रेभ्यः श्वेतविन्दुतुल्येभ्यः किलासं कृष्णविन्दु-
 चितशरीरम् । अह्ने शुक्लं शुक्लदेहं पिङ्गळं पिङ्गाक्षम् । रात्र्यै
 कृष्णं कृष्णदेहं पिङ्गाक्षम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः.

वाचे पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमुद्दानं
समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुरालभते ।
मनश्चन्द्रमसे । दिग्भ्यश्श्रोत्रम् । प्रजापतये पुरु-
षम् ॥ १८ ॥

अथैतानरूपेभ्य आलभते । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिकृशमत्यसलम् । अतिशुक्लमतिकृ-
ष्णम् । अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटम-

वाचे पुरुषं वाचः पूरकं शरीरम् । प्राणादीन् तस्मिन् श-
रीरे स्थितान् वायुवृत्तिभेदान् । सूर्याय चक्षुः तस्मिन्नेव श-
रीरे स्थितम् । चन्द्रमसे मनः । मनसः प्रथमनिर्देशं सर्ववृ-
त्तिहेतुत्वेन तस्य प्राधान्यात् । दिग्भ्यः श्रोत्रं तत्रस्थम् । प्रजा-
पतये सर्वपुरुषसमष्टिभूताय पुरुषं शरीरानुप्रविष्टमात्मानम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टादशोऽनुवाकः.

अथैतानिवादि ॥ एतान् वक्ष्यमाणानतिद्वस्त्रादीन् पुरुषानरूपेभ्य
आलभते । यथा कुत्सितः पुत्रोऽपुत्रः, एव कुत्सितमात्रमत्रापि नञाऽ-
भिधीयते । अतिद्वस्त्रादयो गताः । अतिकिरिटः अत्यल्पदन्तः ।
अतिदन्तुरः अत्युन्नतदन्तः । अतिमिर्मिरः अत्यर्थं निमिषन्नि-
मिषदृष्टिः । अतिमेमिष सदा विस्फारिताक्षः स्तब्धदृष्टिः । मिषे-
र्यह्लगन्तात् पचाद्यच् । आशायै बुद्धये जार्मिं अन्पेनोश्च

तिदन्तुरम् । अतिमिर्मिरुमतिमेमिपम् । आशायै
जामिम् । प्रतीक्षायै कुमारीम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे गीताय श्रमाय सुन्धयै नदीभ्यं उंत्सा-
देभ्य ऋत्यै भाया अर्मेभ्यो मन्यवे यम्यै दशदश
सरोभ्यो द्वादश प्रतिश्रुत्कायै वीभत्सायै दशदश
हसाय सप्तक्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे
पडथ नवैकान्न विंशतिः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ॥ १९ ॥ ब्रह्मणे—कुमारीम् ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकस्समाप्तः.

अन्यस्मै दत्ता, विधवेत्यन्ये । या निवृत्ताधिकारा जामित्य भजते
उददुहित्यपरे । प्रतीक्षायै प्रत्यागमनार्थिन्यै ऋद्धयै कुमारी अनूदा
कन्या, सा हि भर्तार प्रतीक्षते ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयेऽष्टके चतुर्थप्रपाठके

पुरुषोपेधे एकोनविंशोऽनुवाकः .

समाप्तश्च प्रपाठकः .

पञ्चमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अ-
मृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये ।
इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विपन्तं भ्रातृव्यमव-
क्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः ।
भूर्भुवस्सुवः । हिम् ॥ १ ॥ सत्यं ददा ॥ १ ॥

अथ इष्टिहोत्रमारभ्यते । प्रानापत्य काण्डम् । तत्र पुरस्तात्सामिधे-
नीना होता अन्तराऽऽहवनीयमुत्कर च प्रतीचीन गच्छन् नपति—
सत्य प्रपद्य इत्यादि ॥ वाचिक तथात्व सत्य, मानस तथात्व ऋत,
द्विप्रकारमोषत्वरहित यज्ञ यथातथा वा इदं कर्म प्रपद्ये आरभे ।
अमृतं अमृतत्वहेतु यथातथा प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रिया अनातीं
आतिरहिता तनुव शरीरभूतमिदं कर्म ईश्वरस्य क्रियाशक्ते वाता
त्मिकाया परिणामविशेष प्रपद्ये । यस्मादेव तस्मात्, इदमिति
क्रियाविशेषणम् । पञ्चदशेन पञ्चदशस्तोमसदृशेन पञ्चदशधारेण
वज्रेण द्विपन्तं भ्रातृव्यं शत्रु अवक्रामामि अवष्टभ्य पीडयामि ।
ममायमारम्भ तस्मैवाक्रमणमिति । योऽस्मान् द्वेष्टि अस्माभिरवि-
ज्ञात । यं च वयं द्विष्मः तेनाविज्ञाता । तत एव रुने भूर्भुवस्सुवः
त्रिष्वपि लोकेषु हिं गन्ता भवामि, विश्व व्याप्य तिष्ठामि, विश्वस्य
प्रीणयिता भवामि, यागद्वारेण विश्व धारयामि । हि गतो, हिवि
प्रीणने, अन्यतरस्येदं उन्द्स रूम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहोत्रे प्रथमोऽनुवाक

प्र वो वाजां अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या ।
देवाज्जिगाति सुम्नयुः । अग्र आयाहि वीतये । गृ-

‘अन्तर्वेद्यन्य’ पादो भवति बहिर्वेद्यन्यः* इत्यनेन क्रमेण ति
ष्ठन् मामिधेनीगन्वाह—प्रवो वाजा इत्याद्या सर्वा गायत्र्यः ॥
हे ऋत्विग्यजमाना ! वः युष्माकं सामर्थ्येन वाजाः वाननशी-
ला मासा भवन्ति, अभिद्यवः अभिगतदीप्तयश्च, वृद्धिविशेषेण
विलक्षणदीप्तयोऽर्धपासा भवन्ति । हविष्मन्तः हविर्भुजोऽग्रचाद्यः
देवा भवन्ति घृताच्या गवा सह । सा च घृताची भवति ।
अश्नते किनि नकाराकारयोल्लिप्तयो ‘चौ’ इति पूर्वपदस्य दी-
र्घत्वं, अन्तोदात्तत्वं च । यज्ञश्चायं देवान् जिगाति प्रकर्षेण ग-
च्छति तेषां भोगहेतुर्भवति । गाड् गतौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्,
शपः श्लुः, अभ्यासस्य चेतवम् । यद्वा—गा स्तुतौ, छन्दसि गतिकर्मा
द्रष्टव्यः । सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन् । यजमानश्चाय देवान् प्रजिगा
तीत्येव । एव ‘इदमसीदमसि’† इति यज्ञफलभूतवानादिसाधनतया
तद्भावेन स्तुत्यस्य प्रिय धाम फलभोगस्थानमवरुन्धे ॥

अग्र आयाहीति ॥ हे अग्ने! आयाहि आगच्छ वीतये
तव पानाय, हव्यदातये हविषा च देवोभ्यो दानाय, गुणानः
अहो प्रशस्त कर्मेति शब्दयन् । कर्मणि वा छान्दसो यग-
भावः । स्तूयमानः । अथ आगत्य देवाना होता आह्वाता
भूत्वा वहिषि यज्ञार्थं निषत्सि निषीद । छान्दसश्शापोलुक् ।
हव्यदातिशब्दोऽयं दासीभारादिर्द्रष्टव्यः ॥

पानो हव्यदातये । नि होता सथिस वृहपि । तं
 त्वां समिद्रिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । वृहच्छो-
 चा यविष्ठय । 'स नः पृथु श्रवाय्यम् ॥२॥ अच्छा
 देव विवातसि । वृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेन्यो नम-
 स्यस्तिरः । तमांसि दृशतः । समग्रिरिद्धयते
 वृषा । वृषो अग्रिस्समिद्धयते । अश्वो न देववाहनः ।

३ तं त्वेति ॥ व्याख्याता 'उद्धन्यमानमस्याः' इत्यत्र* ॥

'स न इति ॥ हे देव! अग्ने! स त्वं नः अस्माकं पृथु
 विस्तीर्णं विस्तीर्णो वा त्वं श्रवाय्यं श्रगणीयम् । औणादिक
 आप्यप्रत्ययः । वृहत् महत् सुवीर्यं शोभनवीर्यहेतुं अच्छ अस्मा-
 कमाभिमुख्येन विवातसि विभातं कुरु प्रकाशयेति यावत् ।
 'निपातस्य च' इति अच्छेत्यस्य दीर्घत्वम् । वसेर्णिचि 'छन्द-
 स्युभयथा' इति शप आर्षधातुकत्वात् णिलोपः ॥

ईडेन्य इति ॥ अयमग्निः ईडेन्यः स्तुत्यः नमस्यः 'नमो
 वरिवः' इति क्यन् । तिङन्तादनो यत् । तमांसि तिरः तिरस्कु-
 र्वन् दृशतः दर्शयिता सर्वस्य दर्शनीयशरीरो वा ईदृशः यः
 समिध्यते सम्यग्दीप्यते । वृषा वर्षिता कामानां प्रधानभूतो वा ॥

'वृषो अग्रिरिति ॥ वृषः प्रधानभूतोऽयमग्निः समिध्यते देव-
 वाहनः देवार्थस्य हविषो वोदा, अश्वेन अश्व इव देववाहः
 देवानां वोदा अश्वेन तुल्यः तं खलु सर्वे हविष्मन्तः यज-

त२ ह॒विष्मन्त ईडते । वृ॒षणं त्वा व॒यं वृ॒षन् ।
 वृ॒षाण॒स्तमिधीमहि ॥ ३ ॥ अग्ने दी॒द्यतं वृ॒हत् ।
 अ॒ग्निं दू॒तं वृ॒णीमहे । हो॒तारं वि॒श्ववे॒दसम् । अ॒स्य
 य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् । स॒मिद्ध॑य॒मानो अ॒ध्वरे । अ॒ग्निः
 पा॒वक॑ ईड्यः । शो॒चिष्के॑श॒स्तमी॑महे । १०स॒मिद्धो

मानः ईडते स्तुवन्ति याचन्ते वा । तस्मात् अस्माभिरपि अयं
 समिध्यत इति ॥

वृषणं त्वेति ॥ हे वृषन्! सेक्तः! त्वां वृषणं सेक्तारं वयं
 वृषाणं त्वत्प्रसादेन सेक्तारः समिधीमहि सम्यग्दीपयाम. हे
 अग्ने! दीद्यतं स्वभावत एव वृहत् पृशं दीप्यमानम् । दीदीतिः
 दीप्तिकर्मा चान्दसः ॥

अग्निं दूतमित्यादि ॥ अग्निं दूत हितकारिणं सर्वेषां हो-
 तारं आह्वतारं विश्ववेदसं विश्वस्य वेदितारं अस्य यज्ञस्य
 सचन्निधनं मुक्तुं शोभनकर्माणां शोभनमज्ञानं वा । 'क्रत्वाद्-
 यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

समिध्यमान इति ॥ योऽग्निः अध्वरे अस्मिन्कर्माणि समि-
 ध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुः ईड्यः स्तुत्यः शोचीपि दीप्तयः
 केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः तं अग्निं ईपहे प्राप्नुमः ॥

समिद्ध इति ॥ हे अग्ने! आहुत आहुत्या आराधित!
 स त्वं देवान्यासि । यज्ञेः लेटि शपो लुक् । हे स्वध्वर! सुष्टु

अग्न आहुत । देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि ह्य-
व्यवाडसि । "आजुहोत दुवस्यतं । अग्निं प्रयत्यध्वरे ।
वृणीध्वं हव्यवाहनम् । "त्वं वरुण उत मित्रो अ-
ग्ने । त्वा वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसुं सुपण-

निर्वर्तितयाग । कस्मात्त्वमेवमुच्यत इति चेत् त्व हि हव्यवाद
हव्याना बोधा देवेष्टप्रापायताऽसि । 'हि च' इति निघाताभाव ॥

¹ वसिष्ठराजन्यव्यतिरिक्ताना परिधानीया—आजुहोतेति ॥ इम
मग्निं आजुहोत आहुतिमि प्रीणयत । दुवस्यत परिचरत ।
मयति अविच्छेदेन प्रवर्तमाने अध्वरे । 'शतुरनुम' इति नद्या
उदात्तत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति तत परोकार स्वयत ।
अध्वरस्य अविच्छेदप्रवृत्त्यर्थं हव्यवाहन हविषा बोदार एन एव
वृणीध्व हे ऋत्विभ्यजमाना । वरणक्रमश्चानन्तरानुवाके वक्ष्यते।
'हव्येऽनन्त पादम्' इति वञ्चुद् ॥

²अथ वसिष्ठराजन्याना परिधानीया—त्व वरुण इति त्रि
ष्टुप् ॥ हे अग्ने ! त्वमेव वरुणः मित्रोऽपि त्वमेव, तत्कारित्वाच्चा,
वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शष आर्षधातुक
त्वात् णिलोप । 'अण्णवकर्मकात्' इति परस्मैपदम् । मतिभिः
प्रज्ञाभि वसिष्ठाः प्रशस्यतामा त्वामेव स्तुत्या वर्धयन्ति । स्तुत्या
हि स्तोत्रव्यो वर्धते, मतिमता हि स्तुति समीचीना प्रवर्तते,
अत ते त्वा वर्धयन्ति । तस्मात् त्वामेव स्तुवता अस्माक त्वे
त्वया हेतुना 'सुषा सुञ्जुक्' इति शे आदेश । वसु वसूनि

नानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥४॥

श्रुवाय्यमिधीमहसि सप्त च ॥ २ ॥

'अग्ने महान् अस्ति ब्राह्मण भारत । असावसौ।

धनानि । तेनैव जपो लुक् । सुपणनानि शोभनदानानि । सु-
पामादित्वात् पत्वम् । अस्माकं सन्तु । यद्वा—त्वे त्वयि ।
सप्तम्यादेशे आदेश । सुष्टु सननानि यानि हविर्लक्षणानि वसूनि
अस्माकं धनानि त्वयि सन्तु । यूयं पातेति व्याख्यातम्* । पूजा
धमेकस्मिन्बहुवचनम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे इष्टिहोत्रे द्वितीयोऽनुवाकः.

'तामिधेनीरनूच्य प्रवरमाह—अग्ने महान् असीति ॥ हे
अग्ने! स्वभावत एव त्वं महानसि । रुत्वानुनासिकानुक्तौ । अयं
च अपरो महत्त्वहेतुः अस्तीत्याह—हे ब्राह्मण ! ब्राह्मणानां
मन्वन्धिन् ! तैराराधितत्वात्, नात्या वा ब्राह्मणोसि । किञ्च—
हे भारत ! देवभरणपराः यजमानाः भरता' तेषां संवन्धिन् ! त्वयं
च देवेभ्यो हव्यस्य भर्तः ! । अथ यजमानविशेषसम्बन्धेनाग्नेः
महानुभावत्वमाह—असावसौ पूर्वस्याविद्यमानत्वात् द्वयोरप्यामन्ति-
ताद्युदात्तत्वम् । प्रवराम्नाताः यजमानगोत्रपयः सामान्येन निर्दि-
श्यन्ते । नेदं द्विवचनम्, तेन द्वितीयस्यानुदात्तत्वाभावः । यथा-
प्रवरं मन्त्रविशेषा निर्देष्टव्याः । यथा—भार्गव च्यावनाप्रवानोर्व जा-
म-

देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषिपुत्रो विमानुमदितः । कवि-
शस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् ।
रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णीर् हव्यवाद् ।
आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् ॥ ५ ॥ चमसो देवपानः ।
अराइवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसि । आवंह

दग्रच इति । भृगूणाममुतोऽर्वाञ्च प्रतीयन्ते । तत्र भार्गवादि-
शब्देः भृग्वादिसंबन्धितया तैराराधितोऽग्निरुच्यते ॥

प्रवरमुक्त्वा निविदोऽन्वाह—देवेद्धः देवैः ऋषिभिः अमर्गवा
इन्धितः । सर्वत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मन्विद्धः मनुनाऽपि देवार्थं प्रागेवेद्धः । ऋषिपुत्रः ऋषिभिः द
शनवद्विरपि भृग्वादिभिः स्तुतः । विमानुमदितः विम्रे मेघा-
वद्विः श्रुतवद्विः अनुमदितः अनुमोदितः । कविशस्तः कविपु
क्रान्तदर्शनेषु शस्तः । ब्रह्मसंशितः ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण
निशितकृतः घृताहवनः घृतनिर्वर्तितहृतिः, प्रियतमत्वात्तस्याः ।
प्रणीः प्रकृष्टो नेता यज्ञानाम् । रथीः रहयिता अध्वराणां
देवेषु । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' इतीकारः । ताद्ध-
र्म्यान्ताच्छब्दम् । अतूर्तः केनचिदपि हिंसितुमशक्यः होता देवाना-
मादाता । तूर्वी हिंसायाम् । तूर्णी सर्वदुरितोत्तीर्णः दुरितेभ्य-
स्तारयिता वा । हव्यवाद् हव्यानां बोधा देवेषु । 'वहश्च' इति
ग्विः । आस्पात्रं अयोमय पात्रं अयसा निर्मिता जुहूरिव
देवानां प्रियत्वान् । देवेषु च प्रसेपगसाघनचात्, यथा नुदाऽ-
मौ प्रसिष्यते एवमग्निना देवेषु हविः प्रसिष्यते । अयसो लो-

देवान् यजमानाय । ^३अग्निमग््न आवंह । सोममा-
 वह । अग्निमावंह । प्रजापतिमावंह । अग्नीषोमा-
 वावंह । इन्द्राग्नी आवंह । इन्द्रमावंह । महेन्द्रमा-
 वह । देवाः आज्यपाः आवंह । अग्निः होत्राया-
 वह । स्वं महिमान्मावंह । आ चाग्ने देवान् वह ।

पशुान्दसः । अयस्मगादित्वाद्भत्वम्, वनस्पत्यादित्वात् आद्युदात्त-
 त्वम् । चमसः पानपात्रं, चमु अदने । देवपानः देवाः पिबन्ति येन
 देवपानार्हः । अरानित्यादि । हे अग्ने! अरान् नेमिरिव देवान्
 परिभू परितो भावयिता त्वमसि । 'अभितः परितः' इति द्वितीया।
 गतार्थत्वात्सेरप्रयोगः । स स्वमावह सन्निधापय देवान् यजमानाय
 यजमानार्थं यागनिर्वृत्त्यर्थम् । यथोक्तगुणकस्त्वमेव तत्र प्रभुरिति ॥

^३ निविदोऽनूच्य देवता आवाहयति या यस्यमाणा भवन्ति—अग्नि
 मित्यादि ॥ आवाह्यत्वेनानोदृत्वेन चोभाभ्यां धर्माभ्या एकोऽग्निः
 स्मर्यते । तत्र यष्टव्यात्मा आवाह्य । भोक्तृत्वेन स्थितः आवाहा ।
 तत्राग्निसोमश्राज्यभागयोः । अथाग्निराग्नेयस्थाष्टाकपालस्य । प्रजा
 पतिरुपाशुयाजस्य । अग्नीषोमावग्नीषोमस्य एकादशकपालस्य ।
 इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्नस्य एकादशकपालस्य अमावास्याया सन्नयतः । इन्द्र
 महेन्द्रो साज्ञास्यस्य । देवाः आज्यपाः प्रयानादीनाम् । अथाग्निं स्विष्ट-
 कृतं होनाय यज्ञाय यज्ञत्वाय आवह । होतव्याय वा हविषे, तस्य
 स्विष्टत्वाय । तदर्थं स्वं आत्मीयं महिमानं महत्त्वं आवह । हे अग्ने!
 इत्थं देवान्यष्टव्यान्नावह । तत आहूतान् सुयजा शोभनयननेन

सूयजां च यज जातवेदः ॥ ६ ॥

देवानामिन्द्रमावंह पट्च ॥३॥

अग्निर् होता वेत्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् ।
स्मो वयम् । साधु ते यजमान देवता । घृतवृती-

योगेन यज च हे जातवेदः! जातप्रमादान! जातासि हि तथा
वर्तुम् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति प्रथमा निदिभक्तिर्निहन्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहोत्रे तृतीयोऽनुवाकः .

सुचावादापयति—अग्निर्होतेति ॥ अयमग्नि होता देवाना यथा
वेतु पिक्त्वाज्यम् । अग्निमय होत्रं यज्ञ होतव्य वा हवि वेत्तु यथाव
ज्जानातु । प्रावित्र प्रकर्षण तर्पण पात्र वा सर्वेषाम् । विश्व—वयमपि मनु
प्यहोतार स्म यथा सन्तो वर्तामहे यथा सर्वदा यष्टारस्स्याम । दैवहो-
तृमात्रेण यागानिर्वृतेरित्यमुक्तम् । हे यजमान! तव साधु साधयिष्येव
देवता अभिप्रेतस्य, साधु वाऽभिप्रेत संपादयिष्यति संपादयतु वा । हे
अध्वर्यो! त्व तदर्थं घृतवृतीं घृतपूर्णां सुचं जुहू आस्यस्व आदस्व
आसेष आदानम् । ' उपसर्गादस्यत्योऽहोर्वा वचनम् ' इत्यात्मनेपदम् ।
सुचमिति सामान्येन जुहूपभूतोरभिमानम् । ' यद्दे इव ब्रूयान् '* इति
द्विवचनप्रतिषेधात् । यद्वा—जुह्वा एव ग्रहण होमसाधनत्वात् तामे
वादापयति, तदर्थं वादितरा तामनुगच्छत्येव । ' द्वे इव '* इति चार्थस्य

मध्वर्यो स्रुचमास्यस्व । देवायुर्वं विश्ववारांस्व ।
ईडामहै देवा इडेन्यान् । नमस्यामं नमस्यान् ।
यज्ञां यज्ञियान् ॥ ७ ॥

अग्निर् होता नवं ॥ ४ ॥

समिधो अग्र आज्यस्य वियन्तु । तनूनपांदग्र
आज्यस्य वेतु । इडो अग्र आज्यस्य वियन्तु । व-
रहिरं अग्र आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा

प्रतिषेध, न शब्दमात्रस्य तेन द्वयोस्तामान्यग्रहण युक्तमेव तस्या
भ्रातृव्यदेवत्वत्वात्, तस्माज्जुहूमेवादापयति । देवायुर्वं देवानामाहु
तिभि मिश्रयित्रीम् । योते क्विप् । 'ऊञ्च गमादीनाम्' इति ऊकार ।
देवान्वा भोक्तृत्वेन कामयमानाम् । 'क्याञ्छन्दमि' इत्युभयस्य
तन्वादित्वात् उवङ् । विश्ववारा विश्वेऽपि वरितारो यस्या सर्वसि
द्धिहेतुत्वात् । विश्वकालवर्तिनी वा । ईडामहा इत्यादि । ईडेन्या
स्तोतव्या नमस्या परिवरणार्हा यज्ञिया यज्ञार्हा । 'मनुष्या
वा ईडेन्या' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पत्रमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

प्रयाने स्वाहाऽग्निमित्यादि ॥ अत्रचादीन् जुषाणाः स्वाहा-
करणदेवता आज्यस्य वियन्तु । हे अग्ने! इति । होत्र इति ।

सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वा-
हाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निः
होत्राजुपाणाः । अग्र आज्यस्य वियन्तु ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ ५ ॥

'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिद्धशुक्र आहुतः । जुपाणो अग्निराज्यस्य
वेतु । त्वः सोमासि सत्पतिः । त्वः राज्ञोत वृत्र-
हा । त्वं भद्रो असि क्रतुः । जुपाणस्सोम आज्य-

चतुर्थ्यर्धे पञ्चमी । सुष्ठु हूयते यथा या च स्वयमेवेत्यं कर्तव्यमित्याह,
सा पञ्चमप्रयानदेवता । तस्या अग्रचादिभेदेन बहुत्वमुपचर्यते ।
गतमन्यत् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे पञ्चमोऽनुवाकः.

'आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये—अग्निर्वृत्राणीति गायत्र्यौ ॥ व्य-
रूपान्ते अग्निकाण्डे* । जुपाण इत्यादिके यजुषी याज्ये । ऋ-
यमाणोऽग्निराज्यस्य वेतु पिबतु । मुहितार्थयोगे चतुर्थी ज्ञापित
चतुर्थ्यर्धे पठि । एवं जुपाणः सोमः इत्यादि । गतम् । अत्र

स्य हविषो वेतु । अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भान-
नस्तनुवुञ्च स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे । जुषाणो
अग्निराज्यस्य वेतु । सोमं गीर्भिष्वा वयम् । वर्ध-
यामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश । जुषा-
णस्तोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥ १ ॥

स्वा२ फट्च ॥ ६ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपा२ रेतांसि जिन्वति । भुवो यज्ञस्य रजसश्च

ग्रेराज्यादग्न्यद्विवरिति । सोमस्य नास्ति । अतस्सोमस्येदमाज्य
हविरिति मत्वाऽऽह । प्रत्नेन पुराणेन आत्मीयेन जन्मना हवि-
प्रक्षेपजन्मना शोभथा जननीयेन वा हविषा स्वां तनुवं
शुम्भानः शोभयमानस्तन् कविः क्रान्तदर्शनः वावृधे वर्धताम् ।
छान्दसो लिट्, तुनादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः । गीर्भिः सूक्तिभिः
वर्धयामः महायशसं कुर्म । यस्मात् वयं वचोविदः वचसा
वेदितार. वाग्योगविदः, अतः त्वं सुमृडीकः सुष्टु मुखयिता
भूत्वा नः अस्मान् आविश अनुप्रविश्य अनुष्टुहाण । याज्या
गता जुषाण इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे पठोऽनुवाकः.

१ अयं हविषां याज्यानुवाक्याः—अग्निर्मूर्धेत्याद्या ॥ तत्रैव व्या-

नेता । यत्रा न्दियुद्धिस्सचसे शिवाभिः । दिवि मू-
 र्धानं दधिपे सुवृषाम् । जिह्वामग्ने चकृपे हव्यवा-
 हम् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा ज्ञातानि
 परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तत्रो अस्तु ॥
 १० ॥ वृष्यु स्याम् पतयो रयीणाम् । स वेद पु-
 त्तः पितरु स मातरम् । स सूनुर्भुवत्स भुवत्पु-
 नर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्षु स सुर्वः । स वि-
 श्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । अग्नीषोमा सवेद-
 सा । सहूती वनतं गिरं । सं देवत्रा वभूवथुः । युव-
 मेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्तू
 अधत्तम् ॥ ११ ॥ युवु सिन्धू रुभिर्शास्तेरवद्यात् ।
 अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् । इन्द्राग्नी रोचना दि-
 वः । परि वाजेषु भूपथः । तद्वां चेति प्रवीर्यम् ।
 श्रथद्वृत्रमुत संनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी स-
 हुंरी सपर्यात् । इरुज्यन्ता वसव्यस्य भूरैः । सह-
 स्तमा सहसा वाज्यन्ता । एन्द्रं सान्ति रुयिम् ॥

ख्याताः त्रयोदश* । अग्नि स्विष्टकृतमिति याज्या स्विष्टकृत । जुष-

* अ. ४ ४-४, १-८-१४, २ २-१२, २-२-१४, ४-२-११, २-४-११,
 १-४-२० २१, १-२-१३

१२ ॥ सृजित्वान् सदासहम् । वरपिष्ठमृतये भर ।
 प्रसंसाहिषे पुरुहूत् शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह
 रातिरस्तु । इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि । पतिस्सिन्धू-
 नामसि रेवतीनाम् । महा इन्द्रो य ओजसा ।
 पर्जन्यो वृष्टिमा इव । स्तोमैर्वृत्सस्य वावृधे ।
 महा इन्द्रो नृवदाचर्पणिप्राः ॥ १३ ॥ उत द्वि-
 वर्हा अमिनस्तहोभिः । अस्मद्रिपंग्वावृधे वीर्याया
 उरुः पृथुस्सुकंतः कर्तृभिर्भून् । पिप्रीहि देवा इ-
 शतो यविष्ठ । विद्वा इत्तू इत्तुपते यजेह । ये
 दैव्या इत्विजस्तेभिर्ग्रे । त्व इत्तूणामस्याय-
 जिष्ठः । अग्नि इत्विष्टकृतम् । अया इत्तुभिर्ग्रेः प्रिया
 धामानि । अया इत्तोमस्य प्रिया धामानि ॥ १४ ॥

तां हविः इत्यन्तं यजु । शिष्टा त्रिष्टुप् । अग्नेयदयेति तत्रैव
 व्याख्याता * ॥

यजुश्च व्याख्यायते ॥ यस्मान् अग्निं स्विष्टकृतं अग्निः दैव्यो
 होता अया यजति । छान्दसोऽहं हलन्तलक्षणाया वृद्धौ इडभावे
 रूपम् । तत् अग्नेः आज्यभागान्ने प्रियाणि धामानि नमानि तेनाग्नि
 वा यजति, येषु स यष्टवो भवति । एव अया इत्तोमस्येत्यादि द्रष्ट

सि महिना वि यद्रूः । हव्या वह यविष्ठ या ते
अद्य ॥ १५ ॥

अस्त्वधत्त॑ रयिं च॑र्यणि॒प्रास्तोम॑स्य
प्रिया धाम॑नीप॒ण्डुं ॥ ७ ॥

'उप॑हूत॒ रथन्तर॑ सह पृथिव्या । उप॑ मा र-
थन्तर॑ सह पृथिव्या ह्वयताम् । उप॑हूतं वामदे-
व्य॑ सहान्तरिक्षेण । उप॑ मा वामदेव्य॑ सहान्त-
रिक्षेण ह्वयताम् । उप॑हूतं वृहत्सह दिवा । उप॑ मा
वृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उप॑हूतास्तस्र होत्राः ।
उप॑ मा स्र होत्रा ह्वयन्ताम् । उप॑हूता धेनुस्सह-
रूपभा । उप॑ मा धेनुस्सहरूपभा ह्वयताम् ॥१६॥
उप॑हूतो भक्षस्तखा । उप॑ मा भक्षस्तखा ह्वय-

यज्ञं हिमकरहितं कृणोतु करोतु । 'सुपां सुलृक्' इत्याकारः । यद्वा
अध्वराः हिमकरहिनाः इय करोतु । किञ्च—अयं स्विष्टकृत् अग्निः
इदं हविः जुपतां सेवताम् । अग्रे यदचेति गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये षष्ठमे सप्तमोऽनुवाकः.

'अथेदोपादानं—उपहूतं रथन्तरमित्यादि ॥ रथन्तरादीनां साम्नां
प्राथम्यादिना पृथिव्यादिभिः उपहूतवम् । यद्वा—रममाणानां

ताम् । उपहूतां(४) हो । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
 उपो अस्मा इडा ह्यताम् । इडोपहूता । उपहू-
 तेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृ-
 तमुपहूतम् ॥ १७ ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ।
 उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञ-
 पतिं वर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋता-
 वरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमान । उ-
 त्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत । भूर्यसि हविष्करण
 उपहूत । दिव्ये धामन्नुपहूतः । इदं मे देवा हवि-
 जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वमस्य प्रियमुप-
 हूतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूत ॥ १८ ॥

सहरपभा ह्यतामुपहूत हविष्करण
 उपहूतश्चत्वारि च ॥ ८ ॥

तर तारक रथतर अन्न त पृथिव्या सह उपहूतमित्यर्थ । शिष्ट
 स्पष्टम्* ॥

7 इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चम अष्टमोऽनुवाक

‘देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो
नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अ-
ग्निस्त्रिष्टुक् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यम-
न्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान् । अग्ने
यान्देवानयाट् । याश् अपिप्रेः । ये ते होत्रे अम-

‘देवं वहिरिति ॥ सौत्रामण्यां वगारूपातः* । एवमुत्तरो द्रष्टव्यो ।
सुद्रविणाः शोभनधनः सकारान्नं शब्दान्तरमिदम् । मन्द्रः मन्द-
नशीलः मन्दयिता वा सर्वेषां, कविः क्रान्तदर्शनः, सत्यमन्मा
सत्यमनसः, अमोघमतिः, आयजी मर्यादया यथाविधानं यथा,
होतुर्होतुः सर्वस्मात् अन्यस्माद्धेतु आयजीयान् अतिशयेनायथा,
'तुश्छदसि' इति आयपृशब्दात् ईयसुन् । हे अग्ने! ईदशस्त्वं
यान् देवान् अयाट् अयाक्षीः । पूर्वादिदमावो वृद्धिश्च । या-
नित्यस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । यांश्च देवान् अपिप्रेः अप्रीणय ।
प्रीणोतेर्लृङि 'चहुळं छन्दमि' इति शपः श्चुः । ये च ते तव
होत्रे होतृकृत्ये याजमाने अमत्सत अमाद्यन् तेषु देवेषु दिवि
स्थितेषु तां त्वदीयां ससनुषीं हवींषि देवेभ्यो दत्तवतीम् । स-
नेतिः लिट् कसुरादेशः । होतां होतृरुया देवंगमां देवानेव
गच्छन्तीम् । 'गमश्च' इति खच् । तां इमां एरय आभिमु-
ख्येन प्रापय, इमं च यज्ञं एरय देवानां भोगार कुरु । हे
अग्ने! त्विष्टुत् शोभनयजनकारी च होता असूः अमाः

धसत । ता२ संसनुषी२ होत्रां देवंगमाम् । दिवि
देवेषु यज्ञमेरंयेमम् । स्विष्टकृचाग्ने होताऽभूः । वसु-
वने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ११ ॥

अपिप्रेः पञ्च च ॥ १ ॥

'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्ध्मं सूक्तवाकम् ।
उत नमोवाकम् । ऋद्ध्यास्मं सूक्तोच्यमग्ने । त्व२

छान्सो लुङ् । 'ववागोमे प्रथम' इति निपाताभावे आट उदात्तत्वम् ।
इदं चास्तु—वसुवने वसुनो वननाय नमम अन्नस्य वाकाय वक्तव्य-
त्वाय दानभोगादौ वश्यत्वाय हे अग्ने' इदमागं वीहि पिब । वनेते
किपि तादर्थ्यं चतुर्थी । दधाते भावे अचो यत् । चतुर्थ्यर्थं
'बहुळ उन्दिमि' इति पठि । वचेर्यञ्, निमित्तात्सप्तमी ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

'सूक्तवाक्वाग प्रेषित ब्रवीति—इदमिति ॥ हे द्यावापृथिव्यो' इदं
प्रस्तुतं भद्रं कल्प्याण अस्माकं अभूत् सपन्नम् । भद्रं विशेष्यते—
आर्ध्मं ऋद्धिं गता सूक्तवाकं सूक्ता-युच्यन्ते सभ्यागिष्ट सम्यग्दत्त
इदमस्य भद्रमस्त्विति यथातथा कर्मसमृद्धिं प्राप्ता युवयो प्रसादान् ।
किञ्च—नमोवाकं नम अन्न हविल्लक्षणं तदुच्यते 'नमो देवेभ्यः' इति ।
देवानां तृप्तिजननतया यथा विस्रब्धं वक्तुं शक्यते तथा आर्ध्मं,

'आर्ध्मं नवानुवाके अन्तिमं वाक्यम्

सूक्तवागंसि । उपश्रितो दिवःपृथिव्योः । ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अत्रसू अमवेदे । उरुगन्व्यूती अ-

इदं हि दुष्प्रापमृभयम् । इत्थं क्रियाविशेषणतया नेयम् । यद्वा—ऋद्धि-विशेषोक्तौ, सामान्यर्द्धे विशेषार्द्धिः कर्म, यथा—'यामेव मनुर ऋद्धिमा-र्धोत्' * इति । किञ्च—ऋद्ध्यास्म ऋद्धि प्राप्ताः स्म । सूक्तोच्यं सूक्तान्युच्यन्ते यथा तथा सूक्तवचनविशिष्टां ऋद्धि प्राप्ताः स्म नेताव-देव, हे अग्ने ! त्वत्प्रसादादिदमस्तु । छान्दसः क्यप् । कस्मात्पुनः त्वं एवं प्रार्थ्यस इति चेत्—त्वं खलु सूक्तवाक् सूक्तानां वाचयिताऽसि । यद्वा—सूक्तं यथातथा त्वमेव ब्रवीषि त्वद्वाचि स्थितं यदि सूक्तं, नो चेदसूक्तं, तस्मात् त्वामेव प्रार्थयामहे । त्वं हि उपश्रितः उपेत सर्वे आश्रितः दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः वर्तमानैः, तस्मात् वय-मपि त्वां प्रार्थयामहे इति । दिवो दिवस्भावश्छान्दसः । यद्वा—यज-मानविशेषणमिदं, हे यजमान ! त्वं हि द्यावापृथिव्योरुपश्रितः वृष्ट्या दिना धारकत्वेन उपकारी स्थितः, अतः ते तव द्यावापृथिव्यो अस्मिन् यज्ञे अनेन यज्ञेन हेतुता ओमन्वती अवनवत्सो अवनवत्सो वा वृष्ट्यादिना प्रजारक्षणसमर्थे स्तां भवताम् । 'वा छन्दमि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवतरोणादिके मनिनि उठि गुणे 'अने नुद्' इति नुद् । शंगये मुखग्रहे मुखानामेव निष्पत्तिस्थाने स्तामि-त्येव । सर्वत्र जीरदान् जीवयिष्यो सर्वस्य । नीवेदानुद् । अत्रसू अत्रसनशिले, अत्रासयिष्यौ वा अमवेदे अमवेदशांठे योद्धं प्रयो-

भयंकृतौ ॥२०॥ वृष्टिद्यांवा रीत्यांवा । शम्भुवौ म-
योभुवौ । ऊर्जेस्वती च पयस्वती च । सूपचरणा च
स्वधिचरणाच । तयोराविदि । अग्निरिदं हविरंजु-
पत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । सोमं इदं हविरं-

निवेदनं, करिष्यमाणस्योपचारस्य अविक्रयनस्वभावे । यद्वा—याया-
त्येन प्रवेदयितुमशक्ये । उरुगव्युती वितीर्णगोपचारे प्रभूततृगोदक-
त्वात् । 'गोर्युतो छन्दसि' इत्यवादेशः । अभयंकृतौ अभयस्य
कर्म्यौ । क्विपि पूर्ववदस्य छन्दसो मुमागमः । वृष्टिद्यावा वृष्टेरभिग-
मयिष्यौ । द्यु अभिगमने, विनि गुणे 'ओतो गित्' इति तपरकरणा-
दृद्धिः । यद्वा—वृष्टिनिमित्ता द्यौः दीप्तिः ययोः । द्यौरिति दीप्तिवचनः
रीत्यापा रीत्या स्वभावेन विश्वमाप्तवतद्यौ । यद्वा—रिद् स्वणे
रीत्यापा स्ववदुदके । छन्दसि दीर्घत्वम् । 'मुपा सुलुक्' इत्याकारः ।
शम्भुवौ रोगशमनादिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ । अन्तर्भावितण्य-
र्याद्भवते क्विप् । ण्यन्तादेव वा क्विपि 'बहुलमन्यत्रावि' इति णिलुक् ।
मयोभुवौ प्रवृत्तिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ, ऊर्जेस्वती च पय-
स्वती च एका द्यौः पयस्वती अन्नवती चैका पृथिवी सूपचरणा च
एका द्यौः सूपचरितव्या । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति युच्, ल्यु-
ङन्तो वा बहुव्रीहिः । स्वधिचरणा च एका पृथिवी सुधु अधिनरित-
व्येति । पूर्ववद्युच् । बहुव्रीहिर्वा । तयोः तादृश्योः द्यावापृथिव्योः
आविदि आवेदने ताभ्यामन्यतमे वा ॥

अग्निः आज्यभागेदेवता इदं हविः आज्यभागलणं अनुपत
असवत । अतिक्रान्तमप्याधारभूतं कर्म इदं हविरित्युच्यते । एवं

जुपत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । अग्निरिदं
हविरंजुपत ॥ २१ ॥ अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत ।
प्रजापतिरिदं हविरंजुपत । अवीवृधत् महो ज्या-
योऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरंजुपेताम् । अवी-
वृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हवि-
रंजुपेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ।
इन्द्र इदं हविरंजुपत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽ-
कृत । महेन्द्र इदं हविरंजुपत ॥ २२ ॥ अवी-
वृधत् महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आ-
ज्यमजुपन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत ।
अग्निर् होत्रेणेदं हविरंजुपत । अवीवृधत् महो

सोमादिषु द्रष्टव्यम् । अवीवृधत् अवर्धयच्चात्पनो महः तेनः
ज्यायोऽकृत प्रशस्यतरं च आत्मनो महः अकृत कृतवान् ।
यद्वा—अग्निरिदं हविरंजुपत, अवीवृधत् चास्मान्, प्रशस्यतरं
महश्चास्माकं कृतवान् । यद्वा—अवीवृधत् चास्माकं महः, इतोपि
प्रशस्यतरं महः अस्माकमुपर्युपरि अकृत करिष्यति । छान्दसो
लुङ् । सोमादिषु गतम् । अक्रातामिति ' मन्त्रे घस ' इति चंल्लुङ् ।
एवमकरोत्यत्रापि । अग्निर्होत्रेण सुष्टु कृतत्वकरणेन स्विष्टकृत् इदं
हविरंजुपत । किंच—अस्यां देवंगमायां देवगामिन्यां होत्रायां
होत्रे ऋधत् ऋधोतु होता देवो मानुषश्च । यद्वा—अस्यां होत्रायां

ज्यायोऽकृत । अस्यामृधृद्धोत्रायां देवंगुमायाम् ।
 आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । 'आयुराशास्ते । सुप्र-
 जास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते ॥ २३ ॥
 उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशा-
 स्ते । दिव्यं धामाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते ।
 यदनेन हविषाऽऽशास्ते । तददद्यात्तदृद्ध्यात् । त-
 दस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते ।

यागे अयं यजमान ऋध्नोतु पुन पुनर्ननाप, सर्वा वा ऋद्धि प्रा
 षोतु । एवमहमाशास्ते, अयमपि यजमान इद माशास्ते । ऋधेर्ले
 टि व्यत्ययेन श । अमावित्यत्र यजमाननाम गृह्येने विष्णुशर्मा
 रुद्रशर्मेनि । ब्राह्मणं च—'यहि होता यजमानस्य नाम गृह्ये
 यात्' * इति ॥

'इदानीं ऋद्धिविशेषानेकैकशयेनाह—आयुः शतवर्षप्रमाणम् ।
 सुप्रजास्त्व शोभनापत्यत्वम् । 'नित्यमसिचप्रनामिधयो ' इति समा-
 सान्त, छान्दस दीर्घत्वम् । सजातवनस्या समानजानीये प्रागैर्वा
 वनन सेष्यत्वमात्मन इच्छतीति क्यनन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकार-
 प्रत्यय । उत्तरा उत्तरकालभाविनी देवयज्या दर्शपूर्णमासादिका
 भूयः बहुर हविष्करणे याग, दिव्यं दिवि भव धाम स्थानम् ।
 विश्वहुना—मर्न प्रियमात्मन आशास्ते । ि च—यदनेन प्रशस्तत-
 रायेन प्रद्वियमाणेन हविषाऽऽशास्ते तददद्यात् तत्फलं मुहुाम्, तच्च

वृयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो
द्यावापृथिवी अंहसस्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं
च । नमो देवेभ्यः ॥ २४ ॥

अभयंकृतावकृताग्निरिदं हविरंजुपत महेन्द्र
इदं हविरंजुपत सजातवनस्यामाशां-
स्ते वीतं च त्रोणिं च ॥ १० ॥

फलं ऋध्यात् समृद्धमस्य भवतु । तदस्मै गनमानाय देवा अग्रचादयः
रासन्तां संसाधयन्ताम् । तत्फलमस्मै दातुं अग्निः देवसत्त्वं देवेभ्यो
देवसत्काशात् वनते संनजते । वयं च मानुषास्सन्नाः अंगरेव प्रसा-
देन मनुष्यसत्काशात्तस्मै दातुं वनामः । किं पुनस्तत्फलमित्याह—इष्टं
यागनिमित्तं स्वर्गादिकम् । वीतं अशनखाद्यादिरूपं यदस्ति तन्मा-
नुषम् । किं च—उभे द्यावापृथिव्यो अंहसः पापात् कर्मापचारनि-
मित्तात् पातां रक्षताम् । इह हविति वामस्य वननीयस्य धनस्य
गतिः व्याप्तिः । इदं च एतद्धविलक्षणं नमः अहं देवेभ्यः अस्त्विति
शेषः । यद्वा—इदमेव नमः प्रशस्तं हविः देवेभ्य एव देवा
एवाश्रन्ति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे
दशमोऽनुवाकः.

‘तच्छंयोरा वृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ॥ २५ ॥

तच्छंयोरष्टौ ॥ ११ ॥

‘आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्निं तन्न-

‘शयुवाकाय प्रेषितो ब्रवीति—तच्छंयोरित्यादि ॥ तत् तादृश
प्रशस्तफल शंयोः बार्हस्पत्यादौ [दि] आट्टणीमहे प्रार्थयामहे, किं पुन
स्तत् ? गातुं गमनं देवान्प्रति यज्ञाय यज्ञस्य, यज्ञपतये यजमानस्य
च गातुं देवस्थानं प्रति गमनं वृणीमहे । अत्रैव सपत्स्यमाना न
अस्माकं दैवी स्वस्ति देवनिमित्तं विघ्नोपशमनमस्माकमस्तु ।
मानुषेभ्यश्च होतृभ्यः या स्वस्तिः सा चास्माकमस्तु । किंच—ऊर्ध्वं
जिगातु उद्वच्छतु भेषजं सर्वानिष्टशमनमेतत्कर्म सर्वोच्छ्रितमस्तु ।
किंच अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे मनुष्यादये चतुष्पदे च गवादये
शं सुखं अस्तु । द्विपदोऽन्तोदात्तत्वमुक्तम् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः .

१-‘ अथ पत्तिसिथानाना याज्यानुवाक्या — आ प्यायस्वेत्याद्या ॥
‘आ प्यायस्व संते तु ते, संते पयासि’ इति त्रिष्टुभौ ‘मा नो
हिंसीत्’ इत्यत्र व्याख्याते * । ‘इह त्वष्टारमग्निं, तन्नस्तुरीपमध पो-
पयितु’ इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ‘अग्निना रयिमध्वत्’ इत्यत्र व्याख्याते ॥

स्तुरीपम् । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवास्तो या अपामर्षि व्रते । ता नो देवीस्तुहवाशर्म यच्छता । उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्राय्यश्विनी राट् । आ रोदसी वरुणानी शृणोतु । वियन्तु दे-

'देवानां पत्नीरिति ॥ देवानां पत्नयः इन्द्राण्याद्याः सेनादयो वा 'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । उशतीः उशत्यः कामयमानाः अस्मद्वितानि ता अस्मानवन्तु रक्षन्तु प्राप्नुवन्तु वा । किञ्च—अस्माकं तुजये अपत्याय वाजसातये अन्नलभाय च ता देव्यः प्रावन्तु प्रकर्षेण तृप्यन्तु । किञ्च—याः पार्थिवास्तः पृथिव्यां भवाः । 'आज्जसेरमुक्' याश्च अपां व्रते कर्मस्थाने अन्तरिक्षे । अपिशब्दात् पूर्वोक्ताश्च दिवि भवाः इन्द्राण्याद्याः तासर्वाः यूयं सुहवाः सुखेनाह्लातव्याः आह्वानप्रयोजनस्य सद्यः कर्ष्यः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छत वत्त हे देव्यः ! । उत्तरोऽर्थः प्रत्यक्षकृतः ॥

'उत ग्रा वीति त्रिष्टुप् ॥ ग्रा अपि गायत्र्यादयोपि छदांसि इदमाज्यं वियन्तु पिवन्तु, देवपत्न्यश्च इन्द्राण्याद्याः इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्रवरुण' इति ङीप् आनुक । अग्नेः पत्नी अग्नायी 'वृषाकप्यग्नि' इति ङीप् । अश्विनोः पत्नी अश्विनी । 'पुंयोगात्' इति ङीप् । राट् दीप्यमाना । रोदसी द्यौः पृथिवी चेति शाकल्यः । रोदना वृद्धः तस्य पत्नी रोदसी इत्यप्रस्त्रव्ययास्कः । वरुणस्य पत्नी वरुणानी सा चास्मदभिमतमाशृणोतु अनुमन्यतां वियन्तु पान्तु

वीर्यं ऋतुर्जनीनाम् ॥२६॥ 'अग्निर्होता गृहपतिस्स
 राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवाना-
 म्मुत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठस्स प्रयजतामृतावा ।
 वयमुं त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समि-
 धा बृहन्तम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु ।

आज्यमिति यावत् । एव एता सर्वा अपि देव्य विपन्तु पिबन्तु ।
 आज्य पुनर्वचन कालविधानार्थं । तदाह—यः ऋतु काल आत्मीय
 जनीना नायाना तत्र पिबन्त्विति । ऋ पुनस्स * भुक्तवस्तु पुरुषेष्विति
 सामर्थ्याद्भिष्यते ॥

अग्निर्होतेति ॥ अग्निः होता देवाना आह्वता । गृहपति
 पृहाणा पाता स एव राजा दीप्यमान । क इत्याह—विश्वा जनिमा
 न्मानि यो वेद जानाति । जातवेदा जाताना वेदिता जातप्रज्ञो
 वा । केपा ज-मानि * देवानां मर्त्याना च । किञ्च—स एव यजिष्ठ
 यष्टम प्रयजता मध्ये तनुल्य प्ररुष्टो यथा ऋतावा सत्यवान्
 यज्ञवान्वा । मत्वर्थो वति । यष्टशब्दात् 'नुशउन्दसि' इति
 इष्टप्रत्यय ॥

* वयमुं त्वेति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने ! गृहपते ! जनानां मध्ये वयमेव
 त्वां समिधा सदीपनेन तेनसा बृहन्तं अकर्म कृतवन्त स्म ।
 तस्मात् न अस्माक अस्थूरि अक्लिष्टानि । मुपा मुलुक् । गार्हपत्या-
 नि गृहपतिना सयुक्तानि कर्माणि सन्तु । किञ्च—तिग्मेन तीक्ष्णेन
 अपधृष्येण तेजसा न अस्मान् संशिश्रापि तीक्ष्णीकुरु समृष्टान्

तिग्मेन नुस्तेजसा स२ शिशाधि ॥ २७ ॥

जनीनामष्टौ च ॥ १२ ॥

'उपहूत२ रथन्तर२ सह पृथिव्या । उप मा
रथन्तर२ सह पृथिव्या ह्यताम् । उपहूतं वामदे-
व्य२ सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्य२ सहान्त-
रिक्षेण ह्यताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा
बृहत्सह दिवा ह्यताम् । उपहूतास्सप्त होत्राः ।
उप मा सप्त होत्रां ह्यन्ताम् । उपहूता धेनुस्सह-
र्षभा । उप मा धेनुस्सहर्षभा ह्यताम् ॥ २८ ॥
उपहूतो भक्षस्सखा । उप मा भक्षस्सखा ह्यताम् ।
उपहूतां(४)हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अ-
स्मा२ इडां ह्यताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
मानवी घृतर्षदी मैत्रावरुणी । बर्हा देवर्कतुमुर्षहू-
तम् ॥ २९ ॥ दैव्यां अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता
मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्धन् ।

कुर्विति । 'वा छन्दमि' इत्यपिले मातेपिद्वे डित्वाभावात् 'अडि-
तश्च' इति धिभावः ॥

इति तैत्तिरीये तृतीयेऽष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

उपंहते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देव-
 पुत्रे । उपंहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा ।
 अदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपंहू-
 ता । भूयसि हविष्करण उपंहूता । दिव्ये धामनु-
 पंहूता । इदं मे देवा हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुप-
 हूता । विश्वमस्याः प्रियमुपंहूतम् । विश्वस्य प्रिय-
 स्योपंहूतस्योपंहूता ॥ ३० ॥

सहरपभा ह्यपतामुपंहूतः सुपुत्रा पट्टं ॥ १३ ॥

सत्यं प्रवोऽग्नें महानग्निर् होता समिधोऽग्निर्वृ-
 त्राण्यग्निर्मूर्धोपंहूतं देवं ब्रह्मिदिदं द्यावापृथिवी त-
 च्छंयोरा प्यायस्वोपंहूतं त्रयोदश ॥ १३ ॥

सत्यं वयः स्याम वृष्टिद्यावा त्रिःशत् ॥ ३० ॥

सत्यमुपंहूता.

१ अथ पत्नीसग्याने सोमाह्वानम्—उपहूत रथन्तरमित्यादि ॥ पूर्व-
 मेव व्याख्याता* । यज्ञपत्नीमित्यादि स्त्रीलिङ्गतो विशेष । गतमन्यत् ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयेऽष्टके

पञ्चमप्रश्ने इष्टिहोत्र नाम त्रयोदशोऽनुवाक

प्रश्नश्च समाप्त

— ... —

पशुप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः ।
वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्भविणेह
धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे । उच्छ्रय-

'अथ पशुहौत्रमारम्यते वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र 'यूपायाज्य-
मानय' इत्युक्ते अन्वाह—अञ्जन्तोति त्रिष्टुबेपा ॥ हे वनस्पते!
यूप! विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वामञ्जन्ति प्रसयन्ति त्निग्धत्वाय,
अध्वरे अध्वरनिमित्तं अध्वर. सिद्धचेदिति, देवयन्तः देवानि-
च्छन्तः मधुना मधुरसेन याज्येन दैव्येन देवानां सम्बन्धिना ।
उक्तं च—'एतद्वै देवाना मधु । यद्धृतम्' इति । किमर्थमञ्जन्ति-
यदूर्ध्वः उच्छ्रितः तिष्ठात् तिष्ठे. स्थास्यसि, लेटचाडागमः ।
यदिदं प्रयोजनं एतदर्थमञ्जन्ति । यद्वा—हेतौ । द्रविणानि घनानि
यागसिद्धिद्वारेण इह कर्मणि अस्माकं धत्तात् दध्याः उत्पादयेः
दास्यमि वा, एतदर्थं चाञ्जन्ति । यद्वा—यतश्च हेतोः अस्याः
मातुः निर्मात्र्याः श्रेयसा वेदेः उपस्थे पार्श्वदेशे क्षयः निवसेः
निवत्स्यसि वा तदनु रूपं चाञ्जन्ति । क्षियतेः लटि शपो लुकि
अडागमः ॥

^१यूपायोच्छ्रीयमाणायानुवृहीत्युक्तोऽन्वाह—उच्छ्रयस्वेति ॥ अ-
नुष्टुबेपा । हे वनस्पते! यूप! उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ पृथिव्यास्त-

स्व वनस्पते । वर्ष्मन्पृथिव्या अधि । सुमिती मी-
यमानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे । समिद्धस्य श्रयं-
माणः पुरस्तात् । ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ॥
१ ॥ आरे अस्मदमतिं वाधमानः । उच्छ्रयस्व
महते सौभगाय । ऊर्ध्व ऊपुण ऊतये । तिष्ठा
देवो न संविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जि-

म्बन्धिनि वर्ष्मन् प्रधानभूते अस्मिन् देशे अधि उपरि सुमि-
ती मुमित्या शोभनेन प्रक्षेपेण । 'सुषां सुलुक्' इति पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वं तृतीयायाः । मीयमानः प्रक्षिप्यमाणः स्थाप्यमानः
वर्चोधाः दीप्तिर्धाता दाता वा कस्मै ? यज्ञवाहसे यज्ञस्य वोद्रे
यजमानाय ॥

समिद्धस्येति त्रिष्टुप् ॥ समिद्धस्य दीप्तस्य आहवनीयस्य
पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि श्रयमाणः तिष्ठन् ब्रह्म परिवृढ इदं
कर्म वन्वानः संभजमान अजरं अविनाशि फलं सुवीरं कल्या-
णपुत्रादिसृष्टिहेतुं आरे अन्तिके क्षिप्रमेव अस्मत् अस्मत्सकाशात्
अमतिं अज्ञानं वाधमानः नाशयन् उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ महते
सौभगाय मुश्रीकत्वाय । 'सुभगान्मत्रे' इत्यञ् ॥

'ऊर्ध्व ऊपुण इति त्रिष्टुप्प्रकारः. 'सते वायुः' इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

भिः । वाघद्विर्विह्वयामहे । ऊर्ध्वो नः पाह्य ५ हंसो
 निकेतुना । विश्व ५ समन्तिर्णं दह । कृधा न ऊर्ध्वा-
 श्च रथाय जीवसे । विदा देवेषु नो दुवः ॥ २ ॥
 ६ जातो जायते सुदिनत्वे अहाम् । समर्थ आ वि-
 दधे वर्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा ।

६ ऊर्ध्वो नः इति सतःपङ्क्तिः ॥ ऊर्ध्वः उच्चैः त्वं अस्मान्
 पाहि अंहसः पापात् निपाहि नियतं रक्ष, केतुना प्रज्ञया
 विश्वं च अन्तिर्णं भक्षणशीलं रक्षःप्रभृति संदह समूहीकृत्य दह ।
 किञ्च—अस्मानपि ऊर्ध्वान् उच्चैः कृधि कुरु । 'श्रुशृणु-
 पृच्छवृष्यश्छन्दसि' इति धिभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
 लुक् । ऊर्ध्वानित्यस्य अम्परे 'नच्छव्यप्रशान्' इति व्यत्ययेन
 न क्रियते । रथाय रंहणाय गमनाय जीवसे जीवितुं जीवनाय
 वा । किञ्च—देवेषु नः अस्माकं दुवः परिचर्या विदाः वेद्य ।
 विदेर्लेटि व्यत्ययेन आडागमश्च ॥

"जातो जायते इति त्रिष्टुप् ॥ जातः नित्यप्रादुर्भूतः आजायते
 पुनरप्यस्मदाभिमुख्येन प्रादुर्भवति । अहाम् सुदिनत्वे अहाम् मध्ये शोभने
 यागार्हे दिवसे । स्वार्थिको भावप्रत्ययः । यद्वा—अहाम् सुदिनत्वाय
 यागनिर्वृत्त्या शोभनाय पुनरानायते कः ? विदधे यज्ञग्रहे कीदृशे ?
 समर्थे सहारणस्थाने ऋत्विजाम् । अधिकरणे यत् । मर्त्यसहिते वा ।
 तत्र वर्धमानः उच्छ्रयमाणः । यद्वा—सः त्वं मर्ये मर्त्येषु वर्धमानः ।
 स इत्युदात्त उपपन्नो भवति । किञ्च—तमिमं पुनन्ति शोधयन्ति
 प्रसालनादिना अपसः अपस्विनः कर्मिणः ऋत्विजो यनवाना वा

देव्या विप्र उदिर्याति वाचम् । युवा सुवासाः प-
रिचीत् आगात् । स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा
देवयन्तः । पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिणिंखस्वा-

धीराः धीमन्तः मनीषा मनीषया प्रज्ञया । 'मुपां मुलुक्' इत्या-
कारः । किञ्च—देव्या देवेच्छया, क्यजन्तादकारप्रत्ययः । देवगामी
वा, यातेः विच् । विप्र. विशेषेण पूरयिता । प्रातेः 'आतश्रोपसर्गे'
इति कः । वाचं स्तुतिलक्षणां उदिर्याति उन्नयति स्तुतिं जनयति,
स्तुत्यो भवतीति यावत् । ऋम् गतौ, शपः श्लो 'अर्तिपित्त्योश्च'
इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वा—त्वामविकृत्य अयं विप्रः होता वाचं
स्तुतिलक्षणा उदिर्याति उच्चारयति त्वां स्तौति, स त्वं उच्छ्रयस्वेति ॥

^१यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तेऽन्वाह—युवा सुवासा इति
त्रिष्टुप् ॥ यथा कश्चित् युवा सुवासाः शोभनवासाः एति अग्रतः
आगच्छति एवमयं परिवीतः रशनया वेष्टितः आगात् आगतः
संपन्न इति यावत् । स एव हि जायमानो दिनेदिने निष्पद्यमानः
श्रेयान् प्रशस्यतरः भवति । तं खलु धीरासः धीमन्तः कवयः क्रान्त-
दर्शिनः उन्नयन्ति ऊर्ध्वं नयन्ति गुणैः उच्छ्रितं स्तुत्यं कुर्वन्ति
स्वाधियः स्वाधीयमानाः स्वयमेव ध्यायन्तीति स्वाधियः छान्दसं
दीर्घत्वम् । मनसा देवयन्तः देवान् प्राप्तुमिच्छन्तः यजमानाः इति
यावत् । तत्मात् वयमपि तथा कुर्म इति ॥

^२समिद्धयमानवती समिद्धवती चान्तरेण पृथुवानिवत्यो धार्ये दधा-
ति—पृथुपाजा इति, गायत्री ॥ पृथुपाजाः विस्तीर्णबलः अमर्त्यः

हुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् । ^९तं सवाधो यत-
स्तुचः । इत्या धिया यज्ञवन्तः । आचक्रुरग्निमूत-
ये । ^{१०}त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति म-
तिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुपणनानि सन्तु । यूयं
पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ ३ ॥

सुवीरं दुवस्स्वाहुतोऽष्टौ च ॥ १ ॥

होता यक्षदग्निं समिधा सुपमिधा समिद्धं

अमरणधर्मा घृतनिर्णिक घृतरूपं स्वाहुतः सम्यगाहुतः अग्निः
अयं यज्ञस्य हव्यवाद् हविषा बोद्धा भवति यथोक्तगुणः, तस्मादेनं
तादृशं कुर्म इति ॥

^९तमिति ॥ तमिमं अग्निं सवाधः ऋत्विजः यतस्तुचः सदा
व्यापृतस्तुचः इत्या इत्थं अनेन प्रकारेण धिया प्रज्ञया कर्मणा वा
यज्ञवन्तः सम्यग्यजमानाः आचक्रुः आकुर्वन्ति ऊतये तर्पणाय
आत्मनः रक्षणाय अस्माकं, वयमपि तथा कुर्मः ॥

^{१०}परिधानीया— त्वं वरुण इति ॥ इष्टिहोत्रे व्याख्याता * । अत्र
पाठात् सर्वेषामियं परिधानीया ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पशुहोत्रे प्रथमोऽनुवाकः.

^१प्रयाजप्रैपान् मैत्रावरुण आह—होता यक्षदग्निमित्यादि ॥
ऋचो यजूषि व्यामिश्रिताश्च मन्त्राः सोत्रामण्यां गतप्रायाः । होता

नाभां पृथिव्यास्संगुथे वामस्य । वर्ष्मन्दिव इड-
स्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । होतां यक्षत्तनूनपा-
त्तमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोषाम् । मध्वाऽद्य देवो देवे-
भ्यो देवयानान्पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
होतां यक्षत्रराशंसं नृशस्त्रं नृः प्रणेत्रम् ।

दैव्यो यक्षत् यजतु अग्निं समिधा समिदाख्यया प्रयाजदेवता
सह सुपमिधा शोभनसमिन्धनेन समिद्धं नाभा नाभौ पृथिव्याः
वेद्याः उत्तरनाभौ, सर्वस्या वा पृथिव्याः नाभिस्थानीयाया वेद्या,
किमर्थम् ? सङ्गुथे सङ्गमनार्थं वामस्य वननीयस्य धनस्य हविरा-
ख्यस्य अस्माकं वा वननीयस्य धनस्य अभिमतस्य प्राप्त्यर्थं दिवोपि
वर्ष्मन् उच्छिन्ते तत्र स्थाने । यद्वा—द्युलोकवासिनामुच्छ्रयार्थं इडः
अन्नस्य वृष्टेर्वा पदे उत्पत्तिस्थाने अग्निं यजतु, स चाग्निं वेत्तु िवतु
आज्यस्य अस्य समिद्धिरसह, होतः । मानुष ! त्वमपि यज ॥

^२होता यक्षत्तनूनपातं तनूनपात्तामानं प्रयाजदेवता भदितेः
देवमातु पृथिव्या वा गर्भं भुवनस्य भूतजातस्य गोषारं, स चाग्निं
देवः मध्वा मधुसदृशेनाज्येन अद्य अस्मिन्नग्निं देवयानान् पथो-
मार्गान् पानीयानि भक्ष्याग्निं हवींषि अनक्तु स्वादु करोतु । वेत्ति-
त्यादि गतम् ॥

^३होता यक्षत् यजतु नराशंसं नराशंसाख्यं अग्निं नृशस्त्रं
नृभिः शस्त स्तुतं नृः प्रणेत्रं नृषु प्रकृष्टं नयनं यस्य तादृशं, विभक्ति-
व्यत्ययेन द्वितीयाया अलुक् । 'नृःवे' इति रुत्वानुनासिको ।

गोभिर्वपावान्स्याद्द्विरैशर्त्तुवात्रथैः प्रथमयावा
 हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्ष-
 दग्निमिड ईडितो देवो देवाः आवक्षदूतो हव्यवा-
 डमूरः । उपेसं यज्ञमुपेसां देवो देवहूतिमवतु वे-
 त्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्षहर्हिस्सुष्टरीमो-
 णैः' अस्मिन् यज्ञे वि च प्र च प्रथताः स्वा-

सचाग्निः अस्मिन् यजमाने गोभिः वपावान् अकृशः स्यात् भवतु ।
 गोसमृद्धिहेतुर्भवत्विति यावत् । वीरैः पुत्रादिभिः शक्तीवान् कर्मवान्
 स्यात् सर्वार्थसाधनसमर्थो वा । छन्दसं दीर्घत्वम् । 'छन्दसीरः'
 इति वत्वम् । रथैः प्रथमयावा प्रथमयायी रथयायिनां प्रधानः
 स्यात् 'आतो मनिच्' इति वनिच् । हिरण्यैः चन्द्री आहादी स्यात् ।
 हितरमणीयैर्वा कर्मभिः हिरण्यवान् स्यात् । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निमिडः इदंजकं, स च देवः
 सर्वैरीडितः देवान् आवक्षत् आवहतु, दूतः हितकारी हव्य
 वाद् हविषां वोढा, अमूरः अमूढः, मुखेन्त्यलोपः । इमं यज्ञं
 उपावतु उपेत्य रक्षतु, इमां च देवहूतिं देवाह्वानं उपावतु उ-
 पेत्य फलवर्त्ता करोतु । देवहूतिः दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । वेत्वित्या-
 दि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निं वहिस्तंजिकं, सुष्टरीम शोभन-
 स्तरणं, औगादिक इमनिच् दीर्घत्वम् । यद्वा—तृजन्तात् 'तुश्च
 न्दामि' इति इमनिच् । ऊर्णम्रदाः ऊर्णावत् मृदु, मृदु क्षोदे

सुस्थं देवेभ्यः । एमेनद्य वसवो रुद्रा आदित्या-
 स्सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ॥
 ४ ॥ 'होता यक्षदुरं ऋष्वाः कवप्योऽकोपधावनी-
 रुदाताञ्जिहिहतां वि पक्षोभिश्श्रयन्ताम् । सुप्रायणा
 अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यजं । होता यक्षदुपासानक्ता वृहती सुपेदा-

अमुनि लिङ्गव्यत्यय । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च अस्मिन्
 यज्ञे विप्रथता विविध प्रथता प्रमथतां प्रकर्षेण प्रथता च,
 स्वासस्थं शोमनासनाय पर्याप्त देवेभ्यो देवार्थं इमिति अव-
 धारणे । एनत् बर्हि अद्य भस्मिन्नद्धि वस्वादय आसदन्तु ।
 छन्दस शपो लुक् । प्रियमस्त्विन्द्रस्य । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यन्तु दुरः द्वारमज्जिकमग्नि, ऋष्वाः महतीः
 हिस्ता वा कवप्यः कवाटवती सुपिरव्यापिनीर्वा । अकोपधावनीः
 या कोषे छिद्रे धावन्ति ता कोपधावन्य अतथाविधा ताः
 द्वारा आत्ताभिः दिग्भि दीप्तिभिर्वा उज्जिहता उद्रच्छन्तु ।
 महाकाशा महादीप्तयो वा भवन्त्य उत्तष्ठन्तु । पक्षोभिः पार्श्वे-
 विश्रयन्ता विविध श्रयन्ता, अस्मिंश्च यज्ञे सुप्रायणाः सुखेन
 प्रापणीया । 'छन्दसि गत्यर्थम्य' इति युच् । ऋतावृधः
 ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धयित्रयः विश्रयन्तां विविध श्रयन्ता सेव-
 न्ताम् । वियन्त्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यन्तु उपासानक्ता अहश्च रात्रिश्च महत्यो ^

सा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । स्रुस्मर्यमाने
 इन्द्रेण देवैरेदं वरहिस्सीदतां वीतामाज्यस्य होत-
 र्यजं । 'होता यक्षद्वैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी
 प्रचेतसा । स्विष्टमद्यान्य करद्विषा स्वभिगूर्तमन्य
 ऊर्जा सतवमेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामा-
 ज्यस्य होतर्यजं । 'होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसामप-

सुपेशसा सुपेशसौ कल्याणरूपे । पूर्ववदाकार । नृन् पतिभ्यो
 नृणां पतिभ्यो देवेभ्यः, पृथीस्थाने पूर्ववद्वितीया, पूर्ववद्वृत्तानुना-
 सिकौ । योनिं वारण यागकाल कृण्वाने कुर्वाणे संस्पृ-
 माने समूय हर्षेण रिमत कुर्वाणे इन्द्रेण देवैश्च स्मयेन वा हर्षो
 लक्ष्यते । तथाविधे इदं वर्हिः यज्ञमासीदताम् । वीतामित्यादि
 गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु देव्यो होतारौ मन्द्रौ तर्पणौ पोतारौ
 शोधयितारौ कवी क्रान्तदर्शिनौ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ तयोः
 अन्यः एक अद्य अस्मिन्कर्मणि अङ्घ्रि स्विष्टं शोभनयागसन-
 न्ध इषा अग्नेन हविषा करत् करोतु । छान्दसे लुङि 'कृष्ट-
 दृष्टिभ्यः' इत्यत्र । 'बहुल छन्दस्त्रमाडचोगेऽपि' इत्यडभाव ।
 अन्यश्च स्वभिगूर्तं शोभनाभिषेकफलसंबन्ध करदित्येव । ऊर्जा
 रत्नेन सतवसा सवलया सवृद्धिकया वा इमं च यज्ञं दिवि
 देवेषु धत्ता स्थापयताम् । वीतामित्यादि गतम् ॥

होता यक्षत् तिस्रो देवीरपसामपस्तमाः । उभयत्र मत्व-

स्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् । देवेभ्यो देवी-
 देवमपो वियन्त्वाज्यंस्य होतर्यजं । 'होता यक्ष-
 त्वष्टारमचिष्टुमपाकः२ रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
 पुरुरूपमकामकर्दानः२ सुषोपः पोपैस्स्यात्सुवीरो
 वीरवेत्वाज्यंस्य होतर्यजं । 'होता यक्षद्वनस्पतिमु-
 प्रावेन्नक्षत्रियो जोष्टारः२ शशमन्नरः । स्वदाश्व-

धीयो लुप्यते । कर्मवता मध्ये कर्मवत्तमा इदं अस्मदीय अपः
 कर्म याग अच्छिद्र अविगुण तन्वता कुर्वता अद्य अस्मिन्न-
 हनि । इद देवेभ्यो देवार्थमपः कर्म देवं देवनशील अ-
 भिमाफलप्रदानसमर्थ ष कुर्वता देवीः देव्य देवनशीला । वि-
 यन्त्वित्यादि गतम् ॥

१०होता यक्षत् यजतु त्वष्टारं अचिष्टु अश्वनेन गमनेन
 स्तुत्य शोभनाजन, छान्दसी रूपसिद्धि । यद्वा—अचिष्टु चे-
 ष्टनरहित स्थिर अपाक अचाल प्राज्ञ अतो रेतोधा रेतस
 उदकस्य धातार दातार वा विश्रवसं विविधान विविधयशस
 वा यशोधा पशतो दातार पुरुरूपं बहुरूप अकामकर्षणं वा-
 मानामनाशयितार स अस्मिन्यजमाने पोपैः धनादिसृद्धिभि
 सुषोपः स्यात् तद्धेतुरस्य भक्तु, वीरैः पुत्रादिभिश्च सुवीरोऽ
 स्तु । वेत्त्वित्यादि गतम् ॥

११होता यक्षत् वनस्पतिं मानसत्वं सूपाचार वीरुशः२ धियः
 जोष्टारं बुद्धे प्रीणयितारं सेषितारं वा, इदयगम उपावस्य

धितिर् ऋतुधाऽय देवो देवेभ्यो हव्याऽवाद्धृत्वाज्यस्य
 होतर्यज । "होता यक्षदग्निं स्वाहाऽऽज्यस्य स्वा-
 हा मेदंसस्वाहा स्तोकाणां स्वाहा स्वाहाकृती-
 नां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवां आज्य-
 पान्स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणा अग्न अज्यस्य वि-
 यन्तु होतर्यज ॥ ६ ॥

प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज सुवीरो
 वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज चत्वारि च ॥२॥

अग्निं तनूनपातं नराशंसमग्निमिड ईडितो

क्षत्, उपावमृजतु । लेटि सिचप्रत्ययः । पश्वर्थं विमृजतु । कः ?
 शशमत् शमयन् शमिता पशार्यजपानः नरः नेता । शमेः व्य-
 त्ययेन शप श्लुः । किञ्च—स ऋतुया कलि क्रियमाणः अग्न
 अस्मिन्नहि स्वदात् स्वदयतु हव्यानि स्वधितिः स्वधितिमान्
 स्वधितिसंस्कृतः । यद्वा—स्वस्मिन् आत्मनि निहितः देवार्थं नियु-
 क्तत्वात्, देवेभ्यो हव्यानि स्वादूकरोतु, यथाकृत्वा देवेभ्यो हव्या
 हव्यानि अवाद् बहतु । वहेदग्नान्दसे लुडि वृद्धाविडभवि रूपम् ।
 देवः देवनशीलः । वेत्वित्यादि गतम् ॥

¹²होता यक्षत् पनतु अग्निं स्वाहाकारदेवताश्च आज्यादीनि
 यन्तु । अग्निं च स्तिष्टकृतं होत्रार्थं यज्ञस्य स्तिष्टकृतत्वाय ।

व॒र्हिर्दु॑रं उ॒पा॒स॒न॒क्ता॒ दै॒व्यां॑ ति॒स्रस्त्व॑ष्टा॒रं व॒न॒-
स्प॒र्ति॒म॒ग्नि॑म् । प॒ञ्च वे॒त्वे॒को वि॒यन्तु॑ द्वि॒र्वी॒तामे॒को
वि॒यन्तु॑ द्वि॒वे॒त्वे॒को वि॒यन्तु॑ हो॒त॒र्य॒जं ॥

समि॒द्धो अ॒द्य म॒नु॒पो दुरो॑णे । दे॒वो दे॒वान् य॒-
ज॒सि जा॒तवे॑दः । आ च॒ वह॑ मि॒त्रम॒हश्चि॒क्त्वान् ॥

हे अग्ने! आज्यस्य वियन्तु पिवन्तु । हे होतः! त्वमपि यज ।
'होता यक्षत् समिधेन्द्रम्'* इत्यत्र सोत्रामण्या व्याख्यातम् । शिष्ट
तत एव द्रष्टव्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे द्वितीयोऽनुवाकः .

१ जथाप्रिय प्रयाजानां याज्या इह पाठः सर्वार्थां समिद्धो
अद्येत्याद्याः ॥ सर्वास्त्रिष्टुभ । समिद्धः सदीप्त अद्य अस्मि
न्ऋषिणि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे गृहे अग्नचगारे
देवः देवनशील त्व यजसि यज हविषा तर्पय । हे जातवेदः!
जातानां वेदित ! तदर्थं आवह च देवान् हे मित्रमहः ! मित्रा
णां मुहदा पूजयित ! चिक्त्वान् जानन् स्वाधिकारम् । किते-
र्लिट कमुरादेश । त्वं खलु देवानां दूतः हिनकारी कविः
ऋन्तदर्शनं प्रचेताः प्रच्छन्तानश्चासि ॥

त्वं दूतः क्विरसि प्रचेताः । तनूनपात्पथ ऋतस्य
यानान् । मध्वा समञ्जन्धस्वदया सुजिह्व । मन्मा-
नि धीभिरुत यज्ञमन्धन् । देवत्रा चं कृणुह्यध्वरं
नः । नराशंसस्य महिमानमेपाम् । उपस्तोपा-
म यज्ञतस्य यज्ञैः ॥ ७ ॥ ते सुक्रतवश्शुचयो

^२तनूनपात्पथ इति ॥ हे तनूनपात्! अग्ने! पथः मार्गान्
कीदृशान् ऋतस्य यज्ञस्य यानान् यज्ञः मेः याति समाप्तिं
गच्छति तानि मार्गस्थानि हवीहि मध्वा मधुरसेन समञ्जन्
निम्नक्षयन् अभिव्यक्तस्नानि कुर्वन् स्वदय स्वादूकुरु । साहि-
तिकं दीपैत्वम् । हे सुजिह्व! सुज्वाल! मन्मानि मननानि अस्म-
दभिप्रेतानि धीभिः कर्मभि आत्मोपैः ऋन्धन् ऋद्धानि कुर्वन् ।
ऋषेर्व्यत्यगेन श्रम् । यज्ञं वा अस्मदीयं ऋन्धन् फलसमृद्धं कुर्वन्
अस्माकं अध्वरं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु । 'उतश्च प्रत्ययात्
छन्दो वा वचनम्' इति हेलोपाभावः । 'देवमनुष्य' इति त्रप्र-
त्ययः ॥

^३नराशंसस्येति ॥ नराशंसस्य नरैः शसनीयस्य अग्ने यज्ञ-
तस्य यज्ञनीयस्य महिमानं माहात्म्यं उपस्तोपाम उपेत्य स्तु-
मः । लेटचाडागमः । 'सिन्वहुळं लेटि' इति सिप् । एषां
ऋत्विग्यजमानानां यज्ञैः यजनप्रकारैः स्तुमः । किमर्थमिति चेत् ?
एवं स्तुते ते देवाः सुक्रतवः शोभनप्रज्ञानाः शुचयः शुद्धाः
धिर्यथाः कर्मणां ज्ञानानां वा धातारः दातारः । दधातेः छन्द-

धियंघाः । स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या ।
 'आजुह्वान ईडयो वन्द्यश्च । आयाह्यग्रे वसुभिस्स-
 जोषाः । त्वं देवानामसि यद्वा होता । स एनान्
 यक्षीपितो यजीयान् । 'प्राचीनं वरुहिः प्रदिशा पृ-
 थिव्याः । वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् । व्युं

स खन् । 'इच एकाच.' इत्यम्भाव । स्वदन्तु आस्वदन्ता उभ-
 यानि आज्यपुरोडाशलक्षणानि । सोमे चेत सोमात्मकानि हव्या
 हवीषि । 'शेड्छन्दसि' इति लोपः ॥

'आजुह्वान इति ॥ आजुह्वानः देवानामाह्वानकुशल । लिटः
 कानचि संप्रसारणम् । ईडयः स्तुत्यः वन्द्यः नमस्कार्यश्च ।
 'ईडवन्द' इति उभयत्राद्युदात्तत्वम् । हे अग्रे! ईडशस्त्वं
 आयाहि अस्मद्यज्ञ आगच्छ वसुभिः देवैः सजोषाः समान-
 प्रीतिः त्वं खलु देवानां होता आह्वता असि, हे यद्वा! प्रभूत!
 स त्वं एनान् देवान् यक्षि यन । यजेल्लंटे शपो लुक् । इपितः
 अस्माभिरध्येपितः यजीयान् यदृतयः मनुष्यगण्टुः । 'तुड्छन्दसि'
 इति ईयसुन्प्रत्यय ॥

'प्राचीनं वरुहिरिति ॥ प्राचीनं प्रागायतस्तरणम् । 'विभाषाऽभे.'
 इति ख. । वरुहिः दर्भमथ । पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमदिशा प्राच्या
 परिनिष्पादितम् । यद्वा—प्रदिशा मन्त्रेण 'आच्छेत्ता'* इत्यनेन
 पृथिव्या अस्याः वेद्याः वस्तोः छादनार्थम् । 'छन्दस्युभयथा' इति

प्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥
 ८ ॥ 'व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न
 जनयश्शुम्भमानाः । देवीद्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः ।
 देवेभ्यो भवथ सुप्रायणाः । 'आ सुष्वयन्ती यजते

तोसुम् । सार्वधातुकत्वादिङभाव । यद्वा—देवेभ्यो अदितये न
 वस्तोः वासार्थं प्राच्या दिशो वृज्यते आदितये । 'त आषहन्ति
 कवयः पुरस्तात्' * इति दर्शनात् । 'अथो यदेतद्भूता यत कुत
 श्राहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति' † इति ब्राह्मणम् । कदेत्याह—
 अग्रे अह्नां पूर्वेटु पूर्वोह्ने वा तच्च व्युप्रथते । उकारोऽवधारणे ।
 विविधमेव प्रथते वितरं अतिशयेन विप्रथते । 'अमु च छन्द-
 सि' इत्यमुप्रत्यय । वरीयः उरुतरं देवार्थं अदित्यर्थं च यथा
 स्योनं सुखं भवति तथा वितरं विप्रथत एव ॥

० व्यचस्वतीरिति ॥ विविधगमना, गमागमवत्त्वात्, उर्विया
 उरु क्रियाविशेषणम् । 'इयाडियाच्' इतीयाजदेश । विश्र-
 यन्तां विविधावकाशा भवन्तु । पतिभ्यो जनयो न जाया इव
 मेथुने शुम्भमानाः शोभमाना हे देवीः! देवनवत्यः! हे द्वारः!
 द्वारभूता अग्निविशेषाः! हे बृहतीः! बृहत्यः! हे विश्वमिन्वाः!
 विश्वस्य प्रीणयिन्नच । । मीञ् प्रीणने । विश्वव्यापिन्यो वा । इति
 व्याप्तौ । ता यूयं देवेभ्यो सुप्रायणाः सुखेन प्रायणीया भवथ भूयास्त ॥

१ आसुष्वयन्तीति ॥ सुष्टु आगन्त्यो गच्छन्त्यो अविच्छेदेन

उपांके । उपासानक्तां सदतां नि योनौ । दिव्ये
 योपणे बृहती सुरुक्मे । अधि श्रियं शुक्रपिशं
 दधाने । 'दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा । मिमाना
 यज्ञं मनुषो यज्ज्ध्यै ॥ ९ ॥ प्रचोदयन्ता विदधेषु

वर्तमाने । छान्दस्यकारलोप । इ गतौ, भौवादिक । यद्वा—
 शोभन स्मयमाने । छान्दस्य वर्णान्यत्व, परस्मपद च । परस्पर-
 मुपनातर्हपीस्मते । यद्वा—स्वयन्त्यौ शोभया वर्धमाने । छान्दस्य व्य-
 ज्ञानान्यत्वम् । सर्वत्र 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णोर्णित्वम् । यज-
 ते यजनीये उपाके प्रत्यासन्ने उपक्रान्ते वा जनान्क्षितु उपा-
 सानक्ता अहोरात्रे दिव्ये दिविभवे योपणे योपिताविव प्रोण-
 यित्यौ मिश्रयित्यौ वाऽभिमतस्य बृहती महत्यौ सुरुक्मे सुष्टु
 दीते श्रियं शुक्रपिश निर्मलरूपम् । पिश अवयवे, क्तिप् । अधि
 दधाने अधिव धारयन्त्यौ इष्ट्यौ एते योनौ कारणभावे आ-
 निपदताम् । छान्दसे लटि लृदित्वाद्दृ । लटि वा छान्दसस्ती-
 दादेश ॥

'दैव्या होतारेति ॥ दैव्यौ देवेषु भवौ । सर्वत्र 'सुपा सुलुक्'
 इत्याकार । होतारो प्रथमा प्रधानो मनुष्यहोतु । सुवाचा शो-
 भनस्तोत्रां यज्ञं मिमाना उत्सादयन्ती मनुषो मनुष्यस्य यज-
 मानस्य यज्ज्ध्यै यजमानाय यजमानेन यष्टुम् । तुमर्थे ज्ध्यै
 प्रत्यय । मनुशब्दपर्यायो मनुश्शब्द । प्रचोदयन्ती सर्वान् ऋत्विज-
 स्वय च कारु ऋतीरो करणकुशली विदधेषु यज्ञेषु । 'रुपावाजि' ।

कारू । प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशां दिशन्तां । "आ
 नो यज्ञं भारती तूर्यमेतु । इडां मनुष्वदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्वरिहरेदङ् स्योनम् । सरस्वती
 स्वर्षसस्सदन्तु । ^{१०}य इमे द्यावापृथिवी जनित्री ।
 रूपैरपिःशद्भुवनानि विश्वां । तमद्य होतरिपितो
 यर्जायान् । देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥

इत्युपप्रत्ययः । प्राचीनं प्राच्यां दिशि प्रणीतं ज्योतिः अग्निं प्रदिशा
 प्रकृष्टया दिशा मार्गेण दिशन्ता अतिसृजन्ती एवंगुणकौ मदीयेऽपि
 यागे भवतामिति शेषः ॥

"आ नो यज्ञमिति ॥ नः अस्माकं यज्ञं भारती आदित्यप्र-
 भाभिमानिनी देवी तूर्यं क्षिप्रं एतु आगच्छतु । इडां च
 अग्निप्रभाभिमानिनी देवी तूर्यं क्षिप्रं एत्वित्येव । कीदृशी ? इह
 अस्मिन् यज्ञे मनुष्वत् मनुष्यवत् चेतयन्ती इदं मयाऽऽप्तोप-
 कर्तव्यमिति निपुणो मनुष्य इव जानाना । सरस्वती च देवी
 एत्वित्येव । एवं एताः तिस्रो देव्यः इदं स्योनं सुखं चार्हेः
 आस्तीर्णं आसादयन्तु आसीदन्तु । लोटि शपो लुक् । स्व-
 पसः शोभनकर्माणः । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^{१०}य इमे इति ॥ इमे द्यावापृथिव्यो जनयित्री जनयिष्यो
 प्रनानां यो देव. स्रूः अपिशात् विचित्रभूतमातपेशले अकरोत्,
 भुवनानि च विश्वानि अपिशादित्येव । तं देवं त्वष्टारं अद्य

"उपावसृजत्त्मन्या समञ्जन् । देवानां पार्थ ऋतु-
था हवींषि । वनस्पतिश्शमिता देवो अग्निः ।
स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ।" सद्यो ज्ञातो व्यमि-
मीत यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य

अस्मिन्नादि इह कर्मणि यज्ञि यन । लेटि शपो लुक् । हे
होतः! त्वं अस्माभि इषितः अध्येषितः यजीयान् यष्टतमः
मनुष्यहोतु । यष्टशब्दात् । 'तुदन्दसि' इति ईयसुन् प्रत्यय ।
विद्वान् स्वाधिकारज्ञ ॥

'उपावसृजदिति ॥ त्मन्या आत्मनैव अन्यानिरेष्य एव ।
'सुपा मुलुक्' इति तृतीयाया यादेश । समञ्जन् सम्पक्
मकाशयन् देवानां पार्थः अन्न पशुलक्षणं ऋतुथा ऋतावृतौ
वसन्ते वसन्ते हवींषि च अन्यानि पृषदाज्यादीनि समञ्जन् ।
अयं वनस्पतिः असम्यं उपावसृजत् उपावसृजतु प्रथतु । छ-
न्दसो लुक् । किञ्चाय वनस्पतिः शमिता च देवः देव्या-
शमिता अग्निश्च देव इद हव्यं घृतेन मधुना मधुरसेन तद्व-
त्कृतरस स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

"सद्यो जात इति ॥ सद्यो जातमात्र एव अयमग्निः यज्ञं व्य-
मिमीत उत्पादयति । अत एवायमग्निः देवाना पुरोगाः पुरोगामी
प्रधानः अभवत् । 'जनसन' इति विद्वत्प्रत्यय, 'विद्वानो.' इत्यात्मम् ।
अस्य अग्नेः देवस्य होतुः ऋतस्य यज्ञस्य प्रदिशि प्राच्या दिशि

होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । स्वाहाकृतं हविरदन्तु
देवाः ॥ ११ ॥

यज्ञैस्स्योनं यज्ज्यै विद्वानष्टौ च ॥ ३ ॥

अग्निर् होता नो अध्वरे । वाजी सन्परिणी-
यते । देवो देवेषु यज्ञिर्यः । परि त्रिविष्टयध्वरम् ।

स्थितस्याहवनीयस्य । यद्वा—प्रदिशि वाचि प्रदिशप्रमाणे आस्ये
स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षितं हविः देवाः अदन्तु, आज्यादि
पिबन्तु, पश्वादिकमक्षन्तु ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे
तृतीयोऽनुवाकः.

पर्यधिकरणे मैत्रावरुणः प्रेषितो ब्रवीति—अग्निर्होता न इति ॥
तिस्रो गायत्रच ॥ अयमग्निः होता देवानां आह्वाना अध्वरे नि-
मित्ते यज्ञसिद्धये वाजी अन्नवान् हविलक्षणस्यान्नस्य होता सन्
शोभनः परिणीयते परितो नीयते । देवः दानादियुक्त देवेषु
मध्ये यज्ञियः यज्ञसम्पादनार्हः ॥

परित्रिविष्टीति ॥ त्रिविष्ट त्रिविष्टि त्रिवेष्टनं वा परियाति
परिगच्छति अयमग्निः अध्वरं अध्वरसाधनं पशुं रथीरिव रथ
वानिव शीघ्रं गच्छति । 'उन्दसीवनिषी' इति मत्वर्थोप ईकारः ।

यात्यग्नी रथोरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् । परि
वाजपतिः क्वि । अग्निर् हव्या न्यक्रमीत् । दध-
द्रत्नानि दाशुपे ॥ १२ ॥

अग्निर् होता नो नव ॥ ४ ॥

'अजैदग्निः । असनद्वाजं नि । देवो देवेभ्यो
हव्याऽवाट् । प्राञ्जोभिर् हिन्वानः । धेनाभिः क-

किमर्थं परियाति' देवेषु प्रय अन्न हविलक्षण आदधत् आद
धात्विति, एवमर्थं परियाति ॥

'परिवाजपतिरिति ॥ व्याख्यातेय 'इमामगृभ्णान्'* इत्यत्र ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे चतुर्थोऽनुवाक .

१ उपप्रेष्येति प्रतिष्ठित स एव ब्रवीति—अजैदिति ॥ अजैत्
जयतु सज्ञपनार्थं नीयमानस्य पशो अग्रत गच्छन् उत्सुका
स्थ अग्निः जयतु । छान्दसे लुडि सिषि वृद्धौ इडभावे रूपम् ।
हविस्सपादनसामर्थ्यावत्त्व जय । वाजं अन्न हविलक्षण न्यस
नन् नियमेन सभजतु । देवो दानादियुक्त देवेभ्यो हव्यानि
अवाद् बहतु । लुडि हलन्तलक्षणा वृद्धि । अञ्जोभिः ऋत्वि
ग्भि प्रहिन्वानः अग्रत गच्छन् धेनाभिः मीणयित्रीभि दी
क्षिभि धारणादिभिर्वा कल्पमानः सपद्यमान यज्ञस्य यज्ञवतो
यनमानस्य आयुः प्रतिरन् वर्धयन् एवगुणो जयतिवति ॥

ल्पमानः । यज्ञस्यायुः प्रतिरन् । उप प्रेष्यं होतः ।
हव्या देवेभ्यः ॥ १३ ॥

अजैदृष्टौ ॥ ५ ॥

दैव्याश्शमितार उत मनुष्या आरंभध्वम् ।
उप नयत् मेध्या दुरः । आशासान्ना मेधपतिभ्यां
मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत । स्तृणीत वरुहिः ।
अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता । अनु भ्रा-

२ अथोपप्रेष्येति संप्रैषो मैत्रावरुणस्य ॥ हे होतः! उपप्रेष्य
मया प्रेषितस्त्वं उपप्रेष्य ज्ञापय हव्या देवेभ्य इति ॥

इति पशुहोत्रे पञ्चमोऽनुवाकः .

एव मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽन्वाह—दैव्याश्शमितार इति ॥ हे
दैव्याः! देवेषु भवा! देवात्मान! शमितारः! उत अपि म-
नुष्याः! मनुष्यात्मानः! शमितारः! यूयं उभयेऽपि आरंभध्वं
वक्ष्यमागमुपनयनादि कर्तुम् । 'शमिता यज्ञे' इति णिलोपो निपात्यते ।
उपनयत सन्निधापयत मेध्याः मेघार्हा दुरः द्वारः हविर्मागान् आ-
शासान्ना प्रार्थयमानाः यूयं मेधं यज्ञ मेधपतिभ्यां इन्द्राग्निभ्या
पत्नीपत्नमानार्थं वा । एवं 'अन्तरा चात्वालोत्करो' इत्यनेन क्र-
मेण सत्तपनस्थानमुपनीयमानाय अस्मि पशवे अग्नि उत्सुकाल्यं
प्रभरत प्रहरत अग्रतो हरत श्रपणार्थम् । अथ स्थानं नीतस्या-

ता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । उदीचीनाश्च
 अस्य पदो निधत्तात् ॥ १४ ॥ सूर्यं चक्षुर्गमयतात् ।
 वातं प्राणमन्वव सृजतात् । दिशश्चोत्रम् । अन्त-
 रिक्षमसुम् । पृथिवीश्च शरीरम् । एकधाऽस्य त्वच-
 माच्छयतात् । पुरा नाभ्यां अपिशस्ता वपामुत्खिद-
 तात् । अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । श्येनमस्य
 वर्क्षः कृणुतात् । प्रशानां वाहू ॥ १५ ॥ शला दोष-
 णी । कश्यपेवाश्स्ता । अच्छिद्रे श्रोणी । कवपो-

स्य बार्हेरुपाकरणयोरन्यतरत् स्तृणीत अधस्तादुपास्यत । अथ
 एन संज्ञप्यमानं माता प्रथमं अनुमन्यतां मातुः प्राधान्यात्तदनु-
 ज्ञानं प्रथमं प्रार्थयते । पिता चानुमन्यताम् । भ्राता च सगर्भ्योऽ-
 नुमन्यता समाने गर्भे वासस्तगर्भे । 'सगर्भसयूथसनुतात्' सखा
 च सयूथ्यः, समाने यूथे भवः अनुमन्यताम् ॥

२ एवमेतेरनुमतस्य स्थानं नीतस्य संज्ञप्यमानस्य पदः पादान्
 उदीचीनान् उदग्गतात् निधत्तात् निधत्त सारयत् । 'तस्य तात्'
 इति तादादेशः । अस्य चक्षुः सूर्यं गमयतात् संज्ञपयतेत्युक्तं
 भवति । मारणस्य च न्याय्यता प्रतिपादितुमेवमुक्तम्, सर्वेषां
 म्रियमाणानां सूर्यमेव चक्षुर्गच्छति । तथा पितृमेधे—'सूर्यं ते च-
 क्षुर्गच्छतु वातमात्मा'* इति । एवं वातादिष्वपि योज्यम् । अस्य

रू स्त्रेकरांर्णाऽऽष्टीवन्तां । पट्टिंशतिरस्य वङ्क्यः ।
ता अनुष्ठयोच्चयावयतात् । गात्रैगात्रमुस्यानूनं
कृणुतात् । ऊवध्यगूहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा र-

प्राणं वातमनु लक्षीकृत्य अवसृजतात् तमनु प्रवेशयत् । दिशः
अनु अस्य श्रोत्रमवसृजतेत्येव । ऐन्द्रियरुस्य तेजस एकत्वात्,
सर्वत्रैकवचनम् । अन्तरिक्षमनु अस्य असुं अवसृजत् । पृथिवी-
मनु शरीरं अस्यावसृजत् । एकधा एकया विधया अविच्छेदेन
अस्य त्वचं आच्छद्यतात् आच्छिन्दत् । श्रो छेदने, देवादिक ।
नाभ्या अपिगसः छेदात् पूर्वमेव वषामुत्सिखदतात् उद्धरत् ।
शमु हिमागाम्, सपदादिलक्षणं किप् त्विद दैन्ये । अन्तरेव अस्य
ऊष्माणं ऊच्छ्रासं वारयतात् विहितास्य संज्ञपयत् । वयोद्धार-
णस्थानगतमूष्माणमिति केचित् । पच्यमानमूष्माणमित्यन्ये । पशु-
कुम्भ्या आस्यं स्थगयित्वा पचतीति । श्येनं श्येनाकृति अस्य
वक्षः कृणुतात् कुरुत् । प्रशसा प्रकृष्टच्छेदनौ वाहू कृणुतादि-
त्येव । शमु हिमाया किप् । शला शलाकाकारे । 'सुपां सु-
लुक्' इत्याकार । दोषणी कुरुत् । अंमा कश्यपा उभा
वर्णसौ कच्छपाकारौ कुरुत् । श्राणी उभे अपि अच्छिद्रे
अन्यूने कुरुत् । क्वपा रुवायाकारौ ऊरू कुरुत् । स एवाकारः ।
स्त्रेकपर्णां करवीरपत्राकारौ श्राष्टीवन्तौ कुरुत् । शुकपर्णाकारा-
वियेके । अण्डाकारावित्यन्ये । स एवाकारः । अस्य पट्टिंशति-
वङ्क्य पशवो भवन्ति पार्श्वीसीनि । ता सर्वा अनुष्ठया स्थाना-
नुक्रमेण उच्चयावयतात् उद्धरत् । अनुक्रमेण स्थानमनुष्ठ । 'सुपा

क्षस्तसृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट ॥ १६ ॥
 उरुकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके तनये । रविता
 र्वच्छमितारः । अध्रिगो शमीध्वम् । सुशमि श-

सुलूक् इति तृतीयाया याडादेश । गात्रंगात्र सर्व अस्य
 गात्र अवदानीय अनूनं अविमल कुरुत । ऊवध्यगूहं पुरी
 पगहन पार्थिवं पृथिव्य भव अवट खनतात् । अस्ता रुधि-
 रेण । पद्मनादिना असृजो असन्भाव । रक्षः पिशितलोलु
 संसृजतात् सयोजयत तर्पयत । अस्य वनिष्ठुं गुदसदृशमाद्रमास मा
 राविष्ट माच्छिन्दत । कपिलकादित्वाह्वत्विकल्प । उरुकं उरु
 महान्तमिम मन्यमाना अवगच्छन्त अल्प मा कार्ष्ण । केचिदाहु —
 उलूकाकारं मन्यमाना मा राविष्ट शब्दन मा कार्ष्ण उलूकशब्द-
 वदमङ्गल्योऽस्य शब्द इति बोधयितु एवमुक्तम् । पूर्ववह्वत्विकल्प ॥

एव कुर्वता युष्माक लाभ श्रूयतामित्याह—नेत् नैव यु
 माक सबन्धिनि तोके पत्रे तनये तत्पत्रे च निमित्ते कश्चि
 दपि रविता शब्दयिता रोदिता रवत् रूपात् मैव रोदीत् अ
 त्य छेदन शब्दन वा तादृशहेतुस्स्यादिति दर्शित भवति । तत्प
 रिहारार्थं मा राविष्टेति । रौतेर्लटि शपो लुक् अडागम 'नि
 पातेर्यद्यत्' इति निपाताभाव । हे शमितारः । देव्या मानुषाश्च ।
 हे च अध्रिगो । यूय इम यथोक्तगुणक पशु शमीध्वं विश-
 सनादिना मस्वरुध्वम् । नेटि अन्दसदृशपो लुक् इडागमश्च । इये
 वा दीर्घत्वम् । 'सुशमी शमीध्व' इति दर्शनात् । अध्रिगु

मीध्वम् । शमीध्वमग्निगो । 'अग्निगुश्वापापश्च ।
उभौ देवानां शमितारौ । ताविमं पशुं श्रंपय-
तां प्रविद्वांसौ । यथायथाऽस्य श्रपणं तथातथा ॥

धत्ताद्वाहू मा रंविष्ट तथातथा ॥६॥

नाम देवानां शमिता तस्य पुनर्वचनं प्राधान्यार्थम् । आध्रियन्ते
गावोऽस्मिन्नित्यग्निगु अनुक्रान्तानां सशासनशब्दानामाधार इत्यर्थः ।
इदमेवास्य प्राधान्यं यदस्मिन् पूर्वमाध्रियन्ते । इदानीं विशेष
विधानार्थमाह—सुशमि सुष्टु शाम्यतीति सुशमि । 'शमित्यष्टान्य'
इति प्रिणुप्रत्ययः । शोभनत्वं च शास्त्रविहितत्वं शमीध्वमिति
द्वितीयं वचनं आदरार्थं अवधारणार्थं च, शमीध्वमेव न गुण-
कलनाऽङ्गीकार्येति । अग्निगो पुनरामन्तणं सशासनाधारत्वात् त्व
याऽत्र विशेषणावधानव्यमिति ख्यापनार्थं—शमीध्वं सवे यूय, हे
अग्निगो ! त्वं तु विशेषणावधत्सेति ॥

'ऋ पुनरग्निगो विशेष इत्याह—अग्निगुश्वापापश्च द्वाविमौ
महानुभावौ देवानां शमितारौ, तस्मात् तावेवागत्य इमं पशुं श्र-
पयतां सस्कुरु ॥ प्रविद्वांसौ प्रकर्षेण श्रपणज्ञौ तस्मात् यथा-
यथाऽस्य गात्राणां श्रपणं येनयेन प्रकारेण युज्यते तथा
तथा तेनेतेन प्रकारेण प्रविद्वांसौ तावेव श्रपयताम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे

पष्ठोऽनुवाकः .

'जुपस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवप्सरस्तमम् ।
हव्या जुह्वान आसनि । इमं नो यज्ञममृतेषु धे-
हि । इमा हव्या जातवेदो जुपस्व । स्तोकानामग्ने
मेदसो घृतस्य । होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ।

'स्तोकेभ्यः प्रेषितो मेवावरुण प्रतिपद्यते—जुपस्वेति गाय-
त्री ॥ हे अग्ने ! जुपस्व सेवस्व सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रथम-
हितं विस्तीर्णतमं मदीयं वचः स्तुतिलक्षणं देवप्सरस्तमं देवा-
ना प्रीणयितृत्तमम् । स्पृ प्रीतो, 'गतिकारकयोरपि' इत्यमुन्, पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, व्यञ्जनयोः स्थानविपर्ययः । किं मया कार्य-
मिति चेन् : हव्यानि हवीषि मे स्तोकान् आसनि आस्ये
जुह्वानः प्रक्षिपन् ग्रसमानः आस्ये कुरु । एते स्तोकाः मा वृथा
पतन्निति । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । पद्भ्यादिना आस्यस्यासन्भावः ॥

'इमं न इति ॥ अग्निगो ! हे अग्ने ! इमं अस्मदीयं यज्ञं अ-
मृतेषु देवेषु धेहि स्थापय । इमानि च हव्यानि स्तोकादीनि
जुपस्व सेवस्व । हे जातवेदः ! जाताना वेदिनः ! । इति—स्तो-
कानां विन्दूना मेदसो वषाया घृतस्य च त्वमेव प्रथमः
प्राशान प्रक्षेपाशान । गद्वा—प्रथमं प्रधानं प्राशान प्रथम-
प्रशान निषद्य आमित्रा हे होतः ! देवानामाहात ! अग्ने ! । मु-
हितार्थयोगे षष्ठी ज्ञापिता ॥

‘घृतवन्तः पावक ते । स्तोकाश्चोतन्ति मेदंसः । स्व-
धर्मं देववीतये ॥१८॥ श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । तु-
भ्यद् स्तोका घृतश्चुतः । अग्ने विप्राय सन्त्य । ऋ-
पिश्रेष्ठस्तमिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव । तु-
भ्यद् श्रोतन्त्यधिगो शचीवः । स्तोकासो अग्ने मे-

‘घृतवन्त इति द्वे अनुष्टुभौ ॥ हे पावक! शोषक! ते
त्वदर्थं घृतवन्तः स्तोका मेदसो वपाया चोतन्ति अग्नि
तत्रास्माक स्वधर्मं कुलोचित यागाद्यविच्छेदलक्षण वा । यदाह—
देववीतय इति देववीति यज्ञ तदर्थं असमीय स्वधर्मं श्रेष्ठ
प्रशस्यतम वार्यं वरणीय धेहि देहि । ‘ईद्वन्द’ इत्यागुगु-
त्तत्वम् । देववीतिशब्दो दासीभारवि ॥

‘तुभ्यं स्तोका इति ॥ हे अग्ने! तुभ्यं विनाय देव-
विने एते घृतश्चुतः घृतक्षरणा स्तोकाः त्वदर्थं चोतन्ति ।
हे सन्त्य! सनेन भव! । ऋणु शने, ‘स्त्वि च व’ इति स्त्वि
सन्ति, ‘न क्तिचि दीर्यश्च’ इति ईद्वन्द्वेनान्वयः । ‘अग्ने
छन्दसि’ इति यत् । ‘तत्र नावु’ इति वा । इन्द्र इन्द्रो
इति चत्वं हि ऋपिः इष्टा श्रेष्ठः प्रगुण्यन्त इन्द्रो
समिध्यसे तस्मादिमान् स्तोकात् प्राच्याम्य यद्व्यं शविता ऋ-
कृष्टो रक्षिता भव ॥

‘तुभ्यं श्रोतन्तीत्युपरिष्ठाद्गोतिस्त्रिष्टु ॥ हे अग्ने! अ-
धिगो! अधृतरश्मे! शचीवः! कर्मवन्! ‘ननुवन्वा’ इति स्वम् ।

दसो घृतस्य । कविशस्तो वृहता भानुनाऽऽगाः ।
हव्या जुपस्व मेधिर । 'ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद
उद्धृतम् । प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो
स्तोका अधि त्वचि । प्रति तान्देवशो विहि ॥१९

देववीतय उद्धृतं त्रीणि च ॥ ७ ॥

तुभ्यं त्वर्धमेवेते स्तोकासः मेदसो घृतस्य चिन्दव श्रोतन्ति
अनस्तत्र कविशस्तः मेधाविधि स्तुत । प्रवृद्धादित्वादान्तोदात्तत्वम् ।
यद्वा—कवीना मध्ये शस्त । तेन 'तृतीया कर्मणि' इति न
प्रवर्तते । वृहता भानुना तेजसा इत्यभूतस्सन् आगाः आ
गच्छ । छान्दसो लुङ् । एत्य च हव्या हवींषि स्तोक्ल
क्षणानि जुपस्व । हे मेधिर ! मेधवन् ! यजनीय ! वा ॥

'ओजिष्ठ त इति सप्तपङ्क्ति ॥ ओजिष्ठ नलवत्तमं ते त्वद-
र्धं पशो मन्यतः मेदः उद्धृतं उद्धृतं तस्मात् ते तुभ्यमेव वय
मददामहे । दद दाने, भौवादिन । किञ्चान्यदप्युच्यते—
हे वसो ! देवानामपि वासगित ! ते तव त्वचि शरीरे ज्वालासु
अधि उपरि स्तोका श्रोतन्ति क्षरन्ति तान् सर्वान् देवशः
देवदेवमपि सर्वदेवार्थं विहि पिब । छान्दस इत्यत्वम् । यद्वा—
देवशो देवाय देवाय स्तोकान् प्रतिविहि प्रत्येकं पिब । 'सख्यै-
कवचनञ्च' इति शम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पठे सप्तमोऽनुवाकः

'आ वृत्रहणा वृत्रहभिश्शुष्मैः । इन्द्रं यातं नमो-
भिरग्रे अर्वाक् । युवश् राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्रे
अस्मे भवतमुत्तमेभिः । 'होता यक्षदिन्द्राग्नी । छा-
गस्य वपाया मेदसः । जुपेताश् हविः । होतर्यज ।
'वि ह्यख्युन्मनस्ता वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास

'वपापुरोडाशस्विष्टकृता पुरोरुक्तश्रेया मेत्रावरुणस्य—आ वृत्र-
हणेति श्रिष्टुप् ॥ हे वृत्रहणा ! वृत्रस्य पापादेः हन्तारो ! हे
इन्द्र ! हे अग्रे ! युवां आयातं आगच्छतं अर्वाक् अस्मदाभिमु-
ख्येन नमोभिः अस्मदीयैर्मस्कारैः हविलक्षणे अन्नैर्वा हेतुभिः
आयातं, वृत्रहभिः पापादिहननसमर्थैः शुष्मैः बलैः इत्थंभूतो
युवाम् । किञ्च—हे इन्द्र ! हे अग्रे ! युवं युवा राधोभिः
अस्मभ्यं देवैः अन्नैः अस्मे अस्मानु भवतम् । कीदृशैरिति
चेत् ! अकवेभिः अकुत्सितैः कुत्सितवाचि शब्दान्तरमेवेदं, उ-
त्तमेभिः उत्तमैः इत्थंभूतो भवतम् । ना भूतं निकृष्टैः देवैः ।
उतमशब्दः उञ्छादित्वादन्तोदात्तः ॥

'होता यक्षदित्यादि ॥ गतम् । होता देव्यः यक्षत् य-
नतु । इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च 'नोत्तरपदे अनुदात्तादौ' इति
धुदात्तत्वाभावः । यजेल्लोति सिध्नत्ययः । तथा तौ देवो
छागस्य संबन्धिन्या वपायाः मेदसः स्नेहवयाः यद्धवीरूपं तन्
जुपेतां भेजेताम् । हे होतः ! मानुष ! त्वमपि यज्ञ ॥

'वि ह्यख्यदिति ॥ हे इन्द्राग्नी ! यो हि मनसा वस्यः वक्ष्यिषः

उत वा सजातान् ॥ २० ॥ नान्या युवत्प्रमतिरस्ति
 मह्यम् । स वा धियं वाजयन्तीमतक्षम् । 'होता
 यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुपेताः हविः । हो-
 तृयजं । 'त्वामीडते अजिरं द्यूत्याय । हविष्मन्तु-

वरिष्ठ धनमिच्छन् भवति उत वा अपि वा य सजातान्
 समानजन्मनो बन्धून् इच्छन् मनसा भवति, स हि युवाम्यामेव
 व्यल्यत् विनष्टे प्रकाशयति अभिप्राय नान्यसमं कस्मैचित् । उ
 न्दसे लुडि 'अस्थति' इत्यादिना अद्, 'हि च' इति नि
 घाताभाव । तद्युवयो महाभाग्यमपि ज्ञासे जाने । लेटि उ
 च्छेपकवचने, शपो लूक, 'सिन्वहुळ लेटि' इति सिप् । यस्मा
 देव तस्मात् युवत् युवाम्या अन्या मह्यं मम प्रमतिः प्रष्टो म
 न्तव्यो नास्ति । कर्मणि क्तिनि 'क्तादौ च' इति गते
 प्रकृतिस्वरत्वम् । युवामेव प्रष्टो मन्ये । सः अह तथा
 जानन् तथैव च मन्यमान वा युवयोरेव सकाशात् वाजयन्तीं
 अजमिच्छन्ती धियं प्रज्ञा कर्म अतक्षं तक्षामि सस्कृत्योत्याद-
 यामि । यद्वा—युवगोरर्थाय धियं वाजयन्तीं हविर्लक्षणं अज
 इच्छन्ती अतक्ष सदा उत्पादयेयम् । वानशब्दात् क्यणि 'न
 छन्दस्यपुनस्य' इतीत्वाभाव ॥

'होता यक्षदिति ॥ गतप् । पुरोडाशस्येति विशेष ॥

'त्वामीडते इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने ! त्वां अजिरं अन-
 रकुशळ गमनागमनसमर्थं ईडते स्तुवन्ति याचन्ते वा सर्वे मा

स्सदमिन्मानुपासः । यस्य देवैरासंदो वर्हिरंग्रे ।
अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु । होता यक्षदग्निम् ।
पुरोडाशस्य जुपताः हविः । होतर्यजं ॥ २१ ॥

सज्जातानग्निं द्वे च ॥ ८ ॥

'गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । ईदृष्टे रयिं य-

नुपासः मानुषा अपि हविष्मन्तस्सन्त सदमित् सदैव दूत्याय
दूनर्मगे भवत्यय देवाहाना । 'दूतवगिम्भ्या' इति य । अभीष्टोऽर्थ
तर्ह्युच्यतामिति चेत् 'श्रूयताम्—हे अग्ने' यस्य यजमानस्य वर्हिः
यज्ञ देवैस्सह त्व आसदः आसीदसि अविनिष्टसि । छान्दसे
लुडि छदितादद् । अस्मै यजमानाय अहानि दिनानि सुदिना
शोभनदिनानि सुप्रातस्त्ववन्ति सभ्यक् निर्वातितयागानि भवन्तु ॥

°होता यक्षदित्वादि ॥ गतम् । अग्निं स्विष्टकृत् पुरोडाशस्य
जुपतामिति विशेष ॥

इति नैतिगीये व्याह्रणे तृतीये पद्ये प्रपाठने पशूहोत्रे
अष्टमोऽनुवाक

'अथ तेषामेव च त्वापुरोडाशस्विष्टकृता गायत्र्या—गीर्भि
र्विप्र इति निस्त्रस्त्रिष्टुभ ॥ हे इन्द्रादी ! वृत्रहणा ! पाशदे ह्यारो
मुवन्ना ! शोभनायुधो ! अयं विप्र यजमान युवा गीर्भिरीष्टे त्तोनि
पाचते वा । कीदृश ' प्रमतिं प्रक्षेपेण मन्तव्य यज्ञस्य यज्ञस्विन

शसं पूर्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवजा । प्र-
णो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः । 'माच्छेद्य रश्मीरिति
नाधमानाः । पितृणां शक्तीरनु यच्छमानाः ।
इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति । ता ह्यर्द्रा धिप-

न त्वयशस्यम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । तेन तद्विपयत्वाभावान् आयु-
दात्तत्वाभाव । अर्शआदिलक्षणे वाऽपि मध्योदात्तत्व छान्द-
सम् । पूर्वभाज पूर्वानस्य पुरुषान् यादृगभनत तादृश रयि-
धन इच्छमानः लब्धुमिच्छन् युवा ईदृष्टे स्तौति । युवामपि तादृश
धन अस्मभ्य प्रतिरत मवर्धयत नव्येभिः नवतरे अपूर्वे नवित-
व्येर्वा देष्णैः दानप्रकारैः ॥

'माच्छेद्येति ॥ वय मा छेद्य मा छिन्द्य रश्मीन् यमनानि
कर्माणि इष्टापूर्तलक्षणानि । छान्दसस्तिचो लुक्, गुणश्च । इति
नाधमानाः एवमुक्तमर्थं त्वा याचमाना । 'दीर्घात्' इति सहि-
ताया ह्रस्वानुनासिकौ । पितृणां अस्मत्पूर्वपुरुषाणां शक्तीः कर्मा-
णि यागादीनि अनुयच्छमानाः अनुगन्तुमुद्यच्छमाना उत्तिष्ठमा-
ना माच्छेद्येति । इदानीमिन्द्राग्नी मनापीदृशाभिमतावाप्तये स्तोतव्या
वित्वाह पञ्चमीसामर्थ्यादन्यमिति लभ्यते । इन्द्राग्निभ्यामन्य क-
वृषणः विद्वद्दृषमा । 'वा पूर्वस्य' इति दीर्घाभाव । मदन्ति
स्तुवन्ति । मदि स्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु, नुपभावश्छान्दस पर-
स्मैपद च । यद्वा—मदन्ति तर्पयन्ति मद तृप्तियोगे । कोऽनयोर्विशेष
इत्याह—तौ खलु अर्द्रा महान्तौ । यद्वा—आदरणीयो केनाप्य

णाया उपस्थे । ^३अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तः ।
नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिं हव्य-
वाहम् । देवा अंकुष्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ २२ ॥

जातवेदो द्वे च ॥ १ ॥

'त्वञ्छग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अ-

नभिभाव्यौ धिपणायाः बुद्धे. उपस्थे उत्सङ्गे स्थितौ अर्थिना
बुद्धिषु स्थितौ महात्मानाविति यावत् ॥

^३अग्निं सुदीतिमिति ॥ हे जातवेदाः ! जाताना वेदित. ! त्वां
अग्निं अङ्गनादिगुणं सुदीतिं शोभनदानं सुदृशं सुष्ठु द्रष्टारं श्रे-
यसा ईड्यं सर्वैस्तुल्यं गृणन्तः स्तुवन्तः वयं नमस्यामः परि-
चरामः । त्वां हि दूतं हितकारिणं अरतिं पर्याप्तमिति अर-
णीयं वा हव्यवाहं हविषां वोढारं त्वा देवा अंकुष्वन् अ
कुर्वन् अमृतस्य अमरणस्य नाभिं नहनस्थानं उदकस्य वा
कारणं यज्ञद्वारेण ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे नवमोऽनुवाकः.

'मनोतायै प्रेषितोऽन्वाह—त्वं शग्ने इति ॥ त्रैष्टुमः सर्वोऽ-
नुवाकः । हे शग्ने ! त्वमेव प्रथमः पृथ्व्यः मनोता मनमा
उता प्रार्थिता रक्षिता वा देवैः मनमा प्रार्थिता अन्व मनो-
ता तदर्थिना प्रथमः त्वं तद्दत्तिरभेद उपचर्यते । ॥ त्वं अस्याः

भंवो दस्म होता । त्व२ सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु ।
सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै । अथा होता न्य-
सीदो यजीयान् । इडस्पद इपयन्नीड्यस्सन् । तं
त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । महो राये चितयन्तो

धियः कर्मण होता साधु यथा अभवः भव, त्वच्छेषः अन्ये-
भुज्यते हे दस्म ! दंभयितः ! तत्तत्कर्मकुशल ! । किञ्च—हे वृषन् !
कामानां वषितः ! त्वमेव दुष्टरीतु दुखेन तरितव्यं निर्वर्त्य कर्म
अकृणोः सीं सर्वतः साकल्येन, अवधारणे वा, त्वमेवाकृणो-
रिति । तरतेस्तु, छन्दस ईडागमः । दुस्तरं वा नगत् त्वमेव
यागद्वारेण करोषि । त्वं हि सहः बलं विश्वस्मै सहसे अ-
भिभक्तिं बलाय सहध्वै अभिभक्तितुं यद्विश्वमभिभवति तस्मापि-
भावुकं बलं त्वमसि । तुमर्ये अध्येप्रत्ययः । तस्मात् त्वमेव
होता भवेति ॥

^२अथा होतेति ॥ अथानन्तरमिदानीं होता भूत्वा न्यसीदः
नियमेन सीद, छन्दसो लुब्ध । यजीयान् यष्टतरः मानुषात्
होतुः । कः? इडस्पदे वेद्याः स्थाने उतरनाभौ अत्रस्य वा
उत्पत्तिस्थाने वेद्यामेव इपयन् इषमन्नं तस्य कुर्वन् उत्पाद-
यन् । 'तत्करोति' इति णिच्, 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृति-
भावः । ईड्यः स्तुत्यस्सन् निपीद । यस्मात् नरः ऋत्वि-
ग्यनानाः तं तादृशं त्वामेव प्रथमं प्रधानं चितयन्तः बु-
द्धयमानाः देवयन्तः देवान्गष्टुमिच्छन्तः तं त्वामेव अनुगमन्

अनु गमन् । वृतेव यन्तं बहुभिर्वसुव्यैः । त्वे रयिं
जागृवांसो अनु गमन् ॥ २३ ॥ रुशन्तमग्निं दर्-
शतं वृहन्तम् । वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ।
पदं देवस्य नमसा वियन्तः । श्रवस्यवश्रव आप-

अनुगच्छन्ति वाचितुं भजन्ते । छान्दसे लुडि 'मन्ते वस'
इति च्छेलेक् । चित सचेतने, चुरादिरदन्तः । महो राये महते
धनाय अनुगमन् । यद्वा—महते धनाय चितयन्तः त्वामेव
अनुगमन्निति । मह इति पष्ठी चतुर्थ्यर्थे ॥

वृतेव यन्तमिति ॥ वृता वर्तन्या पथा यन्तं गच्छन्तं
बहुभिः वसुव्यैः वर्धनसमूहे सहितं राजानमिव त्वे त्वां रयिं
रयिवन्तं महाधनम् । मत्वर्षीयो लुप्यते । युष्मच्छब्दात् द्विती-
यायाः 'सुपा मुलुक' इति शे आदेश । जागृवांसः प्रबुद्धाः
जनाः अनुगमन् अनुगच्छन्ति । पूर्ववन् च्छेलेक् । अग्निविशे-
ष्ये—रुशन्तं अमित्रान् हिंसन्तम् । रुश रिश हिंसायाम्, अग्निं
अङ्गनादिगुणयुक्तं दर्शतं दर्शनीयं वृहन्तं महान्तं वपावन्तं व-
पादिभि हविर्भिः तद्धन्तं विश्वहा विश्वान्यहानि । सवर्णादी-
र्षस्य छान्दसं हस्तत्वम् । दीदिवांसं दीप्यमानम् । दीदितिः दीप्ति-
कर्मा छान्दसः ॥

पदमिति ॥ देवस्य तत्र पदं स्थानं अग्निहोत्रादि नमसा
अनेन हविषा इत्थंभूः वियन्तः विशेषेण गच्छन्तः श्रवस्यवः
प्रवोऽजं यशो वा इच्छन्तः । वयजन्तात् 'वयाच्छन्दसि' इति

न्नमृक्तम् । नामानि चिदधिरे यज्ञियानि । भद्रायां
 ते रणयन्तु संदृष्टौ । त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथि-
 व्याम् । त्वं रायं उभयासो जनानाम् । त्वं त्राता
 तरणे चेत्यो भूः । पिता माता सद्मिन्मानुषा-

उपत्यगः । तदेव श्रव आपन् आप्नुवन्ति । छान्दसो एह ।
 अमृक्त अमृदित अमृष्ट वा । छान्दसो व्यञ्जनविकार । किं ब-
 हुना? तव नामान्यापि अग्रचादीनि ये दधिरे धारयन्ति यज्ञि-
 यानि यज्ञार्हाणि यज्ञप्रतिपादनपरान्वा ग्रन्थान् त्वत्सर्कीर्तनपराणो
 धारयन्ति तेऽपि तव भद्राया कल्याण्या संदृष्टौ रणयन्तु रम-
 यन्ति । स्वार्थिको गिन् । किं पुनस्तव पद विद्यन्त इति । रमे
 रन्त्यविकारदछान्दस ॥

त्वा वर्धन्तीत्यादि ॥ स्तुतिभि हविर्भिर्वा क्षितय म
 नुप्या पृथिव्या वर्तमाना । 'छान्दस्युभयथा' इति शप आर्ध-
 धानुकत्वान् गिन्नेप । त्वमेव जनाना जीवता रायः धनानि ।
 तद्धनुन्वाताच्छान्दसम् । उभयासः दिव्या पार्थिवाश्च । यद्वा—
 अङ्गमा स्थावराश्च । अत एव त्वमेव त्राता रक्षिता चेतः स्म-
 र्त्तव्य भू भवसि । यद्वा—त्राता च चेत्यश्च त्वमेव । हे तरणे!
 दुर्गाणा तारणकुशल! दुर्गाणा तरणे कर्त्तव्य इति केचित् । त
 दानीं लिट्स्वरेण भाव्यम् । किञ्च—त्वमेव पिता माता च ।
 मानुषाणा तत्तत्कार्यकरणात्, सदाभित् सदैव । सद्मिदिति निपात
 आयुदात्तः ॥

णाम् ॥ २४ ॥ 'स पर्येण्यस्स प्रियो विक्ष्वग्निः ।
 होता मन्द्रो निपसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम्
 आ दीद्विवासंम् । उपञ्जुवाधो नमसा सदेम । तं
 त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने । सुन्नायव ईमहे देव
 यन्तः । त्वं विशो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने

'स पर्येण्य इति ॥ सः त्व पर्येण्यः सर्वात्मना गन्तव्य ।
 इण औणादिको ण्यप्रत्यय । यद्वा—पर्येण्य, छान्दसो वर्णवि
 कार । सपर्येते कण्डूादियगन्तादिष्य इत्यपरम्, तदानीं स
 इत्यस्योदात्तत्व दुर्लभम् । स एव त्व प्रियः प्रीणयिता भूत्वा
 अङ्गनादिगुणास्सन् विधु प्रजासु निपसाद निषीदसि । पुरुषव्य-
 त्यय । मन्द्रः स्वयं च तृप्यन् होता आहता यजीयान् यष्टृ-
 तर । यद्वा—स एव खलु होता पर्येण्य प्रियश्च यो यष्टृ-
 तर मन्द्रश्च भूत्वा भिक्षु निषीदसि तस्मात् तं तादृश त्वा दमे
 यज्ञगृहे दीद्विवासं दीप्यमान नमसा हविषा प्रणिपातेन वा
 आसदेम आसीदाम भजामहे । लिङ्चाशिष्यङ् । उपञ्जुवाधः उ-
 पनायमानवाधा, वाधेर्भावे क्तिप् । र्मणि वा । सप्तरेण बाध्य-
 माना वाधा उपञ्जु उपज्ञात मुप्रमिद्धम् । छान्दसे स्व[र]रूपे ॥

तं त्वा वयमिति ॥ हे अग्ने! तादृश त्वा नव्यं स्तुत्यं नव
 वा वयं सुधियः शोभनप्रज्ञा शाभनकर्माणो वा सुन्नायवः
 मुखमिच्छन्त तदर्थं देवान् प्राप्तुमिच्छन्त ईमहे याचामहे भजा-
 महे वा । त्वं खलु दीद्यानः विशः मनुष्यान् अनयः नयसि

वृहता रोचनेन । 'विशां कवि विशपतिः शश्वती-
नाम् । नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ॥ २५ ॥ प्रे-
तीपाणिमिपयन्तं पावकम् । राजन्तमग्निं यजतः
रयीणाम् । 'सो अग्र ईजे शशमे च मर्तः । यस्त-
आनन्त्समिधां हव्यदातिम् । य आहुतिं परि वेदा

प्रापयति दिवः द्युलोकान् इष्टान् । छन्दसो लब्धः । हे अग्ने!
अङ्गनादिगुणः । रोचनेन दीप्त्या इत्यभूत् ॥

'विशां कविमिति ॥ विशा मनुष्याणां शश्वतीनां नित्यप्रवृ-
त्तानां अविच्छिन्नसन्ततीनां विशपति नित्यस्वामिनम् । व्यासेन बहुत्व-
प्रतिपाद्यते, समासेन नियसम्बन्धादि । कविं क्रान्तदर्शनं नितो-
शनं हन्तारमभिजाणाम् । वृषभं वर्षितारं कामानाम् । चर्षणीनां मनु-
ष्याणाम् । प्रकृष्टा इति गतिं प्रेति तस्या सनितारं दातारम् ।
'छन्दसि वनमन' इति इन्प्रत्ययः, सुषामादित्वात् पत्वम्,
पूर्वपदप्रत्ययस्वरत्व छन्दसम् । इपयन्तं अन्नं कुर्वाणम् । 'त-
त्करोति' इति गिच्, 'प्रकृष्टैकान्' इति प्रकृष्टिभावः । पा-
वकं शोषकं राजन्तं दीप्तमानं अग्निं अङ्गनादिगुणं यजतं सङ्ग-
मगितारं रयीणां धनानां तत्त्वा ईमहे इति प्रकृष्टेनान्वीयते ॥

'सो अग्र इति ॥ हे अग्ने' स एव ईजे यजेत । छन्दसो लब्धः ।
स एव शशमे शाम्यति च शान्तिस्तुल्यं सर्वयागफलम् । मर्तः
मरणधर्मा यो मनुष्यः ते त्वदर्थं हव्यदातिं यज्ञं, अधिकरणे-
क्तिम् । समिधा समिद्धिं महिन् आनन्दं प्राप्नोति । अभोक्ते-

नमोभिः । विश्वेभ्यस् वामा दधते त्वोतः । ^{१०}अस्मा
 उं ते महि महे विधेम । नमोभिरग्रे समिधोत
 हव्यैः । वेदीं सूनो सहस्रो गीर्भिरुक्थैः । आ ते
 भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ २६ ॥ "आ यस्ततन्ध

लैडि व्यत्ययेन शम्, परस्मैपदं च, नशोर्वा गतिकर्मणो लड् । किञ्च—
 यः ते त्वदर्थं आहुतिं आहुतिमात्रमपि नमोभिः नमस्कारैः स-
 हिता परिवेद सर्वतो जानाति सर्वस्य अन्नस्य अंशमस्मै हो
 तव्यं जानाति । सः मनुष्यः । त्वोतः त्वया रक्षितः विश्वेत् वि-
 श्वान्येव वामा वामानि वननीयानि धनानि दधते धते । व
 चनव्यत्ययः, लैटि वा अडागम ॥

^{१०}अस्मा इति ॥ अस्मा उ अस्मा एव एवगुणाय ते तुभ्यं
 महे महो विधेम परिचरेम । कर्मणि पछी । महि महत् न
 मोभिः नमस्कारैः समिधा समिद्धिः । उत अपि च हव्यैः ह-
 विधिः वेदी वेद्याम्, 'सुपा सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स-
 हसो बलस्य सूनो! मथनप्रभवत्वात् । 'परमपि छन्दसि' इति
 पूर्वाद्भवद्भावात् पछ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । गीर्भः स्तोत्रैः
 उक्थैः शस्त्रैश्च विधेम । एव ते तव भद्रायां कल्याण्या सुम-
 तौ अनुग्रहात्मिकाया बुद्धो निमित्तभूताया तज्जाभाय आयतेम
 शास्त्रीयेण मार्गेण यतामहे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

^१ आ यस्ततन्धेति ॥ यः त्वं रोदसीं यावाण्डिव्यौ भासा
 तेनमा व्याततन्ध व्योम्रेपि । उन्दसो लिट्, 'वभृया ततन्ध' इति

रोदसी वि भासा । श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः । वृ-
हद्विर्वाजैस्स्थविरेभिरस्मे । रेवद्विरग्रे वितरं विभा-
हि । "नृवदसो सदमिद्धेह्यस्मे । भूरिं तोकाय तन-
याय पश्वः । पूर्वोरिपो वृहतीरारे अघाः । अस्मे

निपात्यते । श्रवोभिः अत्रैश्च रोदसी व्याततन्पेत्येव । श्रवस्यः
श्रव अन्न प्रजाभ्य इच्छन् । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति
क्यञ्, क्यनन्तात्पचाद्यच् । अन्तरित मृग्यम् । यद्वा—श्रवसे
हित श्रवसि वा साधु । तरुत्रः तारयिता द्रुगेभ्य, 'तरुत्रपर'
इति निपात्यते, अकारोपनन छन्दस पचाद्यञ्वा । 'न घातुलोप
आर्धभातुके' इति गुणाभाव, आद्युदात्तत्व छन्दसम् । अतस्त्व
वृहद्विः वाजैः अत्रै स्थविरेभिः चिरन्तनै रेवद्विः पुत्रादिषु
नसमृद्धिहेतुभि अस्मे अस्मभ्य देवै वितरं विभाहि सर्वाति-
शायिना विशेषेण विभ्रहि दीप्यस्व देहीत्युक्तं भवति हे अग्रे ।
'अमु च छन्दसि' इत्यमुप्रत्यय ॥

'नृवदसो इति ॥ हे वसो! वासयित ! प्रनाना नृवत् नृभि
दासादिभि तद्वत् धन भूरि बहु अस्मे अस्मभ्य धेहि देहि ।
'दस्वनुद्स्या मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । सदमित् सर्वेव ।
किञ्च—तोकाय पुत्राय तनयाय तपुत्राय च धेहीत्येव । पश्व
पशुश्च अस्मभ्य धेहि । किञ्च—पूर्वीः चिरन्तनी पूर्वपुरुषोचिता
इपः अन्नानि वृहतीः महती प्रमृता आरे अन्तिके क्षिप्रमेव
अघा क्षारय अस्मासु वर्षय । घृ क्षरणे लुडि सिचि वृद्धावीड

भद्रा सौश्रवसानि सन्तु । पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वा-
या । वसूनि राजन्वसुताते अश्याम् । पुरूणि हि
त्वे पुरुवार सन्ति । अग्ने वसुं विधते राजन् त्वे ॥

जागृवांसो अनुं ग्मन्मानुपाणा चरुष्णी-
नां यतेमाश्यां द्वे च ॥ १० ॥

यते रूपम् । किञ्च--अस्मे अस्मान् भद्रा भद्राणि सौश्रव-
सानि मुश्रवसा शोभनाना पुरुपाणा सवर्णानि कर्माणि स्था-
नासनादीनि सन्तु ॥

११ पुरुष्णीति ॥ हे अग्ने ! राजन् ! दीप्यमान ! हे वसुताते ! वसूना
वनाना कर्त ! । छान्दसे तातलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदा-
त्तत्वम् । त्वाया त्वया हेतुना । 'सुषा सुटुक्' इति याजदेश ।
दीर्घत्व वर्णविचार । पुरुधा बहुप्रकारभिन्नानि वसूनि मानि
अश्या भुञ्जिय । तव विशेष श्रूयता--हे अग्ने ! पुरुवार ! नहु
भिर्भरणीय । सर्वकालवर्तित्वात् त्वे त्वयि पुरूणि नहूनि ननु व
सूनि सन्ति । 'सुषा सुटुक्' इति टुक् । त्वयि मट्ट नहूनि
धनानि विद्यन्ते । वीदशे त्वयि' विधते परिचरते वनाय
यजमानाय । 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । परिचारकन-
नार्थमेव राजन् दीप्यमाने त्वयि पुरूणि वसूनि सन्ति । नम्रा
तादृशेन त्वया पुरूणि वसूनि अश्यामिति ॥

इति तैत्तिराये ब्राह्मणे तृतीये पठे दशमोऽध्यायः ।

'आ भरतः शिक्षतं वज्रवाहू । अस्माः इन्द्रा-
ग्री अवतः शचीभिः । इमे नु ते रश्मयस्सूर्यस्य ।
येभिस्सपित्वं पितरो न आयन् । होता यक्षदि-
न्द्राग्री । छागस्य हविष आत्तामद्य । मध्यतो मेद
उद्धृतम् । पुरा द्वेषोभ्यः । पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

¹ हविष पुरोरुक्—आभरतमिति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्राग्री¹ व
ज्रवाहू¹ सायुधपाणी । आभरत सामर्थ्याद्धनमाहरत आह्वय तत्
शिक्षतं सस्फुरन्, अत तत्प्रदानेन अस्मानवतं रक्षतम् । शचीभिः
कर्मभि ये विश्व रक्षत । किञ्च—ये च इमे ते जगत्प्रसिद्धा
रक्षकत्वेन सूर्यस्य रश्मयः येषि ये सपित्वं समवेतत्वं एकत्वम् ।
पञ्च समवाये, 'इन् सर्वधातुभ्य' इति इन् । न अस्माक पितर
पूर्वपुरुषा आयन् गता तैश्च सह अस्मानवतमिति ॥

² होता यक्षदित्यादि ॥ होता देव्यो यजत्विति । इन्द्राग्री तौ
चेज्यमानौ छागस्य हविषः हविर्भूतस्य मध्यत उद्धृत उद्धृत
मेद प्रभृति सारभूत आत्ता भुञ्जाताम् । अते छान्दसो लुङ् ।
अद्य अस्मिन्नहनि । पुरा द्वेषोभ्यो द्वेष्याणि रक्ष प्रभृतीनि या-
वन्नोपपन्नन्ति तावदात्ताम् । पुरा च पौरुषेय्याः पुरुषे छताया ।
'पुरुपात् ढञ् विकारे' इति ढञ् । गृभः ग्रहणात् पुरुषार्थात्
ग्रहे सप्तदित्वात् क्विप् । घस्तां नून शोभन भुञ्जाता, अस्मि
न्नाले नून शोभनमेव भोजनमिति दर्शयति । 'बहुल छन्दसि'
इत्यदे घल्लदेश ॥

घस्तान्नूनम् ॥ २८ ॥ घासे अज्जाणां यवसप्रथ-
मानाम् । सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणाम् । अग्नि-
प्वत्तानां पीवोपवसनानाम् । पार्श्वतश्श्रोणिर्दिशा-
तामृत उत्सादतः । अद्भ्रादद्भ्रादवत्तानाम् । करत

इदानीमवदानानि वर्णयन्ते—घासे अज्जाणामिति ॥ अद-
न्ति अस्मिन् हवींषि देवा इति घासो यागः । 'घञपोश्च' इति
घस्त्वादेशः, निमित्तात्सप्तमी । यागनिमित्तमेव अज्जाणां अज-
नीयानां गन्तव्याना, यद्वा—करणे घञ्, घासे आस्ये अजनीया-
नां क्षेप्याणां सुसंस्कृतानामिति यावत् । यवसप्रथमानां अ-
ज्जानां मन्वे श्रेष्ठाना, आद्युदात्तत्वं छान्दसम् । सुमत्क्षराणां
सुष्ठु मादयति येषां शरणं मुखाद्गुदरप्रवेशः तादृशानां शतरुद्रियाणां
शतं रुद्रा देवता येषां अनुष्ठातुभूताः तादृशाः प्राणा वा ।
'शतरुद्राद् च' इति घ, छान्दसं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—
शतं रुद्रियाणि रुद्रार्हाणि कर्माणि येषु तादृशाना, अग्निप्वत्-
तानां अग्निना वैश्वानरेण नाठरेण वेतानेन वा आस्वादितानाम् ।
प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पीवोपवसनानां पीवा स्थूलत्वक्
उपवसनं आच्छादनस्थानीयं येषां तादृशानां पार्श्वदिभ्यः प्र-
थममवत्ताना ततः अद्भ्रादद्भ्रादवत्तानां सर्वस्याद्भ्रादवत्ताना 'अपा-
दाने चाहीयरुहोः' इति तप्तिः । पशूनां समूहः पार्श्वं 'पार्श्व-
णंस्वक्तव्यः' इति णम् । श्रोणो प्रसिद्धे । शितामः दीर्य-
कृद्वा । उत्सादः गुदकाण्डं, भेदप्रदेशो वा एवमेतेषा एवंगुणाना
इन्द्राग्नी एव करतः कुरुतः । कर्मणः संप्रदानत्वात् नतुर्थ्यर्थे

एवेन्द्राग्नी । जुपेताः हविः । होतुर्यजं । 'देवेभ्यो
 वनस्पते हवीःपि । हिरण्यपर्णं प्रदिवंस्ते अर्थम्॥
 २९ ॥ प्रदक्षिणिद्रंशनया नियूयं । ऋतस्य वक्षि
 पथिभी रजिष्ठैः । ^५होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि ।
 पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाऽऽधित । यत्रेन्द्राग्त्रियो-

पथी । करोतेः व्यत्ययेन शप् । यस्मात् तौ एतान्युत्पादित-
 वन्तौ तस्मादिमौ देवौ इदं हविः जुपेतां सेवेतां सेवित्वा वा
 नियेतां तदर्थं हे मनुष्य ! होतः ! त्वमपि यज ॥

^४वनस्पतेः पुरोरुक्—देवेभ्यो वनस्पते इति त्रिष्टुप् ॥ अ-
 प्रचमेदेन यूपस्तूपते । हे वनस्पते ! यूपात्मन्त्रे ! हिरण्यपर्ण ! हित-
 रमणीयपतन ! हिरण्यवर्णज्वाल ! वा देवेभ्यो हवींषि वक्षि वह ।
 लेटि शपो लुक् । कीदृशानि ? ते तव अर्थं प्रयोजनं प्रयो-
 जनभूतानि प्रदिवः पुराणं यथापूर्वमिति यावत् । कीदृशो
 भूत्वेति चेत् ! प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमीयते वेष्टयत इति प्रद-
 क्षिणित्, आन्दसं ह्रस्वत्वम् । रशनया नियूय निबद्धचात्मानं,
 यथा नहनकाले शैथिल्यं स्यात्, यौतेल्यपि छान्दस दीर्घत्वम् ।
 ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धीनि हवींषि वह पथिभिः मार्गैः रजिष्ठैः
 ऋतुर्भैः । ऋतुराब्दादिष्ठानि, 'विभाषणेश्छन्दसि' इति टिलोपः ।

^५होता यक्षदित्यादि ॥ होता देव्यः यजतु वनस्पतिम्
 स चेनं पर्णं इन्द्राग्त्रादिसकाशं प्रापयतु इति वक्ष्यति । तत्रास्य

श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथांसि । यत्र देवानां आज्यपानां प्रिया
धामानि । यत्राग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । तत्रैतं
प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् । रभीयांसमिव

को विशेष इत्याह—हि यस्मात् पिष्टतमया श्लक्ष्णतमया रभि-
पृया रभस्वत्तमया स्वकार्ये शीघ्रप्रवृत्तया । पूर्ववन्मनुब्धोषटिलोपो ।
आरब्धतमया वा सद्यस्वकार्यम् । 'तुश्छन्दसि' इतीधनि 'तुरि-
धेमेपसु' इति लोपः । ईदृश्या रशनया वनस्पतिः आत्मानं
अभ्याधित अन्नधात्, यथोक्तं 'रशनया नियूय' इति, अभिधानं व-
न्धनं, लुडि 'स्थाल्वोरिच्च' इतीत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो
लुक् । तस्मात् तादृशः अयं यूपः एतं पशुं तत्रोपावस्रक्षत्
तस्मिन् स्थाने उपावसृजतु उपसंप्रापयतु । छेडि सिचि अमा-
गमः । कुत्र? यत्र इन्द्राग्निः संबन्धिनः छागस्य हविषः
प्रिया धामानि स्थानानि यत्र निहितानि इन्द्राग्र्योः प्रीतये भ-
वन्ति, यत्र च वनस्पतेः यूपस्य प्रियाणि पाथांसि अन्नानि
यत्र निहितानि वानस्पत्यात्माग्नेः प्रीतये भवन्ति । यत्र च देवानां
आज्यपानां प्रयाजदेवतानां प्रियाणि धामानि, यत्र चाग्नेः होतुः
स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि तत्रैतं पशुं उपावस्रक्षत्, किं कृ-
त्वा? प्रस्तुत्येव यथा राज्ञे प्रथमं निवेद्यते तथा प्रथममेव प्र-
स्तुत्य श्रावयित्वा, अवधारणे निपातः । किञ्च—उपस्तुत्येव स-
न्निधावेव प्रशस्य उपावसृजतु । एवं कृते कीदृशः कृतो भव-
तीत्याह—रभीयांसं देवानां प्रीत्युत्पादने रभसवत्तरं आरब्धतरं

कृत्वी ॥ ३० ॥ करदेवं देवो वनस्पतिः । जुप-
ताः हविः । होतुर्यज । १० पिप्रीहि देवाः उगतो
यविष्ठ । विद्वाः ऋतूरू ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वः होतृणामस्यायजिष्ठः ।
होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतम् । अयादृग्निरिन्द्राग्नि-
योश्छागस्य हविर्पः प्रिया धामानि । अयाद्वनस्प-
तैः प्रिया पाथाः सि । अयाद्वैवानामाज्यपानां प्रि-
या धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । य-
क्षस्त्वं मंहिमानम् । आयजतामेज्या इपः । कु-
णोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुपताः हविः । हो-
तुर्यज ॥ ३१ ॥

नूनमर्थं कृत्वी पाथाः सि त्त च ॥ ११ ॥

वा एव कृत्वी कृत्वेव उपावमृतु । आदरार्थं पुनश्च सप्त-
हेणाह—करत् कुर्यात् एवं उक्तप्रकार अवश्य करोत्येव । अयं
देवः देवनशील वनस्पतिः जुपता सेवता चेद हविः, हे
होतः ! मानुष ! त्वमपि यज ॥

१० स्विष्टकृत. पुरोनुवाक्या—पिमोहीति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता * ।
अयादृग्निरिन्द्राग्नियोरित्यादि च इष्टिहोत्रे व्याख्यातम् * । इन्द्रा-
ग्निचोश्छागस्येति विशेष होतुर्यजेत्पुपरभ्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पठे एकादशोऽनुवाकः.

उपोहं यद्विदथं वाजिनो गूः । गीर्भिर्विप्राः
 प्रमतिमिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमा-
 णाः । इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश-
 नयाऽभिधायं । पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वहं
 देवत्रा दिधिपो हवीरपि । प्र च दातारंममृतेषु वो-

‘हविषो याज्या—उपोहयदिति त्रिष्टुप् ॥ विदथं यज्ञं उपोह
 यज्ञस्य समीपत एव गूः गच्छन्त, क्षिपि ‘ऊञ्जगमादीनाम्’
 इत्युक्तर, ‘सुषा सुलुक’ इति नसत्त्वादेश । वाजिनः अ-
 न्नवन्त हविष्यन्त गीर्भिः स्तुतिभि इत्थभूता प्रमतिं प्रकृष्ट
 मन्तव्य फल इच्छमानाः प्राप्नुमिच्छन्त विपाः मेधाविन ऋ-
 त्विज यत् ये प्रकृष्टफलार्थिन यज्ञसमीप गच्छन्तीत्यर्थ । पूर्व-
 वत् नसो लुक । ते तथाकुर्वन्तो नरः नेतारो मनुष्या ऋत्विज
 इन्द्राग्नी एव जोहुवतो भृश होमेनाराधयन्त अर्वन्तोन अश्वा
 इव काष्ठा नक्षमाणा व्याप्नुमिच्छन्त णशे गतिकर्मण अ-
 भ्यासस्य लोपादिक अन्दसम् । ते नरा इन्द्राग्नी एव जुहुवतो
 भवन्ति ॥

‘वनस्पतेयाज्या—वनस्पते रशनयेति त्रिष्टुप् ॥ हे वनस्पते!
 यूप! रशनया पिष्टतमया श्लिष्टतमया आत्मान अभिधाय कृद्धा
 वयुनानि ज्ञानानि अभिप्रायमस्माक देवाना वा विद्वान् जानन्
 तदनु रूप हवीरपि वह प्रापय । क’ देवत्रा देवेषु, ‘देवम
 नुष्य’ इति प्राप्रत्यय । हे दिधिपो! धारणकुशल । यथा—

चः । 'अग्निं स्विष्टकृतम् । अयांङ्गिरिन्द्रा-
 ग्रियोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि ॥ ३२ ॥
 अयांङ्गुनस्पतेः प्रिया पाथाश्सि । अयांङ्गुवानांमा-
 ज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया
 धामानि । यक्षध्वं महिमानम् । आयंजतामेज्या
 इषः । कृणोतु सो अंध्वरा जातवेदाः । जुपताश्
 हविः । 'अग्ने यद्य विशो अंध्वरस्य होतः । पा-
 वंक शोचे वेष्टुश्च हि यज्वा । ऋता यंजासि महि-
 ना वि यद्रूः । हव्या वंह यविष्टु या ते अद्या ॥ ३३ ॥

धामानि भूरेकं च ॥ १२ ॥

हविषो देवेभ्यो दानकुशल ! तथा कृत्वा तेषां हविषा दातारं यज-
 मान अमृतेषु अमरणेषु देवेषु प्रवोचः अनेनैतानि दत्तानीति
 प्रब्रूहि । छान्दसे लुटि 'वच उम्' 'बहुल छन्दस्यमाहचोगेऽपि'
 इत्यडभाव ॥

११ स्विष्टकृतो याज्या—अग्निं स्विष्टकृतमिति ॥ अग्ने यद्ये-
 ति ॥ व्याख्याता 'अग्निवृत्राणि' इत्यत्र* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पठे द्वादशोऽनुवाकः .

'देवं वृर्हिस्सुदेवं देवैस्स्याधसुवीरं वीरैर्वस्तो-
वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान्नाया वृर्हिष्मतो म-
देम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।' देवीद्वारस्सं-
घाते विड्वीर्यामञ्छिधिरा ध्रुवा देवहृतौ वृत्स ईमेना-

१ अनुयान्प्रेषा — देव बर्हिरित्याद्याः ॥ देवं देवनशील बर्हिः
बर्हिराधारोऽग्नि देवैः सुदेवं सुवृत्तदेव यागद्वारेणास्तु । यद्वा—
देवैस्सह सुदेव शोभनदानमस्तु, वीरैश्च पुत्रादिभि अस्मभ्य देयै
सुवीरं शोभनपुत्रादिकमस्तु । वस्तोः देवाना वासाय वृज्येत
लूयेत नित्य, न वृवा वेद्यामाञ्छादनाय । इडभावश्छान्दस ।
अक्तोः स्तुना हविषा वा अभिव्यक्तये प्रभ्रियेत सद्दियेत धार्येत
नित्यम् । यद्वा—वस्तो अहनि वृज्येत लूयेत । अक्तो रात्रौ
प्रभ्रियेत सद्दियेत । यथोक्तप्रतिपत्तिरुमस्तु । अस्य बर्हिर्देवस्य
प्रसादात् अन्यान् बर्हिष्मतः इतरान्यागयुक्तान् पुरुषान् राया
धनेन अतिक्रम्य मदेम ह्वयाम । वसुधेयस्य धनप्रदातुर्देवस्य
वसुवने धनप्रदानाय वेतु आज्य पितृ । यज तदर्पं हे होत ।
याज्या पठ ॥

'देवीद्वार इति ॥ देवनशील द्वारः संघाते सथोजने पि
धानकाले विड्वीः विडुच ददा । वीडे छान्दस ह्रस्वत्वम् ।
'वोतो गुणवचनात्' इति द्विपि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वम् । यामन् यामे निर्गमनकाले शिधिराः शिधिरा शि
धिलकवाटत्वात् । ध्रुवा नित्यप्रवृत्ता देवहृता देवानामाहाने एना

स्तरुण्ण आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना
 अर्वा रेणुककाटः पृण्ग्वसुवने वसुधेयस्य विपन्तु
 यजं । देवी उपासा नक्ताऽद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यः ।
 ह्यतामपि नूनं देवीविंशः प्रायासिष्टाः सुप्रीतिः सु-

द्वारः वत्सो वा तरुणः कुमारो वा नवजातः नातमात्रः आ
 मिमीयात् आगत्य प्रविशेत् महावकाशत्वात् सर्वेषां प्रवेशमनु
 मन्यन्ते, न तु कश्चिदुपहन्यत इति, मानेन प्रवेशो लभ्यते ।
 ईमिति चार्थे । यद्वा—ईमिति प्रश्ने, किं वत्सादिः कश्चिदपि
 एना आमिमीयात् आयात् आगत्य परिच्छिन्धात् आगत्य किं
 वा हिंस्यात् तस्मात् एना एवंगुणाः अर्वा पावः रेणुककाटः
 कूर्तः । यद्वा—अर्वा अकुशलः रेणुककाटः रेणुकृत्य दारणो
 विशेषा दुरणः । यद्वा—अर्वा अश्वः रेणुककाटः दुर्दान्तः
 अविधेयः एता द्वारो मा पृणक् मा पृणक्तु अभिः संपृक्तो
 मा भूत् । पृची सपर्के, रौघादिकः, लडि लुडचेव वा विकर-
 णव्यत्ययेन श्रम् । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥ विपन्त्विति विशेषः ॥

'देवी उपासा नक्तेति ॥ देवनशीले उपासा नक्ता अ-
 हश्च रात्रिश्च अद्य अस्मिन्नहनि अस्मिन् यज्ञे पशुयागे प्रयतो
 प्रवर्तमाने अविच्छेदेन वर्तमाने अहेतां देवादीनाद्वातव्यानह-
 येताम् । छान्दमे लुडि 'लिपि सिचि इश्च' इत्यह् । अपिनूनमिति
 अभिमतसिद्धुचश्रवणे । एते अहोरात्रे देवीः विशः देवसन्व-
 न्धिनीरपि प्रजा नूनं प्रायासिष्टां आह्वानं तत्सकाशमपि प्रया-
 ताम् । तत्किं नाम न साधयत एते । 'देवाद्यज्ञो' इत्यञ्,

धिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । 'देवी जो-
प्री वसुधिते ययोरन्याऽद्या द्वेषास्ति युषवदाऽन्या
वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज । 'देवी ऊर्जाहुती इपमूर्जमन्या वक्ष-

याते छान्दसे लुटि 'यमरमनमाताम्' इति सगितौ । सुप्रीते
स्वय च सुष्टु प्रीते न तु वेमुष्य भजमाने सुधिते सुष्टु प्रारब्ध
निर्वहणपरि च भूत्वा प्रायासिष्टा नूनमिति । 'सुधितवसुधित' इति
निपात्यते । वसुवन इत्यादि । गतम् । वीतामिति विशेष ॥

'देवी जोप्री इति ॥ देव्यौ जोष्ट्र्यौ जोपयित्र्यौ यजमा-
नाना विघ्ननिवारणेन अभिमतफलप्रापणेन च । तदेवाह—
वसुधितौ वसु यज्ञफल तस्य दात्र्यौ, कर्तारि क्विच्, दासीभा-
रादिर्द्रष्टव्य । यद्वा—वसूनि धितानि देयानि ययोरिति कर्मणि क्तिनि
बहुव्रीहि । 'सुधितवसुधित' इति हिभावाभाव । ययोर्मध्ये
अन्या एका अद्या पापानि द्वेषासि द्वेष्याणि च रक्ष प्रभृ-
तीनि युषवत् पृथक्पृथक् नाशयेत् । यौतेर्लेटि अडागम्, शप
श्लु, मध्योदात्तत्व छान्दसम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन शश्च
क्रियते, 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावात् गुण,
'एकान्य भ्याम्' इति निघाताभाव । ययोश्च अन्या एका वसू-
नि धनानि वार्याणि वरणीयानि यजमानाय आवक्षत् बहति ।
'सिब्वहुळ छेटि' इति सिप्, 'ईडवन्द' इति ष्यदन्तस्य
आद्युदात्तत्वम् । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

'देवी ऊर्जाहुती इत्यादि ॥ देव्यो ऊर्जाहुत्यौ ऊर्जा रस-

२सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानास्स्यामं
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां

स्य भावयित्रचौ । पूर्ववत्पररूपे आकारोपजनश्च । हविषा नि-
र्वोद्भूचौ उच्येते । ययो अन्या एका इष अन्न ऊर्ज
रस च देवेभ्य वक्षत् वहति प्रापयति आवहति उत्पादयति
वा । पूर्ववत् लेटि सिप् । ययोश्च अन्या सग्धि सहाशन सपीति
सहपान च देवाना वक्षदित्येव । चमत्रेषु पदे व्याख्याते* । इदा-
नीमात्मार्यमप्यूर्जं प्रार्थयते—नवेन व्रीह्यादिना सहैव पूर्वं पुरा
णव्रीह्यादिक दयमानाः रक्षन्त कुमूलादिषु स्थापयन्त । यद्वा-
दयमाना दधाना ब्राह्मणादिभ्य सहैव ददाना स्याम त्वत्प्र
सादादिति यावत् । नवोत्पत्तिपर्यन्त अक्षीणपुराणधान्या पुरा-
णदायिन एव स्याम, तथा पुराणेन धान्येन सहैव नवं धा-
न्य दयमाना स्याम, सत्स्वेव पुराणेषु नव दयमाना स्याम,
पुराणेषु क्षीणेषु लवितारो मा भूमेति यावत् । 'चादिलेपे वि
भाषा' इति नियताभाव । ता तादृशी उपर्युपर्युपचीयमान-
वहुविग्नवपुराणधान्यपूर्णेमहाकुमूलशतसकटप्रहोपप्रहव्यापिनी ऊर्ज
अन्न व्रीह्यादिलक्षण ऊर्जाहुती देव्यो अस्मभ्य अधाता दत्ता
ऊर्जयमाने सर्वस्य लोकस्य ऊर्जं अन्न कुर्वाणे । 'तत्करोति'
इति णिच् । 'प्रठत्यैफाच्' इति प्रठतिभाव । दधाते छा-
न्दसे दुडि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । वसुवन इत्यादि ।
गतम् ॥

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं । 'देवा देव्या हो-
 तारा नेष्टारा पोतारा हताघशंसावाभरदंसू व-
 सुवने वसुधेयस्य वीतां यजं । 'देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो
 देवीरिडा सरस्वती भारती यां भारत्यादित्यैरस्पृ-
 क्षत्सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेडया वसुमत्या
 सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं ।

“देवा देव्येति ॥ देवा देवनशीलो देव्या देवानां संबन्धिनो
 होतारो नेष्टारो नेतारो यज्ञस्य पोतारौ शोधयितारौ । सर्वत्र 'सुपां
 सुलुक्' इत्याकारः । हताघशंसा हता अपशंसाः पापबुद्धयः याम्यां
 तादृशौ आभरद्रसू आद्रियमाणधनौ । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्र-
 त्ययः । यद्वा—वसुनः आहर्तारौ, पूर्वापरविनिमयः छान्दसः ।
 वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

'देवीस्तिस्त्र इति ॥ देव्यः तिस्रः इडा सरस्वती भारती
 च, ता सर्वदा तिस्रः संभूय देवीः देव्यः दीव्यन्त्यः । तासु
 मध्ये भारती देवी आदित्यैस्सह यां युस्थानं लोकं असृशत्
 सृशत् हविर्भिः देवांस्तर्पयत् । छान्दसे लुडि 'शल इगुपधात्' इति
 क्तमः । सरस्वती देवी रुद्रैस्सह इमं यज्ञं आवीत् अवतु र-
 क्षत् अत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्तयत् । अथ इडया देव्या वसु-
 मत्या वसुभिः तद्वत्या सधमादं सहस्थानमदं यथातथा । यद्वा—
 सह मदित्वा मदित्वा मदेम मायेम । 'लिङ्ग्याशिष्यद्' । इहैव
 यज्ञे यज्ञकलेन अस्मान् योजयत्विति । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

‘देवो नराशंसंस्त्रिशीर्षा पंडक्षशतमिदेनं
शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्राव-
रुणेदस्य होत्रमरहंतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाऽऽ-
ध्वर्यवं वसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यजं ।’ देवो वन-

‘देवो नराशंस इति ॥ देवनशीलो नरैः शंसनीयः यज्ञात्मा
त्रिशीर्षा त्रिभिस्सवने प्रदाने तद्दानं, निरुदकादित्वाद्दुत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । पंडक्षः पद्भिरक्षस्थानीयैः ऋतुभिः तद्दानं ऋतुमहा-
भिमायं वा, सतिशिष्ट समासान्स्वरः प्रवर्तते । ‘बहुव्रीहौ
सकथ्यङ्गोः’ इति पञ् । शतमित् शतमेव बड्यं. शितिपृष्ठाः
शुक्लपृष्ठा दक्षिणा. शुक्लधनात्मिका एनं यज्ञं आदधति
आमिमुख्येन धारयन्ति, सहस्रमीं सहस्रमेव दक्षिणा. एनं प्रवहन्ति
फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति कस्यचित्सहस्रदक्षिणत्वात् यज्ञनात्य-
भिमायेणोच्यते । ‘शितेर्नित्या बडञ्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मित्रावरुणावेव, ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति द्व्युदात्तत्वम् । अस्य य-
ज्ञस्य होत्रं हवन होतृत्व अर्हतः नान्य, बृहस्पतिरेव स्तोत्रं
स्तव औद्गात्रमर्हतीति । ‘चादिलोषे विधाया’ इत्याख्यात न नि-
हन्यते । अश्विनावेव आध्वर्यवं अध्वर्योः कृत्य अर्हतः । उरसा
दित्वादह । वसुवन इति गतम् ॥

‘देवो वनस्पतिरिति ॥ देवनशील वनस्पतिः वर्षमावा वर्ष
स्य प्रापयिता यागद्वारेण । प्रपूर्वादवते. ‘गतिवारकयोरपि’ इत्य-
मुञ्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । यद्वा—वर्षस्य प्रावा पूरयिता ।

स्वतिर्वरूपप्रांवा घृतनिर्णिग्द्यामग्रेणास्पृक्षदाऽन्तरि-
 क्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणाहृहीद्वसुवने वसु-
 धेयस्य वेतु यजं । १० देवं वर्हिर्वारितीनां निधे धा-
 सि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पारहं

‘आतो मनिन्’ इति प्रातेर्वनिप्, दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । घृत-
 निर्णिक् घृतस्य उदकस्य हेतुभूतं रूपमस्येति । यद्वा—उदकेन
 निर्वर्तितरूप- घृतस्य वा निर्णेका शोधयिता समर्थयिता । दासी-
 भारादिरेव । धां द्युलोकं अग्रेण अस्पृक्षत् स्पृशत्विति या-
 वत् । लुडि पूर्ववन् वसु । मध्येनान्तरिक्षमाप्राः आपूरयतु, रक्षा-
 र्थं व्याप्नोतु । प्रा पूरणे, लुडि पुरुषव्यत्ययः, ‘मन्त्रे घस’ इति
 च्छेर्लुक् । उपरेण मूलेन अतष्टमदेशेन पृथिवीं अदंहीत् स्त-
 म्भयतु । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

१० देवं वर्हिरिति ॥ देवनशीलं वर्हिः बर्हयित् वर्धयित्
 वारितीनां उदकगतीनां यागद्वारेण उदकप्राप्तिहेतुः । निधे नि-
 दानार्थं अविचलितावस्थानार्थम् । क्तिप्यातो लोपः, उदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—रुत्वार्थं केमत्ययः । धासि
 ददाति हवीषि । पुरुषव्यत्ययः, वेत्वित्यनेन सामानाधिकरण्यात्,
 शपो लुक् । यद्वा—वारितीनां निधानाय दधाति । प्रच्युतीनां
 प्रच्युतिमतां अन्येषां शुष्यतां मध्ये स्वयं अप्रच्युतं अप्रच्युतिकम् ।
 यद्वा—तेषामप्रच्युतहेतुः । निकामधरणं स्नेच्छया धारयित् प-
 र्यासं वा धारणाय पुरुस्पारहं पुरुभिस्सृष्टणीयम् । विकारः छान्द-

यशस्वदेना वरहिषाऽन्या वरहीरप्यभिष्याम व-
सुवने वसुधेयस्य वेतु यजं । 'देवो अग्निस्त्रिष्टु-
कथ्सुद्रविणा मन्द्रः कविस्सत्यमन्माऽऽयजी होता
होतुर् होतुरायजीयानग्रे यान्देवानयाह्याः अपि-
भ्रेये तं होत्रे अमथ्सत् ताः संसुनुपीः होत्रा देवं-
गुमां द्विवि देवेषु यज्ञमेरयेमः स्विष्टकृच्चाग्रे हो-
ताऽभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यजं ॥

यजैकं च ॥ १३ ॥

स । यशस्वत् यशस्कर उदकहेतुर्वा । एना एतेन महानुभावेन
वरहिषा अन्यानि वार्हीपि वरहिष्मतो यजमानान् अभिष्याम
अभिभवेम । 'उपसर्गमादुभ्यां' इति पत्वम् । वसुवन इत्यादि ।
गतम् ॥

'देवो अग्निरिति ॥ इष्टिहोत्रे व्याख्यातम्* । नमोवाके
वीहि यजेति विशेष । हे अग्ने । वसुवने लाभाय लब्धस्य च
धारणाय अन्नस्य च पक्त्व्याय मस्माक इद आज्य वीहि पि
च । होतस्त्वमपि यजेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशूहोत्रे त्रयोदशीऽनुवाक

१ देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवी
 द्वारिः । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु । देवी उपा-
 सा नक्ता । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी
 जोष्टी । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी ऊर्जा-
 हुती । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ३५ ॥ देवा
 दैव्या होतारा । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । दे-
 वीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीः । वसुवने वसुधेयस्य विय-
 न्तु । देवो नराशरसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।
 देवो वनस्पतिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवं
 वरुहिवारितीनाम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ३६
 देवो अग्निस्त्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः ।
 सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान् ।
 अग्ने यान्देवानयाट् । याः अपिप्रेः । ये ते होत्रे
 अमथसत । ताः संस्तुपीऽ होत्रा देवंगुमाम् ।
 दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाग्ने होताऽ-
 भूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ३७ ॥

वीतां वेत्वभूरेकं च ॥१४॥

१ अनुयाजयाज्या — देव वहिर्वसुवन इत्यादयो निगदसिद्धा

'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचः
 न्पक्तीः पचन्पुरोडाशं वध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सू-
 पस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छा-
 गेनार्घस्तां तं मेदस्तः प्रति पचताऽग्रभीष्टामवीवृधे-

अनन्तरानुवाकसमा * । नमोवाके वीहि इत्युपरम्यते याज्यात्वात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे चतुर्दशोऽनुवाकः .

अथ मुक्तवाकप्रैषा भेत्रावरुणस्य—अग्निमद्येति ॥ अद्य अ-
 स्मिन्नहनि अयं यजमान अग्निं होतारं अवृणीत पक्तव्यानि
 पचन् पुरोडाशं च विषेण पचन् इन्द्राग्निभ्यां छागं वध्नन्
 यूपे नियुजन् अग्निमवृणीत । अद्य अद्य देवनशीले वनस्पतिः
 सूपस्थाः सूपस्थानं अभवत् । इन्द्राग्निभ्या इन्द्राग्रचो संव-
 न्धिना छागेन सूपस्थानोऽभवत् । अद्यस्तां तं मेदस्तः तं पशु-
 मेदस्तो वपाय आलभ्य इन्द्राग्नी अवस्ता अभक्षयताम् । अत्ते 'लु-
 इसनो घस्य' इति घस्यदेशः, 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक्,
 वाक्यादित्वादाख्यातं न निहन्यते । अद्य प्रति पचताऽग्रभीष्टा
 पचता पचनानि पक्वानि सर्वाणि । पचेरौणादिहोस्तच्छ्रत्ययः ।
 प्रत्यग्रभीष्टा प्रतिगृहीतवन्तो इन्द्राग्नी । 'ह्रप्रहोर्भ' इति भत्वम् । किञ्च
 —ताविन्द्राग्नी पुरोडाशेन आत्मानं अवीवृधेताम् अवर्धयेतात् ॥

तां पुरोडाशेन त्वामद्य ऋषं आरूपेय ऋषीणां न-
पादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्य एष
मे देवेषु वसु वार्या यक्ष्यत इति ता या देवा देव-
दानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्वा च गुरस्वेपि-
तश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुपस्सूक्त-
वाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ३८ ॥

अग्निमद्यैकम् ॥ १५ ॥

अजन्ति होता यक्ष्मसमिद्धो अद्याग्निरजैदैव्या
जुपस्वावृत्रहणा गीभिस्त्वः ह्याभरतमुपोह यद्देवं
वृहिस्सुदेवं देवं वृहिरग्निमद्य पञ्चदश ॥१५॥

अजन्त्युपावंसृजन्नान्या युवत्करदेव-
मष्टात्रिंशत् ॥ ३८ ॥

अजन्ति-सूक्ता ब्रूहि ॥

हरिः ओम्.

^२त्वामद्यर्ष इत्यादि ॥ सौत्रामण्या व्याख्यातम् * ॥

इति श्रीभद्रभास्करमिश्रमिरचिते नैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयाष्टके षष्ठमपाठके षष्ठ्यहोत्रे
पञ्चदशोऽनुवाक .

समाप्तश्च षष्ठमपाठक .

सप्तमप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान्प्रवेशयति । योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति' । स यदनिष्टा प्रयायात् । अकामप्रीता एनं कामा नानु प्र-

अथाच्छिद्र काण्ड वैश्वदेवमारभ्यते—छिद्रपूरणप्रायश्चित्तादिप्रायत्वात् अच्छिद्रम् । सर्वान्वा इत्यादि ॥ एष खलु सर्वानपि कामान् अभिलषितानर्थान् अग्नौ प्रवेशयति अग्नौव दानृत्वेन स्थापयति तत्प्रसादेकलभ्यान् निश्चित्य प्रवर्तते यथा 'त्वयाऽध्यक्षेण घृतना जयेम'* इत्यादि । यद्वा—सर्वान् कामान् अग्नौ प्रवेशयति अग्निरेव इमे सर्वे कामा नाग्नेरन्यत्काम्यमस्तीति अग्निमेव कामे विपयीकरोति । क' यः अग्नीनन्वाधाय व्रतोपायनादि करोति करिष्यमाणयागोपलक्षण व्रतोपायनम् । तद्देवाह—अनिष्टा प्रयायादिति । तत्र सोऽन्वाहिताग्नि यदनिष्टा व्रतोपायनादिका इष्टिं अकृत्वा अनादृताग्नि प्रयायात् प्रवर्तन् । तत एनं एवकुर्वाण कामा नानुप्रयायुः जहति त कामा । कुत' अकामप्रीतत्वात् कामेन प्रीता कामप्रीता न कामप्रीता अकामप्रीताः पूर्वमग्नौ प्रवेशनकाले अस्य कामेन

यायुः । अतेजा अवीर्यस्यात् । स जुहुयात् ।
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम । विश्वास्सुक्षितयुः पृथक् ।
 अग्ने कामाय येमिर् इति । कामनिवास्मिन्दधा-
 ति ॥ १ ॥ कामप्रीता एनं कामा अनु प्रयान्ति ।
 तेजस्वी वीर्यावान्भवति । संततिर्वा एषा यज्ञस्य ।

प्रीताः काम्याः अर्थाः इदानीं तदनादरेण सा प्रीतिः व्यपगता
 किमनेन कृतमिति । तस्मात् अकामप्रीता एनं जहति । ततश्च
 अतेजा अवीर्यः स्यात् तेजोवीर्यग्रहणं च सर्वकामोपलक्षणम् ।
 तस्मात् सोऽन्वाहिताग्निः देवादनिष्ठा प्रयास्यन् उक्तदोषपरिहाराय
 जुहुयात्—तुभ्यं ता इति । इयं गायत्री । 'त्वमग्ने रुद्रः' इत्यत्र
 व्याख्याता * । वास्तोष्पतीयप्रत्याग्रायोऽयमित्याहुः । ततः यत्र वसेत्
 तत्र एतामिष्टिं संस्थापयेदिति । ततश्च 'कामाय येमिरे' इति
 लिङ्गात्सर्वे कामाः अस्मिन्निहिता भवन्ति । ततः कामप्रीताः एनं
 अनुप्रयान्ति कामाः सम्यगान्तरितमिति । 'तृतीया कर्मणि'
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ततः तेजःप्रभृत्यभिनतार्थसम्पन्नो भवति ॥

सन्ततिर्वा इत्यादि ॥ सन्ततिः सन्तानः प्रकान्तस्यावि-
 च्छेदः । यज्ञस्यैषा सन्ततिः इदानीमेव यज्ञः प्रारब्धः सन्ता-
 यते । एतेत्युक्तम्, कत्याह—य इति ॥ यदित्यर्थः । यत्प्र-
 थममेवाग्नीन् अन्वाभाय व्रतोपायनादि करोति न तु यदाऽग्नि-
 नाऽर्थः तद्यज्ञस्य सन्ततिरित्यर्थः । अन्यथा अग्निकार्यस्य याग-

योऽग्नीन्वाधाय व्रतमुपैति । स यदुद्वायति । वि-
च्छित्तिरेवास्य सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपति-
ष्ठेत । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो यज्ञः ॥ २
मनसैव यज्ञश्च संतनोति । भूरित्याह । भूतो वै
प्रजापतिः । भूतिमेवोपैति । 'वि वा एष इन्द्रिये-

त्वात् अनन्वाधाय व्रतोपायनादौ क्रियमाणे तस्याग्निकार्यत्वात्
यज्ञोऽप्रक्रान्तः स्यात् तस्मात्प्रथमेवान्वाधानाद्यज्ञः प्रक्रान्तः सन्ता-
यते ततः सः अग्निरन्वाहित यदि उद्वायति विनश्यति, पे
ओ वै शोपणे । विच्छित्तिरेव सा अस्य यज्ञस्य प्रक्रा-
न्तस्य । यद्वा—सन्ततिः सन्तारयिता यज्ञस्य । कः? योऽ-
ग्नीन्वाधायेति । नन्वप्रयः प्रकृताः तत्कथं स यदुद्वायतीति ?
उच्यते—सान्ध्यादाहवनीय इति गम्यते । यथोक्तमाचार्यैः—
'यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत्' इति ॥

'अथ प्रायश्चित्तमाह—तपिति ॥ प्राञ्चं तमुद्धृत्य अन्यं आ-
हवनीयं प्रणीय ततः व्रतोपायनीयं यजुर्जेपेत् । मनसोपति-
ष्ठेत । मनो वा इति । अव्यक्तरूपत्वात् । भूरिति प्र-
णयनानन्तर उपस्थानम् । भूतो वा इत्यादि । प्रपञ्चरूपेणा-
विर्भूतत्वात् । ततः विच्छित्तिदोषनिर्घातात् भूतिमुपैति ॥

'वि वा इत्यादि ॥ अपज्ञायति आयतनादपक्रम्य नश्यति ।
क्षेत्रे पे क्षये, नाशः लौकिकीभावः । नोद्धानम् । अथ यावति
प्रदेशे शम्पया लक्ष्य प्रविध्येत् यावति दूरे वा शम्पया परास्यते

णं वीर्येण ह्वयते । यस्याहिंताग्नेरग्निरपक्षायति ।
 यावच्छर्म्यया प्रविध्येत् । यदि तावदपक्षायेत ।
 तश्च संभरेत् । इदं तु एकं पर उत एकम् ॥ ३ ॥
 तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चा-
 हरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्म-

यदि तावदन्तरे अपक्षायेत अथ तस्मिन् संभरेत् आदाय
 आयतने प्रक्षिपेत्—इदं तु एकमिति त्रिष्टुभा । एनं ब्रह्मणा
 मन्त्रसामर्थ्येन सम्भरत्येव । यद्वा—ब्रह्मणा परवस्तुना एनं
 सम्भरति एकीकरोति । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः प्रायणं
 प्रायः अपगमः तदर्थं चित्तिर्ज्ञानं प्रायश्चित्तिः । अव्ययपूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । मन्तार्थस्तु—इदमपक्रान्तं एकं ते तव ज्योतिः
 तृतीयेन ज्योतिषेति वचनात् इदं ज्योतिरिति गम्यते । पूरणप्र-
 त्ययस्य समानजातीयविषयत्वात् । अथ परः परस्तात् स्थित-
 मुत्कृष्टं अनहच्छ्रौतरूपं च तव एकं रूपं द्वितीयमाहवनीयाक्षौ
 स्थितं, स त्वमिदानीं अस्मिन्नपे वर्तमानः तव तृतीयेन परमात्म-
 रूपेण ज्योतिषा संविशस्व यतः त्वं अपक्रान्तो रूपान्तरेण
 भवसि तेनैकीभव, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र तस्य तथा तृतीये
 ज्योतिषि तनुवै शरीरस्य संवेशनः त्वम्, अत एव चारुः
 क्षाकितदोषो विकाररहितः भवान् देवानां प्रिये परमे प्रकृष्टे
 जनित्रे जनके स्थितिहेतौ यागे एधि साधकत्वेन वर्तस्व । यद्वा—
 निमित्तात्सप्तमी, ईदृशयागनिमित्तं चारुविकारो भवेति ॥

णैवैन५ संभरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'यदि
 परस्तरामपक्षायेत् । अनुप्रयायावस्येत् । सो एव
 ततः प्रायश्चित्तिः । 'ओपधीर्वा एतस्य पशून्पयः
 प्रविशति । यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धरन्ति॥
 तान् यद्बुद्ध्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत । यत्र
 दुह्यात् । यज्ञपरुरन्तरियात् । वायव्यां यवागूं नि-
 र्वपेत् । वायुर्व पयसः प्रदापयिता । स एवास्मै

'यदि परस्तरामित्यादि ॥ स्वार्थिकस्तरप् । 'अल्पाचतरम्'
 इति यथा । 'किमेत्तिजव्यगधादाम्' इति आमुप्रत्ययः । यदि
 [प्रासा]शम्या परास्यात् परस्तात् अपक्षायेत् अनुप्रयायावस्येत् तत्रैव
 गत्वा देवयजनमध्यवसाय यजेत अग्रये पथिकृते पुरोडाश निर्व-
 पेत् । श्वो भूते गृहेषु प्रत्यवस्यति सा उ सो, उकारोऽ-
 प्यर्थे । ततोऽपि दोषात् सा प्रायश्चित्तिः ॥

'ओपधीर्वा इति ॥ ओपधीः पशूँश्च अन्यान् पातव्यो रसः
 प्रविशति वत्सद्वारेण । यस्य सम्बन्धिन पशून् हविषे अपा-
 कृता वत्साः पिबन्ति । अथ तान् पीतपयसो यदि दुह्यात्
 यातयाम्ना आतसारेण हविषा यजेत । यदि न दुह्यात्
 यज्ञावयवो द्रुप्त स्यात् । तस्मान् तत्स्थाने वायव्यां यवागूं
 निर्वपेत् । वायुर्वा इति । प्राणात्मकत्वात् प्रदापयिता वत्सेः ।
 पयो वा इति यवागूस्तुतिः । ओपधिविकारत्वात् यवागूः ओप-

पयः प्रदापयति । पयो वा ओपंधयः । पयः पर्यः ।
 पर्यसैवास्मै पयोऽव्रुन्धे ॥ ५ ॥ अथोत्तरस्मै हविषे
 वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'अन्य-
 तरान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यं-
 जमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य सायं दु-
 ग्धं हविरार्तिमाच्छति । इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपव-
 सेत् । पयो वा ओपंधयः । पर्य एवारभ्यं गृही-
 त्वोपवसति । यत्प्रातस्स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै

- विशब्देनोच्यते । पयसा तुल्यत्वात् पयः पातव्यरसत्वाद्वा, प-
 यस्तु स्वयमेव पयः पातव्यरसं वा, तस्मात् पयसेव यवाग्वा
 पयो वत्सैः पीतमव्रुन्धे । अथैवं निर्दिष्टे दोषे उत्तरस्मै अन-
 न्तरदिवसकर्तव्याय हविषे वत्सानपाकृत्य उपयसेत् । सा तथा-
 करणं ततः प्रायश्चित्तिः ॥

'अन्यतरान्वा इति ॥ सायमागच्छतो देवान् भागहीनान्
 करोति सायं दुग्धार्त्वा । ततो निर्वायं स्यात् । तत्र प्राय-
 श्चित्तार्थं इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेत् । पयो वा इत्यादि ।
 गतम् । यत्प्रातर्दुग्धं स्यात् तच्छृतं कुर्यात् अनार्तत्वात् । अथ
 अस्मात् इतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् सायं यो निरुप्तः तस्य
 प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । प्रातर्दोहे आर्तिगतेऽप्येतदेव प्राय-

समीचीं दधाति । पयो वा ओषधयः । पयःपर्यः ।
 पर्यसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे व-
 क्षानपाकुंर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । उभ-
 यान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यज-
 मानस्य सायं च प्रातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्यो-
 भयं हविरार्तिमाच्छति ॥ ७ ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमो-
 दनं निर्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अ-
 ग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्विया
 देवताः । इन्द्रमन्वियाः । ता एवोभर्याः प्रीणाति ।

श्रितम् । तस्य साय दोहे नास्य समवदाय प्रचरेत् । एवं कुर्वन्
 द्वे इन्द्रिये अस्य समीची सम्यग्चित्ते स्थापयति ऐन्द्रहविर्द-
 यसम्पत्त्या । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

‘उभयान्वा इति ॥ उभयहविरार्त्या उभयकालगामिदेवताभाग-
 लोप । तत्र प्रायश्चित्त—ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं अग्नेय चा-
 ष्टाकपाल निर्वपेत् । देवतानां प्रथममिति वचनमाग्नेयस्य सर्व-
 देवतातृप्तिहेतुत्व सूचयितुम् । तदेवाह—अग्निमुखा इति । अग्नि
 वा अन्विति । अग्निना सह वर्तन्ते काश्चिद्देवताः । इन्द्रेण
 सह वाश्चित् । ‘तृतीयार्थे’ इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वम् । हीने
 वा । अग्ने गुणभूता काश्चित् । इन्द्रस्य काश्चित् । उभ-
 योस्ताः प्रीणाति उभय्या हविर्म्याम् । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पर्यसैवास्मै प-
 योऽवसन्धे । अधोत्तरस्मै हविषे वृथ्सानपाकुर्यात् ॥
 सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य'
 मीयते । यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति ।
 तामंपरुध्य यजेत । सर्वेणैव यज्ञेन यजेत । ता-
 मिष्टोषह्येत । अमूहमस्मि । सा त्वम् । द्यौर-

१ अर्धो वा इत्यादि ॥ यज्ञस्यैव एकदेशो हीयते । व्रतोपा-
 यनाय साधु ब्रह्ममह । अनालम्भुका अस्पर्शाहा मलवद्वासा ।
 छमे छान्दस उक्त्वा । 'छभेरशब्दित्ये' इति नुम् । तत
 श्रुदेशलोपादकृत एव यज्ञ स्यात् । तत्र प्रायश्चित्तार्थं ताम
 परुध्य बहिर्यन्त्रिता स्थापयित्वा जग्नेन वेदिमन्तर्वेदि वा उ-
 दक् शुक्लसत्रहन स्तीर्त्वा यजेत । एव कुर्वन् सवणेव य-
 ज्ञेन यजेत । अथ इष्टचनन्तर यदा त्रिरात्रीणां स्यात् अथैना
 मथुनकाले उपह्येत—अमूहमस्मीति पङ्क्त्या, रायस्पोषायेत्यादि-
 यजुरन्तया ॥ एव कुर्वन् यज्ञस्य यो लुप्तोऽर्धं तत्रेवेना उप
 ह्येत । तत सर्वेणैव यज्ञेन इष्ट भवतीति सा प्रायश्चित्तिः ।
 मन्तार्थस्तु—अमूहमस्मि सा त्वमिति । आद्युदात्तत्वान् नाययद्
 दशब्द । साम सान्त्वप्रयोग, तत्र सान्त्वप्रयोगाधारभूतकर्मप्र
 क्रान्तो दम्पती अनुरागानिश्चयप्रकटीकरणाय सामपदावयववर्णाद्वा
 यात्मना निरूप्येते । अमशब्दोऽह, साशब्दस्त्वमिति । तत्रा
 मोऽहमिति वक्तव्ये र्णविहार छान्दस । अत परस्पोषका

हम् । पृथिवी त्वम् । सामाहम् । ऋक्त्वम् । ता-
 वेहि संभवाव । सह रेतो दधावहे । पुंसे पुत्राय
 वेत्तवै । रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ।
 अर्ध एवैनामुपह्वयते । सैव ततः प्रार्यञ्चित्तिः ॥१॥

दधाति यज्ञ उत एकं धरन्ति रुन्धे कुर्यादाच्छ्र-
 त्यपाकुंर्यात्पृथिवी त्वमष्टौ च ॥ १ ॥

सर्वान् वि वै यदि परस्तरामोषधीरन्यतरानु-
 भयानर्धो वै ॥

रित्वप्रतिपादनाय 'द्यावापृथिवीरूपेण । 'द्यौः पिता । पृथिवी 'मा-
 ता' * इति विशेषलाभात् । पुनरपि विश्लेषभीत्या नित्यसयुक्तऋक्साम-
 मत्वेन वर्णना । साम गीतियोनि । तस्या ऋग्योनित्वा-
 देव स्त्रिया ऋक्त्वेन रूपणम् । आधारत्वाच्च । तौ तादृशौ
 आर्वा सम्भवाव तदर्थमेहि आयाहि आवा सह रेतो दधावहे
 एकत्र स्थापयावहे । किमर्थं—पुंसे पुत्राय नरकात्त्रायकाय पुंव्यः
 पदेशार्हाय वेत्तवै लाभाय । कर्मणि षष्ठी । कृत्यार्थे त्वेप्र-
 त्ययः । 'रायः धनस्य पोषाय परपरया सुप्रजास्त्वाय शो-
 भनापत्योऽयमिति व्यपदेशाय सुवीर्यत्वाय चेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे

अच्छिद्रेषु प्रथमोऽनुवाकः..

यद्विष्यण्णेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यज-
मानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायत-
नस्स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवेन-
येत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भू-
तो वै प्रजापतिः ॥ १० ॥ भूर्तिमेवोपति । तत्कृ-
त्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्रजा
अपशुर्यजमानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अ-
नायतनस्स्यात् । मध्यमेन पूर्णेन द्यावापृथिव्यय-
र्चाऽन्तःपरिधि निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवै नत्प्रति-

यद्विष्यण्णेनेत्यादि ॥ अग्निहोत्रेण सात्राम्येन वा विष्यण्णेन
विष्यन्दितेन यदि जुहुयात् प्रजापशुहीनस्स्यात् । प्रजायत इति
प्रजाः, असुन् ततस्तत्पुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रा-
यतनादन्यत्र निनयने स्वयमपि हीनग्रहस्स्यात् । प्राजापत्ये-
ति । 'प्रजापते न त्वत्' * इति । भूरित्युपस्थानम् । गतमन्यत् ।
अन्यामिति । एस्या दुग्ध विष्यण्णं ततोऽन्याम् ॥

यत्कीटावपन्नेनेति ॥ कीटावपन्नं कीटेनावपन्नं शुपिनम् । 'तृती-
या कर्माणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतेन पत्रग्रहणम् ।

षापयति ॥ ११ ॥ तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्
 होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'यदववृष्टेन
 जुहुयात् । अपरूपमस्यात्मज्ञायेत् । किलासो वा
 स्यादर्शुसो वा । यत्प्रत्येयात् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् ।
 स जुहुयात् । मित्रो जनान्कल्पयति प्रजानन् ॥
 मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् । मित्रः कृष्टीरनि-
 मिषाऽभिचष्टे । सत्यायं हव्यं घृतवज्रहोतेति ।
 मित्रेणैवैनत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा
 पुनर् होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'यत्पूर्व

द्यावापृथिव्यया 'मही सौ पृथिवी च न'* इत्यनया । 'द्यावा
 पृथिवीशुनासीर' इति यन् । द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठापनया अवि
 नष्टत्वम् ॥

३अववृष्टं अवपतितेन वर्षेण दूषितम् । अपरूपं अपष्ट
 निन्दित रूपमात्मनि प्रादुर्भवेत् । किलासः कुष्ठी, अर्शमा
 तद्दानर्शमः, अर्शआदिलक्षणोऽच् । यत्प्रत्येयात् यद्यहुत्वैव
 प्रत्यागच्छेत्, यज्ञो विच्छिन्नस्यात् । मित्रो जनानिति । 'त्वमग्रे
 बृहत्'† इत्यत्र व्याख्याता । कल्पयति इष्टसाधनसमर्थं करोति ॥

†द्विषाद्भिरिति ॥ आहुतिद्वित्वनाशनात् । 'द्वित्रिभ्या पाद्न्'
 इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिहोम पूर्वस्या उपरिहोम ।

स्यामाहुत्याः हुतायामुत्तराऽऽहुतिस्स्कन्देत् । द्वि-
 पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृद्धयेत् । यदुत्तरयाऽभि-
 जुहुयात् ॥ १३ ॥ चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृ-
 द्धयेत् । यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामा-
 नि । तत्र हव्यानि गामयेति वानस्पत्ययर्चा स-
 मिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जुहुयात् । वनस्पति-
 नेव यज्ञस्याती चानार्ती चाहुती विदाधार । त-
 ँकृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
 प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङानरस्स्क-

चतुष्पाद्भिरिति । आहुतिद्वयनाशेन आहुतिद्रव्यकारणचतुष्पात्नाश ।
 तत्र 'यत्र वेत्थ' इति ऋचा गायत्र्या समिधमाधाय तूष्णी-
 पेव पुनर्जुहुयात् । तत्र एव कुर्वन् आर्तानार्ते आहुती देवेषु
 विदाधार पृथगेव धारयति स्थापयति । यथा आर्ता अनार्ता
 न भवति यथा चानार्ता आर्ता न भवति तथा करोति ।
 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । मन्त्रार्थस्तु—हे वनस्पते!
 वनस्पतिविकारः समिद्रूपः देवानां गुह्यानि नामानि नमनस्था-
 नानि यत्र वेत्थ जानासि यत्र देवा स्थिता तत्र एतानि
 हव्यानि गामय गमय । ह्रस्वाभावशब्दोऽन्वितः ॥

यत्पुरा प्रयाजेभ्य इति ॥ अकं दु खं सुखमाव एव च
 भवति । बहि परिधि स्कन्दे दक्षिणा दक्षिणस्याम् । दक्षिणा-

न्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् ॥
 यदक्षिणा । ब्रह्मणे च यजमानाय चाकः स्यात् ।
 यत्प्रत्यक् । होत्रे च पत्न्यै च यजमानाय चाकः
 स्यात् । यदुदङ् । अग्नीधे च पशुभ्यश्च यजमानाय
 चाकः स्यात् । यदभि जुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून्घातुं-
 कस्स्यात् । यन्नाभिं जुहुयात् । अशान्तः प्रहियेता ॥
 सुवस्य बुध्रेनाभिं निदध्यात् । मा तमो मा यज्ञ-

दाचप्रत्ययः । क्रियाविशेषणम् । अथ स्कन्नस्याङ्गारस्य उपरि
 यदि जुहुयात् रुद्रः क्रुद्धः पशूनां हननशीलस्स्यात् बहि-
 र्भावमसहमानः । 'लपपतपद' इत्युक्त्वा । अनभिहोमे तु अ-
 शान्तः असुखहेतुरेवाग्नौ प्रहियेतायमङ्गारः तस्मात्सुवस्य बुध्रेन
 मूलेन अभिनिदध्यात् उपर्याक्रमेत्—मा तम इति पङ्क्त्या, अ-
 मुमित्यादियनुरन्तया । हे अग्ने! मा तमः मा नशः यज्ञो य-
 जमानश्च मा तमत् मा नशत् । पुषादित्वादङ् । हे अग्ने! रुद्रा-
 त्पन्! नमः ते अस्तु नमश्चिकीर्षुरग्निं रुद्रात्मनाऽऽमन्त्रयते 'यस्मै
 नमः'* इति नियमात् । आयते आगच्छते नमः मा गा इति
 यावत् । किं गत्वा आगम्यत इति आगमाक्षेपणमेव निषि-
 द्धयते 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । परायते पराग-
 च्छते च तुभ्य नमः तत्र वा अत्र वा को विशेषः मसन्नो
 यदि स्यादिति भावः । गत्वाऽपि शीघ्रमागन्तव्यमिति वा, तस्मात्

स्तंमन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायुते ।
 नमो रुद्र परायते । नमो यत्र निपीदसि । अमुं मा
 हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं
 प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृ-
 ष्ठो घृतवान्धसुप्रतीकः । मा नो हासीन्मे*त्थितो ने-

वोऽर्थो गयनेनेति भाव । पूर्ववद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । अथ
 यत्र निपीदसि गत्वा आसिष्यसि तस्मै च स्थानाय नमः ।
 किमर्थं स्थानान्तरपरिग्रह इति भाव । यदि गन्तव्य मन्यसे
 मा तत्र निपीद इति वा । अथ वा—सर्वावस्थागतो देव
 नमस्कारेणाराध्यते । यत्र यदेत्यर्थ । निपीदते च तुभ्य नम
 इति सर्वदा प्रसीदेति विवक्षितम् । अमुमिति सामान्यनिर्देशो
 विशेषार्थ । वीप्सा सर्वदिगर्था । येन स्कन्देदिति तत्तद्वि-
 शेषोपस्थापनया ब्राह्मण वा । एतदुक्तं भवति—येन दिग्भा-
 गेन अङ्गारः स्कन्देत् तत्र गस्या कस्या प्रागुक्तं तमध्वर्या
 दिक् अमुमित्यत्र निर्दिश्य मा हिंसीरिति तस्याहिंसा प्रार्थयेतेति ।
 तद्यथा—अध्वर्युं मा हिंसीरिति ॥

अथ तमङ्गार अग्नौ प्रहरेत्—सहस्रशृङ्ग इति त्रिष्टुभा ॥
 सहस्रशृङ्गः बहुज्वाल वृषभः वर्षिता कामाना जातवेदाः जाताना
 वेदिता स्तोमपृष्ठः स्तोमै त्रिवृदादिभि साध्य स्तुत । घृत-
 वान् घृताहुतिमान् सुप्रतीकः शोभनारम्भ शोभनज्वालो वा
 तादृशस्त्व अस्मान् मा हासीः मा त्यासी मेत्थितः मेधित

* भाष्यानुसारी तु पाठ "हासीर्मे" इत्येव स्यात्

त्वा जहाम । गोपोषं नो वीरपोषं च युच्छेति ।
ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ १६ ॥

वै प्रजापतिस्स्थापयति प्रजानत्रभि जुहुया-
थस्याह्नियेत् जहाम त्रीणि च ॥ २ ॥

यद्विष्वण्णेन प्राजापत्यया यत्कीटा मध्यमेन
यदववृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङा-
रो यदक्षिणा यत्प्रत्यग्यदुदङ्ङु ॥

'वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणद्धर्यते । यस्याहि-
ताग्नेरग्निर्मध्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् ।

अस्माभिर्कीभूतः, मेषु सङ्गमे वर्णोपजनश्छान्दसः । वयमपि त्वां
नेत् नैव जहाम त्यजाम तथा नः त्वं अस्मभ्यं गोपोषं
गवादिपोष वीरपोषं वीरपुष्टि पुत्रादिपुष्टि, च यच्छ देहि
कुर्विति यावत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रंषु

द्वितीयोऽनुवाकः.

'वि वा इत्यादि ॥ यस्याहिताग्नेर्मथेन कर्तव्ये सति अग्निर्म-
ध्यमानो न जायते स एष इन्द्रियेण वीर्येण व्युद्धयते
विहीनो भवति । तत्राग्निहोत्रकालसन्निकर्षे नेन कनिदप्यन्यमाहृत्य

तत आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं
हुतं भवति । ^१यद्यन्यं न विन्देत् । अजायां हो-
तव्यम् । अग्नेयी वा एषा । यद्जा । अग्नावेवा-
स्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १७ ॥ अजस्य तु ना-
श्रीयात् । यद्जस्यांश्रीयात् । यामेवाग्नावाहुतिं
जुहुयात् । तामंध्यात् । तस्माद्जस्य नाशयम् ।
^२यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते हो-
तव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानुरः । यद्ब्राह्मणः । अ-
ग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणं
तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अप-

जुहुयात् अग्निहोत्रं शीघ्रम् । अथात्वरमाण. पुनर्मन्येत् । एवं
कृते अग्नावेव मुखेऽग्निहोत्रं हुतं भवति ॥

^१अन्यस्याग्नेरलाभे अजायां होतव्यं दक्षिणे कर्णे । तस्या
अग्नेयत्वात् । एव कृतेऽग्नावेव हुतं भवति । किन्तु तत उर्ध्वं
अजस्य नाश्रीयात् । कर्मणि षष्ठी । यद्यश्रीयात् या तद्यो
अन्याऽप्याहुतिः साऽप्यनेन भलिता स्यात् । तस्मादनं नाश्रीयात् ॥

^२अजाया अलाभे तु ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्. मयं
वैश्वानरोऽग्निः ब्राह्मणः । गतमन्यत् । ततः परन्तु प्राघ्नं
[सतिकामं ततो नापरुन्ध्यात् न प्रत्याचक्षीत् । आरोह्य तु

सुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भा-
 गधेयेन व्यर्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरु-
 ध्यः । 'यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होत-
 व्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवेवास्या-
 ग्निहोत्रं हुतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत् ॥१९
 यद्दर्भान्ध्यासीत् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।
 तामध्यासीत् । तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः । 'यदि
 दर्भात्र विन्देत् । अप्सु होतव्यम् । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ।
 आपस्तु न परिचक्षीत् । यदापः परिचक्षीत् ॥२०

यस्मिन्नग्नौ अन्या आहुति हुता तमपि विहीनभाग कुर्यात्,
 तस्मान्नापरोध्य । छन्दस क्यप् ॥

'ब्राह्मणालभे दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवानिति । 'छन्द-
 सीर' इति मतो ऽत्वम् । दर्भाध्यासने सर्वस्याहुतिमध्यासिता
 स्यात् ॥

'दर्भाभावे अप्सु होतव्यं, अग्नेस्सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वदेवता-
 त्मिकास्वप्सु हुत अग्निवैव हुतं भवति । न परिचक्षीतेति, सर्वत्र
 प्रासावेकदेशवर्गेन परिमस्या, यथा इमा भोजनीया इति, ता
 न कुर्यात् । अन्यथा अप्सु कृता सर्वाभ्याहुतिं परिचक्षीत् ।

यामेवापस्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत । त-
स्मादापो न परिचक्ष्याः । 'मेध्यां च वा एतस्यां-
मेध्यां च तनुवौ सःसृज्येते । यस्याहिंताग्नेरन्यै-
रग्निभिरग्नयस्तसःसृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्यां चैवास्यामेध्यां
च तनुवौ व्यावर्तयति । अग्नये व्रतपतये पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव व्रतपतिं स्वेन
भागधेयेनोपधावति । स एवैनं व्रतमालम्बयति ॥
'गर्भं स्रवन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृह-
स्पतिः । पृथिव्यामवंचुश्रोतैतत् । नाभिप्राप्नोति

परिचक्ष्या इति 'छन्दस्युभयथा' इति ष्यतः सार्वनातुक्त्वात्
ल्याजादेशाभावः । सावत्सरिकाप्येतानि व्रतानीत्याश्मरथ्यः, या-
वज्जीवमित्यालिखनः ॥

'मेध्या चेत्वादि ॥ गतम् ॥ अमेत्येति । 'ययतोश्चातदर्थं' इ-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रातपतिं द्वितीयामिष्टं कुर्यात् ॥

'गर्भं स्रवन्तमिति विराना अग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिम-
न्त्रयते ॥ गर्भं गर्भतुल्य इदं होमद्रव्यं स्रवन्तं स्थानात्किं-
चञ्चन्त अगदं जविनाशं अकः करोतु । छन्दसे लुडि 'मन्त्रे
वस' इति च्छेर्लुक् । अग्निश्चेन्द्रश्च त्वष्टा च बृहस्पतिश्च ।

निर्ऋतिं पराचैः । १० रेतो वा एतद्वाजिनमाहिता-
 ग्नेः । यदग्निहोत्रम् । तद्यश्नवेत् । रेतोऽस्य वाजि-
 नः स्रवेत् । गर्भः स्रवन्तमगुदमकरित्याह । रेतं
 एवास्मिन्वाजिनं दधाति ॥ २२ ॥ अग्निरित्याह ।
 अग्निर्वै रेतोधाः । रेतं एव तदधाति । इन्द्र इत्या-
 ह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह । त्वष्टा
 वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुपुं
 दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
 स्पतिः । ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति । पृथि-
 व्यामवंचुश्चोतैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापय-

तत् तवाकृते पृथिव्यामेव एतद्दृष्य अवचुश्चोत अवक्षरितम-
 स्तु पृथिवीस्यमेव अस्मदर्थं अविनष्ट तिष्ठतु । निर्ऋतिं रक्ष
 प्रभृतीनि नाभिप्राप्नोति आभिमुख्येन न प्राप्नोतु पराचैः अ
 स्मत्पराश्रयम् ॥

अत्रैव ब्राह्मणमास्तादनुवाकस्य—रेतो वा इत्यादि ॥ रेत-
 स्थानीय वाजिनस्थानीय वाग्निहोत्र, पशुनिष्पत्तिहेतुत्वात् । गन
 मन्वन् । अस्यामेवेति । अविनष्टमेवार्थं स्थापयति । रक्षसा-

ति । नाभिप्राप्नोति निरृकृतिं पराचैरित्याह । रक्ष-
सामपहृत्यै ॥ २३ ॥

अजाऽग्रावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्या-
सीत परिचक्षीत लम्भयति दधाति देवानां बृह-
स्पतिः पञ्च च ॥ ३ ॥

वि वै यद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽ-
पसु होतव्यम् ॥

'याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति । उपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

मिति निरृकृतिपद व्याख्यातम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
तृतीयोऽनुवाकः .

प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते—याः पुरस्तादिति ॥
आनुष्टुभोऽनुवाकः । विशेषो वक्ष्यते । याः आपः पुरस्तात् पूर्व-
स्या दिशि प्रस्रवन्ति नद्यो भूत्वा प्रकंपणं गच्छन्ति । उप-
रिष्ठात् ऊर्ध्वायां दिशि याः प्रस्रवन्तीत्येव । आदित्यरश्मिषु
प्रविशन्ति । सर्वतः सर्वासु च दिक्षु याः प्रस्रवन्ति नदीकु-
ल्यादिरूपेण । ताभिः सर्वाभिः रश्मिपवित्राभिः सूर्यरश्म-
यः पवित्रं शोधका यासां तादृशीभिः अग्निः श्रद्धां श्रद्धेय

तार्भीं रश्मिर्षवित्राभिः । श्रद्धां यज्ञमारंभे । देवां
गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना
देवेन । वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । तृतीयस्यै दिवः ।
गायत्रिया सोम आभृतः ॥ २४ ॥ सोमपीथाय

श्रद्धासाध्य यज्ञमारभे । यद्वा—‘श्रद्धा वा आप’* इति तादृ
शीभिरद्भि साध्य यज्ञमारभे । ताभि श्रद्धावन्त वा ॥

‘विद्वतेष्वग्निषु अन्वाधानात् प्राक् जपति—देवा गातुविद
इति ॥ हे देवाः! देवनशीला ! गातुविदः! गमनज्ञा ! यज्ञानि
बंधणोपायज्ञा ! यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थं गातुं गतिं विन्दत लभ
ष्वम् । मनसस्पतिना मनसोपि पालयित्रा परमात्मना देवेन
दीप्तिमता वातात्सर्वपरिस्पन्दाश्रयात् प्राणात् ईश्वरस्य क्रियाश
क्तिरूपात् अपादाय यज्ञः प्रयुज्यता निर्वृत्यताम् ॥

‘परिवेपपरिवासनशकलमादाय प्रज्ञात निदधाति—तृतीयस्यै
दिव इति ॥ तृतीयात् शुसज्जिकाहोक्वात् । यद्वा—द्योतनात्स
लोका दिवः, यथा तृतीयस्थामितो दिवि साम आसीत्’† इति
ततो लोकात् गायत्रिया सोम आभृतः आहृत पुरा, पला
शश्राय सोमाहरणकाले त्रिन्न तृतीय पर्णं, तस्मात् अन्तरं त
योर्मध्ये स्थित प्रकल आददे गृहामि । किमर्थं? सोमपीथा
सोमपानाय सन्नयितुं सनेतुम् । छान्दस इडागम । ‘सोम
खलु वै सान्नाय्यम्’‡ इति तस्य सोमतुल्यत्वात् । सान्नाय्यकरा

संनयितुम् । वकलमन्तरमाददे । 'आपो' देवीशु-
द्धास्स्थ । इमा पात्राणि शुन्धत । उपातुङ्काय दे-
वानाम् । पर्णवल्कमुत शुन्धत । 'पयो' गृहेषु पयो
अघ्नियासु । पयो वत्सेषु पय इन्द्राय हविषे ध्रि-
यस्व । गायत्रीपर्णवल्केन । पयस्सोमं करोत्वि-

सोमपानाग्नोपचर्षते । साक्षाद्यस्य तदातश्चननिमित्तत्वात् तादर्थ्यं
वकलादानस्य ॥

'साक्षाद्यपात्रप्रोक्षणे जपति—आपो देवीरिति ॥ देवीः
देवनवत्य । पूर्वसवर्ण । नित्य शुद्धाः स्थ यूयम् । ता यूय
इमा इमानि पात्राणि शुन्धत शोधयत । किञ्च—देवानां
पयस उपातुङ्काय आतश्चनार्थं पर्णवल्कं पलाशशकलमपि शु-
न्धत तदपि तत्र निधाय प्रोक्षण युक्तमिति गम्यते ॥

'वल्केनातश्चनपक्षे आतश्चनमन्त्र —पयो गृहेष्विति त्रिष्टुप् ॥
द्वितीय पादो विवृद्धाक्षर । यत्पयः गृहेषु प्रनाभि उपयु-
ज्यते । अघ्नियासु गोषु च यत्पयस्तिष्ठति, वत्सेषु च य
त्पयः पीतमस्ति यच्चेद पयः त्वयि निहित एतत्सर्वमपि इ-
न्द्राय हविरुत्पादनार्थं ध्रियस्व धारय । अन्तर्भावितण्यर्थः ।
यद्वा— गृहादिष्विव त्वयि निहितमपि पयो यस्माद्धविरर्थमेव,
तस्मात् ते विभ्रति त्व ध्रियस्व गृहादय इव त्वमविचला अव-
तिष्ठस्व । तत त्वयि तादृश्या सत्या गायत्रीपर्णवल्कातश्च-
नेनेदं पयः सोमसदृश करोतु । सोमापेक्ष इममिति पुष्टिङ्गत्वम् ॥

मम् ॥ २५ ॥ 'अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः ।
य उद्यन्तमारोहति सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमम् । श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः ।
'वसून् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण सह देवताः । ताः
पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया । 'इ-
मामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान् देवान् परि गृ-

'आहवनीयान्वाधाने नप — अग्निं गृह्णामीति ॥ प्रथमा त्रिटुप् ।
नगती वा, तृतीयाचतुर्थ्यौ जगत्यौ । अग्निं सुरथं शोभनर-
हणं गृह्णामि पूर्वम्, योऽग्निं मयोभूः सुस्तस्य भावयिता प्र-
जाना, यश्च उद्यन्तं सूर्यमारोहति । यथोक्तं 'उद्यन्तं वा-
वादित्यमग्निरनु समारोहति' * इति । अह्ने अह्ने निवृत्त्यर्थम् । सूर्यं
विशिनष्टि—आदित्यं अदिते पुत्रं ज्योतिषा उत्तमं ज्योतिः ईदृशं
सूर्यं य आरोहति त अग्निं गृह्णामि । किमर्थं श्वो देवताभ्यः देवता
आराधयितुं यज्ञाय यज्ञनिवृत्तये यजमानो रमतामित्येवमर्थम् ॥

'वसून्निखादि ॥ वसून् रुद्रान् आदित्यान् अन्याश्च देवताः
इन्द्रेण सह या वर्तन्ते मरुदादयः तास्मर्वा पूर्वाः प्रथमभा-
व्यह परिगृह्णामि अग्रेरन्तरं स्व आयतने आहवनीये गृह्णामि
मनीषया मनस ईशया विशिष्टया प्रज्ञया ॥

'इमामूर्जमिति ॥ इमा प्रत्यासन्ना ऊर्जा अन्तस्य हेतु पञ्च-
दशी तिथि य प्रविष्टाः तान् देवान् पूर्वोऽहं परिगृह्णामि ।

हामि पूर्वः ॥ २६ ॥ अग्निर् हव्यवाडिह तानावह-
 तु । पौर्णमासं हविरिदमेपां मयि । आमावा-
 स्यं हविरिदमेपां मयि । अन्तराऽग्नी पशवः ।
 देवसुसदमागमन् । तान्पूर्वः परि गृहामि । स्व
 आयतने मनीषया । ¹⁰इह प्रजा विश्वरूपा रम-
 न्ताम् । अग्निं गृहपतिभ्यः संवसानाः । ताः पूर्वः

अयं अग्निः हव्यवाद् हविषा वोढा तान् देवान् इह आ-
 वहतु । किमर्थं? इदं पौर्णमासं हविरिदमेपां मयि वर्तते तदर्थं
 तानावहतु । आमावास्यमिति । इमामूर्ध्वमित्यादिकायाः चतुर्थः
 पादः । अमावास्याम् । पादत्रयं समानम् । आमावास्य
 हविः इदं एषां कृते मयि वर्तते इति ॥

⁹अन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ वेद्या स्थितो जपति—अन्तरेति॥
 अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ अन्तरा तयोर्मध्ये प्रदेशे देवसंसदं
 देवानां सहावस्थानाधिकरणम् । सीदतेः सपदादित्वाश्चिकरणे
 क्तिप् । तत् स्थानं पशवः आगमन् आगताः तस्मात् तान्
 तत्रस्थान् पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि । गतम् ॥

¹⁰गार्हपत्यान्वाधाने जप.—इह प्रजा इति ॥ द्वे पक्षी । इह
 स्थाने निमित्ते प्रजाः विश्वरूपाः पुत्रपौत्रदामादिरूपाः रम-
 न्तां क्रीडन्तु । अग्निं गृहपतिं अग्निं गृहपतिना अग्निना
 इत्यंभूता रमन्ताम् । 'अभिस्त्रागे' इति इत्यंभूतत्वे कर्मप्रवच-

परिगृह्णामि ॥२७॥ स्व आयतने मनीषया ।
 'इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपति-
 मभि संवसानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आय-
 तने मनीषया । 'अयं पितृणामग्निः । अवाङ्मूढ्या
 पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि । अविपं नः
 पितुं करत् । 'अजस्रं त्वा संभापालाः ॥२८॥
 विजयभागुं समिन्धताम् । अग्ने दीदार्य मे स-

नीयत्वम् । संवसाना. तेन सह वसन्त्य तेन आत्मान छान्द-
 यन्यो वा तत्त्वामिवात् । ताः पूर्व इत्यादि गतम् ॥

'इह पशव इति ॥ पूर्वया व्याख्याता । तानिति विशेष ।
 पशवो गवादय ॥

'दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते—अयं पितृणामिति ॥ अयं पितृणा
 सम्बन्धी अग्निः, तस्मात्पितृभ्यः हव्यानि आऽवाद् आवहति ।
 बहे छान्दसे लुडि हलन्तरक्षणाया वृद्धौ इडभावे रूपम् । त-
 मह पूर्वः परिगृह्णामि । सोऽपि अस्माक अविपं पथ्य पितु
 अन्न करत् करोतु । लुडि 'कृमृदरुहिभ्य' इत्यह् ॥

'सम्यमुपतिष्ठते—अजस्रमिति ॥ हे सभ्य ! सभाया साधो !
 यत्र शीव्यन्ति ता सभा पालयन्त अस्पदीया त्वा विजय-
 भाग दीव्यता विजया भागा यस्य तादृश त्वा अजस्र अ
 नुपरत समिन्धता तत्रस्थ त्वा सम्यक् ज्वलयन्तु, हे अग्ने !

भ्य । विजित्यै शरदशतम् । "अन्नमावसथीयम् ।
अभिहराणि शरदशतम् । आवसथे श्रियं म-
न्त्रम् । अहिर्वृध्नियो नियच्छतु । ¹⁵इदमहमग्निज्ये-
ष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्रज्ये-
ष्ठेभ्यः ॥ २९ ॥ रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं
वरुणज्येष्ठेभ्यः । आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।

तथा समिद्धं त्वं मदर्थं दीदाय दीप्य । दीदिरिनि छान्द-
सः अभ्यस्तसंज्ञः । तत छान्दसो लिट् । शरदशतं शतं
वर्षाणि मम विजित्यै विनयाय ॥

• ¹⁵आवसथ्यमुपतिष्ठते—अन्नमिति ॥ आवसथीयं आवसथप्र-
योजनं आवसथे भव वा यदावसथ्याय भवति तदन्न अभिहराणि
आभिमुख्येनोपहरामि । शरदशतम् । गतम् । स चाहिर्वृ-
ध्नियः अस्माकमावसथे गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं मन्त्रं ऋगा-
दिसमृद्धिं च नियच्छतु दधातु ॥

¹⁶सर्वेष्वन्वाहितेषु जपति—इदमित्यादि यजुः ॥ इदमिति क्रि-
याविशेषणं, इदं प्रब्रवीमि युष्यदर्शोऽयमिति विवृणोमि यज्ञं अहं
इमं आचरन् । अग्निज्येष्ठेभ्यः अग्निप्रधानेभ्यः वसुभ्यः । इन्द्र-
प्रधानेभ्य रुद्रेभ्यः । वरुणप्रधानेभ्यः आदित्येभ्य इति सर्वेषां
युगपत्, यज्ञभेदाभावात् अग्निनियमाभावाच्च ॥

१० पयस्वतीरोपधयः । पयस्वद्वीरुधां पयः । अपां
 पयसो यत्पयः । तेन मामिन्द्र स२ सृज । 'अग्ने
 व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छंकेयं तन्मे राध्य-
 ताम् । वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते ॥ ३० ॥
 व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छंकेयं तन्मे
 राध्यताम् । 'इमां प्राचीमुर्दीचीम् । इपमूर्जमभि
 स२ स्कृताम् । बहुपर्णामशुष्काग्राम् । हरामि प-

१० जायापत्योरशनम्—पयस्वतीरिति ॥ व्याख्यातेय 'मम नाम' *
 इत्यत्र ॥

१ व्रतमुपैष्यन् जपति—अग्ने व्रतपत इत्यादि यजु ॥ तत्रैव *
 व्याख्यातम् । प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्य, उत्तरे त्रय क्षत्रियवै-
 श्ययो । सर्वे वा ब्राह्मणस्य ॥

११ शाश्वतामहरति—इमामिति ॥ मन्त्रलिङ्गान् प्राच्या उदीच्या
 प्रागुदीच्या आहरणम् । इमा प्राचीं प्रागभिता उदीचीं उदग
 भिता उभयाभिता वा शाखा आहरामि । इपं अन्न ऊर्ज
 रम चाभिसंस्कृतां शाखारूपेण परिणता, यद्वा—इदूर्जे हेतु-
 भूता मन्त्रेणाभिसंस्कृता बहुपर्णा बहुपलाशाम् । 'वहोर्नञ्चत्'
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अशुष्काग्रा पशुपा पशूना पालयित्रीम् ॥

शुपामहम् । ^९यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्त्वं
वनस्पतीन् । तत्स्वामैकविंशतिधा । संभरामि
सुसंभृता ॥ ३१ ॥ ^{१०}त्रीन्परिधीःस्तिस्त्रस्त्रमिधः ।
यज्ञायुरनु संचरान् । उपवेपं मेक्षणं धृष्टिम् । सं-
भरामि सुसंभृता । या जाता ओषधयः । देवे-

^९शुक्ल इध्मं सभरति—यत्कृष्ण इति द्वाभ्याम् ॥ हे अग्ने!
यत् यस्मात् त्वं कृष्णो मृगो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा
वनस्पतीन् त्वं प्राविशः प्रविष्टवानसि । यथा—‘अग्निर्देवम्यो
निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा’ इत्यादि । तस्मान् त्वां एकविंशतिधा
एकविंशतिवनस्पत्यवयवेध्मरूपेण वर्तमानं संभरामि सर्ववयवसहितं
३ एकत्र संगृह्णामि । सुसंभृता सुष्टु संभ्रियते येन तादृशेन शुक्लेन ॥

^{१०}त्रीनित्यादि ॥ त्रीन् परिधीन् परितो घेयान् तिस्रः
समिधः ऊर्ध्वानूयानसमिदाख्या यज्ञायुः अनुयाजसमिधं शीर्षकाल
यज्ञस्य रक्षकत्वात्, समुदायेनोक्तस्यापि पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । यज्ञ
मेति व्याप्नोतीति यज्ञायुः । अनुसंचरान् अन्याः पञ्चदश स
मिधः अनुगता एव मंचरन्ति एकस्मिन् काले प्रक्षिप्यन् इति ।
उपवेपं अङ्गारोदङ्गिरूहणे, मेक्षणं चरोल्पादाने, धृष्टिं अङ्गार-
प्रत्यङ्गिरूहणे, संभरामीत्यादि गतम् ॥

“परिस्तरगानामाहरणच्छेदनसंनहनमन्त्राः क्रमेण—या जाता

भ्यस्त्रियुगं पुरा । तासा पर्वं राध्यासम् । परिस्तर-
 रमाहरन् । 'अपा मेध्यं यज्ञियम् । सदेवः शिव-
 मस्तु मे ॥ ३२ ॥ आच्छेत्ता वो मा रिपम् । जी-
 वानि शरदश्शतम् । ^{२१}अपरिमिताना परिमिताः ।
 सनहो सुकृताय कम् । एनो मा निर्गा कतमच्च-

इत्याद्या ॥ तृतीया पङ्क्ति । या जाता इत्यभिकाण्डे अर्धर्षो व्या-
 ख्यात । तासा पर्वं पर्वानि राध्यास वर्षयामि परिस्तर
 माहरन् । न त्वनेनाहरणेन पर्वं पीडयामि । मन्त्रान्तरं च 'पर्वं
 ते राध्यासम्' इति ^{१०} ॥

अपा मेध्यमिति ॥ तासा यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् ।
 तदपोदकामत् । त दर्भा अभवन् ^३ इत्युक्तं ब्राह्मणे । तद्वाह—
 अपा मेध्यादिरूपं यद्दर्भात्मना परिणतं तदिदं युष्मद्रूपं मम
 शिवं मुखहेतुरस्तु हे दर्भा । युष्माकं आच्छेत्ताऽपि अहं
 मा रिपं मा नशं अपि तु शरदश्शतं जीवानि ॥

^{२१}अपरिमितानामिति ॥ यस्मादपरिमिताना अनन्ताना दर्भा-
 णा मध्य एते मया परिमिता कतिपये गृहीता न तु सर्वे,
 तेषा परिमितत्वात् सन्तानच्छेदं न करोमि, तस्मात् युष्मान्
 सुकृताय शोभनाय कर्मणे यज्ञाय आच्छिद्य सनहो चभामि
 कं सुखम् । सुकृतायेतिवचनात् अनर्थकं चेत् अप्रत्यूहं स
 नह्यं वाथकाभावात् । तद्देवाह—एनं पापं कतमच्चनं किञ्चि-

नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु । ²¹सकृदाच्छि-
न्नं वर्हिरूर्णांमृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्य-
हम् । अस्मिन्धीदन्तु मे पितरंस्तोम्याः । पिता-
महाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥ ३३ ॥ ²²त्रिवृत्पं-
लाशे दर्भः । इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं

दधि स्वल्पमपि अहं मा निगां मा निकृष्टं गमम् । ननु कति-
पयहिता कुर्वन् कथमनेना. स्यात् तत्राह—पुनरुत्थाय भूयोऽ-
प्याच्छेदस्थानादन्ये प्ररोहा उत्थाय बहुला भवन्तु एकैकस्मात्
शतं सहस्रं च प्ररोहन्तु युष्माकमेवायमुपकार इति ॥

²¹सकृदाच्छिन्नं वर्हिस्तृणाति—सकृदाच्छिन्नमिति जगत्या ॥
सकृदाच्छिन्नं एकवारलून वर्हिः उर्णांमृदु उर्णावन्मृदुस्पर्शम् ।
उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्योनं सुखहेतुं त्वा पितृभ्यो
भरामि पितर्यं हरामि । अस्मिन् सकृदाच्छिन्ने वर्हिषि सो-
म्याः सोमार्हाः मे पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च अनुगै-
स्सह सीदन्तु ॥

²²शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्य अनुमन्तणार्थं द्वौ मन्त्रौ ।
तत्र प्रथम—त्रिवृदिति ॥ पलाशे पलाशशाखाविशेषे दर्भः
पवित्ररूप आश्रित इति शेष । कीदृशो दर्भः ? त्रिवृत् त्रि-
गुणः । तद्दर्भस्य परिमाणमिवानित्यभिनीय प्रदर्श्यते । प्रादेश-
संमित इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते । तद्विदमस्मिन् यज्ञे प-

पोतृतमम् । पयो हृव्यं करोतु मे । 'इमौ प्राणापा-
नौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संच-
रताम् । पवित्रे हृव्यशोधने । "पवित्रे स्थो वैष्ण-
वी । वायुर्वा मनसा पुनातु ॥ ३४ ॥ "अयं प्राण-

वित्रं पोतृतमं हविषा शोधयितृतम सर्वशोधकातिशयेन वर्तमानं
इदं मदीयं पयः हृव्यं हवनाहं करोतु ॥

इमौ प्राणापानौ प्राणापानस्थानीये पवित्रे । प्राणापा-
नापेक्षं पुच्छिङ्गत्वम् । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः सर्वाणि आप्या-
ययन्तौ वर्धयन्तौ सञ्चरतां हृव्यशोधने उत्पवनादिना हविषा
शोधके ॥

तयो छेदन—पवित्रे स्थ इति यजुः ॥ पवित्रे शोधके
स्थ सर्वहविषा वैष्णवी विष्णोर्यज्ञात्मनः स्वभूते । शीभावे अका-
रलेपः छान्दसः । ते वां युवा वायुः मनसा मनस्कारेण
पुनातु ॥

प्रस्तरे तयोर्निधानं—अयमिति ॥ पवित्रयोः प्रत्येकनिर्देशः
पूर्ववत्पुच्छिङ्गता । इमे प्राणापानस्थानीये पवित्रे यजमानं प्र-
स्तर 'यजमानो वै प्रस्तरः' * इति । अपिगच्छतां अनुप्रविश्य
वर्तेताम् । यद्वा—अनेन प्रस्तरपवित्रयोगेन यजमानः प्राणापा-
नवान् भवतु । क' पुनरनयोर्निशेष इत्याह—इमे हि यज्ञे

श्वापानश्वं । यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे ह्यभू-
तां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने । ²⁰त्वया वेदिं
विविदुः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदा-
निः । अर्च्छिद्रं यज्ञमन्वेपि विद्वान् । त्वया होता

सर्वस्य पोतारौ शोधके । पूर्ववत् प्राणापानाभिप्रायेण पुल्लि-
ङ्गता । अभूतां भवतः । अन्दसो लुङ् । तदपि कुत इत्यत
आह—इमे हि पवित्रे हविषा शोधने, तस्मात् सर्वस्यापि य-
ज्ञस्य शोधने, तस्मादेव यजमानमपि प्राणवन्तं कुरुतामिति ॥

²⁰वेदकरण—त्वयेति त्रिष्टुप् ॥ अत्र ब्राह्मणम्—‘वेदेन वे
देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम्’¹ इति ।
असुराणां सम्बन्धि यद्यद्वेदिप्रभृतिर्कं वित्तं वेत्तव्यं लब्धव्यं त-
त्सर्वं वेदेनालभन्त, तद्वेदत्वं वेदस्येति । तदिदमुच्यते । हे वेद !
त्वया साधनेन देवा वेदिं विविदुः लेभिरे पृथिवीं प्रथिता
सर्वपृथिव्यात्मिका वा ‘सा वा इय सर्वैव वेदि’² इति । त्वया
यज्ञो जायते निष्पद्यते, फलप्रदत्वं निष्पत्तिः । तदेवाह—वि-
श्वदानिः विश्वस्य फलस्य दाता । औणादिसो निप्रत्यय,
विश्वदानशब्दान्मत्वर्थीय इकारो वा, सर्वदा ‘परादिस्तन्मि’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—तत् खलु अर्च्छिद्रं अविगुण
यज्ञमन्वेपि उत्पादयति । यद्वा—अन्वेपि अनुगच्छ उत्पादय,
विद्वान् तदुपायज्ञ’ । किञ्च—त्वया होता संतनोति ज्ञे

¹ स १-७४.² स. १-१४.

संतनोत्यर्धमासान् । ^{३०}त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् ।
 पवित्रेण सहागंहि ॥ ३५ ॥ शिवेयं रज्जुरभिधा-
 नीं । अग्रियामुपसेवताम् । ^{३१}अप्रस्रंसाय यज्ञ-
 स्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिस्सन्तीति विभृ-

च्छेदेन तनोति विस्तारयति अर्धमासान् अनुवृत्तयज्ञान् सर्वान-
 र्धमासान् करोति, ब्राह्मणं च—'यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्ध-
 मासात् । तं सन्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं कालेकाल आ-
 गने यज्ञे' इति । एवं पुन पुनः अनुष्ठानार्धमासानित्युक्तम् ॥

^{३०}सन्धानरज्जुदाने—त्रयस्त्रिंश इति ॥ तायमानाः तन्तवः गुणा
 उच्यन्ते । तेषां त्वं त्रयस्त्रिंशोऽसि अन्त्योऽभि त्वतः परो नास्ति,
 देवा अपि त्रयस्त्रिंशत् न ततः परं किञ्चिदस्तीति प्रतिपादनाय
 संख्याविशेषापादानम् । स त्वं पवित्रेण पवित्रत्वेन पावनत्वेन सहागंहि
 आगच्छ । छान्दसशशपो लुक् । इदानीं परोक्षवदुच्यते रज्जुत्वेन—इयं
 रज्जुशिशवा सुलकरी अभिधानी बन्धनी अग्रियां गां उपसेवताम् ॥

^{३१}उत्तामिश्रयणे—साकंप्रत्यायीय इत्यन्ये—अप्रस्रंसायेति ॥
 अप्रस्रंसाय अप्रस्रवणार्थं यज्ञस्य यज्ञार्थस्य साम्नाय्यस्य उखे
 उपदधामि उपस्थापयाम्यहम् । केमर्थक्येन? पशुभिः सन्तीति
 सम्यगुपनीत यथा 'एतदस्मै सन्नयत' इति पूर्वं श्रुतं दधि च
 पश्चात्कृतं यथा 'एतदस्मै शृतं कुरुत, एतदस्मै दधि कुरुत' इति,
 तादृश साम्नाय्यं इन्द्रार्थं इमे विभृतामित्येदमर्थेनोपदधामि ॥

ताम् । इन्द्राय शृतं दधि । ³²उपवेपोऽसि यज्ञाय ।
 त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्वन्तः ।
 शिवश्शग्मो भवासि नः ॥ ३६ ॥ ³³अमृन्मयं दे-
 वपात्रम् । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरःपवि-

³²उपवेपकरणे—उपवेपोऽसीति ॥ उपवेपोऽसि उपेत्य व्याप-
 कोऽसि यज्ञाय सर्वस्य यज्ञस्य उपेत्य अङ्गारादिव्याप्त्या यज्ञं निर्वर्त-
 यमि । तस्मात्तादृशं त्वां परिवेषं सप्ततो व्यापकं यज्ञस्य वन
 स्पतीनां वा त्वां आधारयन् अस्मत्तोऽन्येऽपि इन्द्रार्थं हविः कृ-
 ण्वन्तः कुर्वन्तः, तस्मात्तादृशः त्वं अस्माकमपि शिवः सुख-
 करः शग्मः शान्तश्च भवासि भवसि उपेत्य । भवतेर्लेख्या-
 डागमः ॥

³³अपिधीयमाने यजमानो जपति—अमृन्मयमिति ॥ अमृन्मयं
 अमृद्विकारभूत 'एकाचो नित्यम्' इति मयद् । देवपात्रं देवानां
 योग्यं पात्रं अपिधानपात्रं अयोमयं दारुमयं वा, यज्ञस्यायु-
 स्थानीयं साक्षाद्यं तन्निमित्तं तन्निर्वृत्त्यर्थं प्रयुज्यतां अपिधाने
 साधनीक्रियताम् । किमर्थमित्याह—तिरःपवित्रं तत्र पवित्र-
 मन्तर्धाय अतिनीताः आनीता आपः कुम्भ्यां तिरःपवित्रं
 आसिक्ताः दोहने संसाळनीया भापो माऽतिगुः कुम्भीमतिक्रम्य मा
 गमन् । सयपि दुग्धे अपा ब्रह्मं तासामुपरिस्थितत्वात् ताभि-
 रेव दुग्धातिगमनं परिद्वियत इति । यद्वा—पवित्रासिक्तसं-
 साळनीयनिमित्तत्वात् साक्षाद्यस्यैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । तदर्थं

त्रमतिनीताः । आपो धारय माऽतिगुः । ^{३४} देवेन स-
 वित्रोत्पूताः । वसोस्सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोह-
 पवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि शुन्धत । ^{३५} एता आ-
 चरन्ति मधुमद्बुहानाः । प्रजावतीर्यशसो विश्वरू-
 पाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मीर्भवन्तीरुप जायमानाः । इह

हे । अध्वर्यो इमा आपो धारय निरुद्धनिर्गमा कुरु विधा
 नपात्र विधारय ॥

सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयते—देवेनेति ॥ म
 वित्रा आदित्येन वसोर्जमेता वामयितु सूर्यस्य सूतिरुत उ
 त्पात्तस्थितिहेतो आत्मसम्बन्धिभि रश्मिभि उत्पूताः ता यय
 गा च दोहपवित्रे च दोहनपात्र च पवित्र च रज्जुं च
 बन्धनी इत्थ सर्वाणि सान्नाय्यपात्राणि शुन्धत शोषयत । शुधि
 शौचकर्मणि, चुरादिराधृषीय ॥

^३ गा जायती प्रतीक्षते—एता इति त्रिष्टुभा ॥ एता गाव
 आचरन्ति जागच्छन्ति मधुमत् मधुरस दुग्ध दुहानाः प्रजा
 बल्यो बहुप्रजा उभयप्रजासमृद्धिहेतव यशसः यशस्विन्य ।
 मन्वर्थायो लुप्यते, पुंसि सक्कान्तत्वादाद्युदात्तत्वाभाव । विश्वरूपाः
 सर्वरूपान्विता घृहीः भवन्तीः मन्तानमृद्ध्या बल्यो भवन्त्य
 उपजायमानाः कर्मभु पुन पुन उरगुण्यनाना यः हे गाव ।
 तादृशी इह कर्मणि इन्द्रो रमयतु क्षीरादिममृद्ध्या रतिहेतून्
 करोतु ॥

व इन्द्रो रमयतु गावः । ^६पूपा स्थं । ^७अयक्ष्मा वः
 प्रजया सः संसृजामि । रायस्पोपेण बहुला भवन्तीः ।
 ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च । जीवो जीवन्ती-
 रूपं वस्सदेयम् । ^८द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदु-
 हाताम् । धाता सोमेन सह वातेन वायुः । यज-

^६वत्समभिदधाति—पूपा स्थेति यजुषा ॥ वचनव्यत्यय । पूपा
 पुष्टिहेतु क्षीरस्य । पूपेव वा पशूना स्वामी त्वमसि इति स्तुति ॥

^७द्वैगंधोपमीदति—अयक्ष्माव इति त्रिष्टुभा ॥ हे गाव । वः
 युष्मान् अयक्ष्मा अरोगा प्रजया संसृजामि दोग्धु वत्सेन
 गोजयामि । यद्वा—प्रजयोगलक्षिता युष्मान् ममृजामि दोग्धु सं-
 गच्छामि । रायस्पोपेण क्षीरादिघनमुष्ट्या बहुलाः प्रथिताः
 भवन्ती क्षेत्रादिपुष्टेरपि हेतुभूता भवन्ती ऊर्जं रसवत् पयश्च
 घृतं च पिन्वमानाः क्षरती । पितृभिः सेचने, इदित्त्वान्नुम् । जी-
 वन्ती दीर्घायुष जीवयन्तीर्वा प्रजा क्षीरादिना अहमपि जीवः
 युष्मत्संबन्धेन चिरं जीवन् जीवयन्वा प्रजा यागद्वारेण । प-
 चाद्यच्, उभयत्रापि 'बहुलमन्यत्रापि सज्ञाउन्दसो' इति गि-
 लुक्' ईदृशी वः उपसदेयं उपसीदामि समीपतो भजामि ।
 'लिङ्चाशिष्यद्' ॥

^८दुस्त्वानामनुमन्तपने—द्यौश्चेति निषदया वृहत्या ॥ इमं यज्ञं
 यज्ञसाधन पय द्यौः पृथिवी च सदुहाताम् । वृष्ट्यादिक्रमेण
 तन्निष्पत्तिहेतुत्वात् ते एव प्रार्थ्यन्ते । धाता सर्वस्य लक्ष

मानाय द्रविणं दधातु ॥ ३८ ॥ ३० उत्सं दुहन्ति
कलशं चतुर्विलम् । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्दि-
दम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वत ५ सूनुतावत् । तद्यजमा-

सोमेन ओषधीशेन सह दुग्धा तौ च संदुहातामिति स एवा
नुपङ्ग । वायुर्भूतात्मा वातेन प्राणेनात्मना सह दुग्धाम् ।
अथ सर्वोऽय देवतागणो यजमानाय द्रविण प्रशस्तं फलं
धनमेव वा यागनिर्वृत्या दधातु ददातु । वचनव्यत्ययो वा ।
सर्वेऽप्येते यजमानाय द्रविण दधतु ॥

३० धाराशोषमनुमन्तयते—उत्समिति जगत्या ॥ उत्सं उत्स्यन्दमानं
उदूनधाराशोपस्यन्दन बहुक्षीरत्वात् कलश ऊष कलशाधारत्वात्
क्षीरस्य । चतुर्विल चतुस्तनरन्ध्र दुहन्ति । किं पय इति सामर्थ्यात्
गम्यते, इडां गा देवीं दानशीला दीप्तिमतीं वा मधुमती मधुरक्षीरा-
दिका सुवर्दिद स्वर्गस्य लम्भयित्रीं दुहन्ति, एवं श्रीणि क-
र्माणि गा कलश पयो दुहन्तीति । तत्रोपयुज्यमानयो. नि-
मित्तयो. गोकलशयो 'अकथिन च' इति कर्मत्वम् । यद्वा—
उत्स्यन्दमानं चतुर्विलस्त्रावि कलशस्य पय कलशशब्देनोच्यते ।
तत् दोह इन्द्राग्नी जिन्वत जिन्वतु प्रीणयतु । यद्वा—इन्द्रा-
ग्नी तज्जिन्वता प्रीणयता प्रीतिहेतु कुरुता, तत्र वा प्रवृत्तान्
अस्मान् इन्द्राग्नी जिन्वता प्रीणयताम् । सर्वेषा वचनव्यत्ययात्
मुच्यामहे । इन्द्राप्रचोर्वा आमन्तणे छान्दसो निघाताभावः ।
सूनुतावत् प्रियसत्यात्मवचनवत् निर्दोषत्वेन तद्धेतुत्वात् । अथ

नममृतत्वे दधातु । ¹⁰कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । ¹¹अमूं यस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम् । ¹²बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाप्यायतां पुनः ॥ ३९ ॥ वत्सेभ्यो मनुष्ये-

तत् इन्द्राग्रचोः कर्म इन्द्राग्रचनुगृहीतं वा तदेव दोहनं यजमानं अमृतत्वे अमृतत्वहेतो फले दधातु स्यापयतु ॥

¹⁰दुग्धमानयन्तं गृच्छति—कामधुक्ष इति ॥ हे दोग्धः! कां गां अधुक्षः दुग्धवानसि इदं पयः । दुहेर्दुडि 'शल इगुपधादिनिटः कसः' । नः अस्माकं प्रब्रूहि व्यक्तमानस्व । कोऽस्य पयसो विशेष इति चेत्? इन्द्राय इन्द्रार्थं खलु हविः इदं तत्रापि इन्द्रियं इन्द्रनुष्टं इन्द्रमियं वा, इन्द्रेण वा सेवितं पुनःपुनः, तस्मात् एव महानुभावं पयः कामदुग्धा इति ॥

¹¹अथ प्रत्याह—अमूमिति ॥ नामधेयविशेषमात्रं निर्दिशति गङ्गां सरस्वतीमिति वा । अस्याश्च वैशिष्ट्यमाह - यस्यां गवि देवानां मनुष्याणां च प्रीणनं पयो हितं निहितं तादृशीं महाभागा तादृशं पयोऽदुहि ॥

¹²तिस्रो दोहयित्वा वाचं विमृजति—बहु दुग्धीति ॥ इन्द्रार्थं देवार्थं च बहु पयो दुग्धि हे गोः! तच्च हव्यं हविर्भूत्वा पुनराप्यायतां भूयो विवर्धताम् । अथ वत्सेभ्यः मनुष्येभ्यश्च पुनः ततो बहुतरस्य दोहाय कल्पतां दोहसामर्थ्यं तवास्तु पयश्च तथा प्रभूतमस्तु इत्यर्थः ॥

भ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । “यज्ञस्य संततिरसि ।
 यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि ।” अदस्तमसि
 विष्णवे त्वा । यज्ञायपि दधाम्यहम् । अद्भिररि-
 क्तेन पात्रेण । या. पूताः परिशेरते । “अयं पय-
 स्सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥ ४० ॥

“अग्निहोत्रोच्चेपण अभ्यातनक्ति—यज्ञस्येति यजुषा ॥ यज्ञ
 स्य सन्तति अविच्छेदकारण त्व असि । तादृश त्वा यज्ञस्य
 सन्ततिमेव लक्षीकृत्य संतनोमि दुग्धेन सन्तत करोमि त्वयि
 हि सन्तते यज्ञ एव संतन्यत इति ॥

“दारुषात्रादिना कुम्भ्या अपिधानम्—अदस्तमिति ॥ हे क्षीर ।
 अदस्त अनुपक्षीण त्वमसि । अद्भि अरिक्तेन जलसहितेन
 पात्रेण विष्णवे व्याप्तिमते यज्ञाय त्वा अपिदधाम्यहम् ।
 कीदृशीभि अद्भि या आप पूता शुद्धा परिशेरते उ-
 परि शेरते पिधानपात्रे सर्वा रात्रि रक्षणार्थमिव शेरते ताभि
 अरिक्तेन पात्रेणापिदधामि तव रक्षणार्थमिति ॥

“परिवासनशकल दुग्धेऽववदशति—अयमिति ॥ अय पर्ण-
 वल्क इद पय सोम सोमसदृश कृत्वा यथाक्त ग्रहण-
 काल—‘सोमपीथाय सत्रयितुम् । वकलमन्वरमाददे’* इति, तदिदमु
 च्यते । तत्सोमीकृत स्वा योनि आत्मीययोनभूत अपिग-

पूर्णवल्कः पवित्रम् । सौम्यस्सोमाद्धि निर्मितः ।
 १६ इमौ पूर्णं च दुर्भं च । देवानां हव्यशोधनौ ।
 प्रातर्वेपाय गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षसि ।
 १७ उभावग्नी उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे ।

च्छतु अनुप्रविशतु । पूर्णवल्क पवित्र शोधयिता । आविष्टन-
 पुंसकोऽयम् । सौम्य सोमापत्यम् । तत्कथमित्याह—सोमाद्धि
 निर्मित उत्पन्न । यथोक्तम्—‘तृतीयस्यै दिव । गायत्र्या सोम
 आभृत’^१ इत्यादि । तस्मात् सोमप्रभवत्वात् अस्य सोम स्वा योनि ॥

१६ शाखापवित्र क्वचित्प्रज्ञातं निदधाति—इमाविति ॥ पूर्णवि-
 कारे शाखाया पूर्णशब्द । पूर्णं च पलाशशाखा च दुर्भं
 च शाखापवित्रं च इतीमौ देवानां हव्यशोधनौ हविषा शो-
 धनौ प्रातर्वेपाय प्रातर्दोहात्मने यज्ञाय व्यापनाय गोपाय रक्ष
 हे विष्णो ! । कस्मादेवमुच्यते इति चेत्—त्वं सलु हव्यं हि
 रक्षसि । यथोक्तम्—‘विष्णो हव्यं रक्षस्व’^२ इति, अत
 हव्यरक्षार्थमेव इमौ रक्षेति । एतद्रक्षणे हि हव्यं रक्षितं स्यात् ॥

१७ नक्त परिस्तरणकाले जपति—उमाविति चतुर्नवका नृहती ॥
 उभावग्नी गार्हपत्याहवनीयो प्राधान्यादनयोरुपादानं दक्षिणामात्र
 वि भवत्येव । उपस्तृणते दुर्भं समीपतः प्रादपति । बहुवचनं
 कर्तृनियमार्थमिति केचित् । उपस्तीर्णाम्रिके स्थाने अत्र देवता
 उपवसन्तु अनशना वर्तन्ता मे मदर्थम् । यद्वा—मृग्या

^१ ब्रा ३-७ १५.

^२ य. ११३

अहं ग्राम्यानुषं वसामि । मह्यं गोपंतये पशून् ॥

आभृत इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिगृह्णामि सभापाला इन्द्रज्येष्ठेभ्य आदित्य व्रतपते सुसंभृता मे सह पुनातु गहि नो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ॥ ४ ॥

याः पुरस्तादिमामूर्जामिह प्रजा इह पशवोऽयं पितृणामग्निः ॥

'देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु !

देवता उपवसन्तु अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि, मह्यं मम देवता अपि उपवसन्तु ग्राम्यानिति ॥ यद्वा— देवता उपवसन्तु उपेत्य वसन्तु मदर्थम्, मम को विशेष इति चेत्—अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि । किमर्थं मह्यं गोपतये अहं गोपति गवा स्वामी यथा स्यामिति । यथोक्तम्—'यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानवरुधे' इति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
चतुर्थोऽनुवाकः .

'गार्हपत्याहवनीययोरन्यतरत्र जपित्वा शेते—देवा देवेष्विति ॥ अतिभृतिरियम् । सर्वे पादाण्डसत्यक्षरा । 'इह माऽवत' इत्यर्थं

द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा इह माऽवत । इ-
 वः शक्यं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने ।
 इदं करिष्ये भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अ-
 श्विना प्रावतं युवम् । इदमहः सेनाया अभीत्व-

चान्तः । हे देवाः ! प्रथमा यूयं देवेषु द्वितीयेषु देवेषु । हे
 देवा द्वितीयाः ! यूयं तृतीयेषु देवेषु पराक्रमध्वं अप्रतिबन्धेन
 वर्तध्वम् । एवं द्यावापृथिव्यन्तरिक्षस्थाः हे त्रिरेकादशाः ! त्रि-
 रावृत्ताः एकादशाः त्रयस्त्रिंशः सर्वे यूयं संभूय इह कर्मणि-
 वर्तमानं मा अवत रक्षत प्राप्त वा । युष्मत्प्रसादादिदं कर्म
 कर्तुं शक्यं निर्वर्तेयितुं समर्थं स्याम्, यदिदं करोमि कर्तु-
 मारभे । तत्र के वयं ? आत्मैव आत्मने करोतु कोऽन्य-
 स्सहायो भवितुमर्हति तद्यथा संपद्यते तथा युष्माभिः कर्तव्यम् ।
 किञ्च—हे अश्विनौ ! इदं कर्म भेषजं सर्वानिष्टोपशमनं करिष्ये
 कर्तुमुत्सहे । तत्र हे विश्वभेषजा ! विश्वानिष्टोपशमनकुशलौ ! अ-
 श्विनौ ! युवामपि इदं कर्म मदीयं प्रावतं प्राप्तं प्रकर्षणावतं
 रक्षतम् ॥

१ वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोहति—इदमहमित्यनुष्टुभोऽर्चनेन वि-
 वृद्धाक्षरेण ॥ सेनायै अङ्गारसमूहे अभीत्वैर्यं अभिन्नगमनशी-
 ल्यै अभिभवितुं प्रवृत्तायै मुखं प्रधानभूते अङ्गारं पुरोडाशं
 दूषयितुं प्रवृत्तमिदं अहमेव अपोहामि अपनयामि । 'इष्णा-
 शिनिसार्तिभ्यः करप्' 'दिहाणञ्' इति ङीप् ॥

ये ॥ ४२ ॥ मुखमपोहामि । सूर्यज्योतिर्विभाहि ।
 महत इन्द्रियाय । आप्यायतां घृतयोनिः । अ-
 ग्निर् हव्याऽनुमन्यताम् । खमं ह्वृ त्वचं म ह्वृ । सुरूपं
 त्वां वसुविदंम् । पृशूनां तेजसा । अग्रये जुष्टं म-
 भिधारयामि । स्योनं ते सदनं करोमि ॥ ४३ ॥

पुरोडाशमभिमन्तयते—सूर्यज्योतिरित्यनुष्टुभोऽर्धचान्तिरेण ॥ सू-
 र्येभ्येन ज्योतिर्यस्य तादृशस्तन् विभाहि विशेषण शोभन् हे
 पुरोडाश! महत इन्द्रियाय वीर्याय ॥

विरजीकृत्याभिवारयति—आप्यायतामिति जगत्या पदप्रदया ॥
 आप्यायतां वर्धता अग्निः अनेन घृतेन घृतयोनिः घृतकारण.
 उदकस्य वा हेतु । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व छान्दसम् । हव्यानि
 च अनुमन्यतां त्वत्प्रसादाद्धविष्टु भवतु एतेन घृतेन सरकृत-
 त्वात् । गार्हपत्य अनुमन्यता आहवनीयो वा, तत्पक्षे । हे
 पुरोडाश! त्वमपि त्वं रन्ध्र पाकना रजिका अक्ष्व प्रक्षय त्वचं च
 अक्ष्व प्रक्षय घृतेन पिहितरन्ध्र लिग्धच्छाय च आत्मानं
 कुरु । तदन्त तथाकृते मुरूपं शोभनरूपं सजात त्वा त्वा
 तत एव वसुविदं धनाना लम्पितार पशूनां तेजसा घृते-
 नानेन अग्रये जुष्टं मिय भिधारयामि । १ सारणे । क्षार
 णया संस्करोमि ॥

१ आप्यायतामिति—स्योनं त इति त्रिष्टुभोऽर्धचान्तिरेण, तादयत्यर्ध-

घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्धसी-
 दामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः ।
 ६आर्द्रः प्रथस्तुर्भुवनस्य गोपाः । ७शृत उत्स्नाति
 जनिता मतीनाम् । ८यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
 देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्धसोम

चैन ॥ सदनकरण एवाचार्येण विनियुक्तः । स्योनं सुखेहेतुं तव
 सदनं स्थानं करोमि हे पुरोडाश! । घृतस्य धारया सुशेवं
 सुखशयनाधारं कल्पयामि तस्मिन् तादृशे सीद । किं ब-
 हुना? अमृते अमरणहेतुस्थाने प्रतितिष्ठ प्रतितिष्ठो भव । हे
 व्रीहीणां मेघ! सारभूत! सुमनस्यमानः प्रीयमाणः तस्मिन् सीद॥

६आज्येन संतर्पयति—आर्द्र इति ॥ इयं द्विपदा त्रिष्टुप् ।
 आर्द्रः शीतीकृतः घृतेन प्रथस्तुः प्रथनशीलः । छान्दसः
 स्तुप्रत्ययः । भुवनस्य भूतनातस्य गोपाः गोपायितां भवेति शेषः ॥

७उद्धासयति—शृत इति ॥ पाकेन शृतः पकः 'शृतं पाके'
 इति निपात्यने । उत्स्नाति उन्मुक्षत्यात्मानं अग्नेः जनिता
 उत्पादयिता मतीनां प्रज्ञानाम् ॥

८सान्नाय्यालङ्करणे—यस्त इति जगती ॥ चतुर्थपादो विवृ-
 द्वाक्षरः । हे सान्नाय्य! सोमसदृश! तव य आत्मा घृतलक्षणः
 पशुषु प्रविष्टः प्रविश्य वर्तते पशूनां वा स्थितिहेतुत्वेन तेषु प्रवि-
 ष्टः । देवानां विष्टां विविधं अवस्थानं अनु लक्ष्मिस्तु स

घृतवान् हि भूत्वा । देवान्गच्छ सुवर्चिन्दु यज्ञमा-
नाय मह्यम् । ९ इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क-
मीत् ॥ ४४ ॥ १० देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽ-
हमस्मि स सन् यजे । यस्यास्मि न तन्तरेमि ।

यमपि तदनु रूपं वितस्थे वितिष्ठते, यस्तवात्मा घृतरूपः तेन
आत्मना आत्मन्वान् बलवान् रक्षणवान् भूत्वा देवान् गच्छ
तेषां स्थित्यर्थं सुवः स्वर्गं च विन्द लभस्व यज्ञमानाय
मह्यं मदर्थम् ॥

१० कपालोद्घासने—इरा भूतिरिति यजुः ॥ इरा अन्नं भूति-
भवनहेतु प्रदानां पृथिव्या रसः रमवती इरा पृथिव्यासंभ-
न्धिरसाश सः मोत्कमीत् मा नशत् इत्यनेनाभिप्रायेण त्वा उ-
द्घासयामीति शेषः । 'नेटे' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

१० अर्धयुहोत्प्रवरे नपति—देवाः पितर इति यजुः ॥ 'अः
न्तरेमि' इति प्रथमावसानम् । 'स्वं हुतम्' इति द्वितीयम् ।
'स सन् यजे' इति सर्वान्ते । हे देवाः! पितरः! पातारः प्र-
दाना हे पितरः देवाः दानादिगुणयुक्ताः युयं वयं च इदं
जानीम इति साप्रथ्याद्रम्यते । योऽहमस्मि यादृशाचारो या-
दृग्जातीयश्चास्मि स एव सन् यजे युष्मत्प्रसादेन तादृश एव
युष्मान्यष्टमर्हाणि । किञ्च—यस्य अहमपत्यमस्मि यादृशाचारस्य
यादृग्जातीयस्य वा त्वं तादृशं नान्तरेमि नान्तरितं करोमि
नोत्सृणामि तादायनिरैव युष्मान्यष्टमर्हाणि युष्मत्प्रसादात् । यद्वा—

स्वं मं इष्टं स्वं दत्तम् । स्वं पूर्तं स्वं श्रान्तम् ।
स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरूपद्रष्टा । वायुरुपश्रोता ।
आदित्योऽनुरुयाता । द्यौः पिता ॥ ४५ ॥ पृथिवी
माता । प्रजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन् यं-

यस्य महाभागस्य साध्वानारस्य अहमपत्यमस्मि तं अहं नान्त-
रेमि नान्तरितं करोमि नाच्छादयामि गुणहान्या । अपि तु
युष्मत्प्रसादेन सम्यङ्निर्वातितयागः तद्गणानां प्रकाशयिता भूयासम् ।
यद्वा—यादृशानारस्य अहमपत्यमस्मि तं नान्तरेमि न त्यजामि
सन्तमसन्तं वा तदीयमानारं अनुप्रपद्ये, तस्य धर्मत्वात् । तत-
श्चैवंकुर्वाणस्य मम यत् इष्टं वपद्गारेण देवोभ्यो दत्तं तत्
ममैव स्वं भवतु ममैव भोगाय भवतु युष्मत्प्रसादात् स्वमेव
भवतु । दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं स्वमेव भवतु । पूर्तं पञ्च-
मज्ञादि । पितृभ्यो दत्तमेके । स्वमेव भवतु । श्रान्तं तप्तं
तपः स्वमेव भवतु हुतं स्वाहाकारेण दत्तम् । यथा एतत्
सर्वं एवं भवति तथा गूर्यं अनुमन्यध्वम् । तस्य तथा कु-
र्वतः मे अग्निरूपद्रष्टा द्रष्टव्यानां मया सह द्रष्टा अन्तः बहिश्च
उपेत्य प्रकाशयिता वायुः उपश्रोता श्रोतव्यस्य मया सह
अन्तर्बहिश्च श्रोता । आदित्यश्च अनुरुयाता अनुरुयातव्यस्य
अनुक्रमेण प्रकाश्यस्य मया सह अनुक्रमेण रूपापयिता अन्त-
र्बहिश्च । द्यौः पिता उदकदानात् मम पितृवत्पालयित्री ।
पृथिवी च मम माता उत्तङ्गे धारणान्मातृस्थानीया । प्रजा-

जे । "मा भेरमा सं विक्रथा मा त्वा हिंसिपम् ।
मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिं च । अ-

पतिः मम वन्धुः व्यसनेभ्यः उत्तारयिता हितकारी । एतच्च
युष्माभिः विदितमस्तु । यस्मादेवं तस्मात् अहं य एवास्मि
यादृशकर्मा यादायनि' यादृग्नातीयश्चास्मि स तादृश एव सन्
यजे अविच्छेदं यष्टुमर्हामि, योग्यतां मे कुरुनेति भावः ॥

"पुरोडाशोपस्थाने—मा भेरिति जगती पञ्चपदा ॥ 'भरतम्'
इत्यादिना तस्याभिमर्शः । हे पुरोडाश! मा भेः मा भेषीः मा-
मयं भिनत्तीति । विभेतेल्लेडि 'बहुलं छन्दसि' इतीहभावः ।
यद्यपि विध्यन्तरं नास्ति तथाऽपि व्यत्ययेन गुणः । 'क्वा-
योगे प्रथमा' इति निघाताभावः । मा च संविक्रथाः कम्पिताः
त्वा मा हिंसिपं न हिंसितुं प्रारभे । मा च तव भीतस्य
तेजोऽपक्रमीत् माऽपगात्, 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । अ-
थाभिमर्शः—भरतः भरणात्, औणादिकोऽतच् प्रत्ययः । भरतः
यजमानः देवेभ्यो हविर्भरणात् । ब्राह्मणं च भवति—'एष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति'* इति । मनोरपत्यभूता सर्वाऽपि प्रजा म-
नुषिः, यथा 'मनुष्वद्भरतवदमुष्वदमुष्वत्' इति । तौ अहं उद्धरे
उच्छिन्ने स्ताभ्यं धारयामि अन्याभ्यः प्रजाभ्यः तवावदानेन ।
तस्मात् महत्फलमवाप्स्यसि अतो मा भेरिति । केचिदाहुः—भरतः
अमुराविशेषः हविषा दूपकः तस्य भार्या मनुषिः तावहमुद्धरे
उर्ध्वं हरामि उत्सारयामि तवावदानेन तस्मात्तैवेवायं उपकारः ।

वृदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः । 'यदवदानानि तेऽवद्यन् । विलो-
माकार्पमात्मनः ॥ ४६ ॥ आज्येन प्रत्यनज्म्ये-
नत् । तत्तु आप्यायतां पुनः । 'अज्यायो यव-

अतो मा भेरिति । अपरा योजना—भरतं अग्नि यनमानं वा उदर
यागनिवृत्त्या ऊर्ध्वं प्रवर्तय । ईमित्वधारणे समुच्चये वा । अ-
नुपिञ्च अनन्तरं च सिञ्च वृष्टिमुत्पादय । यद्वा—इमां पृथिवीं
अनुपिञ्च । इमामित्यस्य वर्णलोपे इमिति । एवं महाफलत्वात्
अवदानस्य मा भेरिति । तवावदानानि प्रत्यवदास्यामि । यथो-
क्तं प्रत्येकमवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा हिंसिः प्रतिकूल
करणाभावात् ॥

^{२०}प्रत्यनक्ति—यदवदानानीति ॥ इत आरभ्य चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ॥ अवदानान्यवद्यन् अहं तव यद्विलोम प्रतिकूल-
मकार्प आत्मनो मम च परंपरया । यद्वा—तवात्मनः श-
रीरस्य यद्विलोम- विकारमकार्पम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे अडा
गमस्योदात्तत्वात् एकदेशस्य उदात्तत्वम् । एतत् तव विलोम
आज्येन प्रत्यनज्मि प्रतिकूलस्वभावमनज्मि यथा वैलोम्यं नि-
वृत्तं स्यात् । किञ्च—तव, विलोमनिवृत्तिमात्रमेव न प्रार्थये,
अपि तु तत् विकलमङ्गं पुनः भूयोपि आप्यायताम् ॥

^{२१}प्राशिन्नावदाने—अज्याय इति ॥ यवमात्रात् यवप्रमाणात्
अज्यायः अवृद्धतरम् । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । यवमात्रमेव

मात्रात् । आख्याधात्कृत्यतामिदम् । माऽरूरुपाम
 यज्ञस्य । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः । "मनुना दृ-
 ष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणा-
 र्धादसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतोमुखाम् ॥ ४७ ॥

इदं प्राशित्रं कृततां अवदीयताम् । कृतः प्रदेशात् आख्याधात्
 यस्मिन् प्रदेशे देवो यज्ञमविध्यन् तत एव प्रदेशान् कृत्यताम् ।
 कृती क्षेत्रे, 'देवा वै गङ्गाद्बुधमन्तरायन् स यज्ञमविध्यत्'^१
 इति ब्रह्मणं 'रोषपेतद्यज्ञस्य'^२ इत्यनम् । माऽरूरुपाम ।
 रूप विमोहने, माऽऽकुलयाम यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी ।
 तस्मात् यवमात्रमेव अवदेयम् । इदमेव शुद्धं हविः, देवेन
 ष्टयान् । इदमेव च स्विष्टं शोभनयामहेतुः । यथोक्तं—
 'स्विष्टं वै न इदं भविष्यति'^३ इति । तस्मादेतावदेव गृह्यतामिति ॥

^१इडाऽवदाने—मनुनेति ॥ मनुना दृष्टां प्रथमदृष्टा यथा—
 'मनुर्होतामग्नेऽपश्यन्'^४ इति । घृतपदी उदकप्रवृत्तिहेतु घृतस्यैव
 वा हेतु पश्चात्कृतवान् । यथा—'यदेवास्ये पदाद्भूतमपीज्यत तस्मा-
 देवमाह'^५ इति । कुम्भपद्यादिर्द्रष्टव्यः । मित्रावरुणसमीरितां
 मित्रावरुणाभ्या सह मेरितान, 'मित्रावरुणौ होना समेरयताम्'^६
 इति । ईदृशी इडा दक्षिणार्धात् पुरोडाशस्य दक्षिणभागात्
 अवश्यामि अवश्यामि अमंभिन्दन् असमिश्रयन् इतरावदा-
 नस्थानैः एकतोमुखा एकदिग्मुखमभवाम् ॥

^१ स. २-६-८.

^२ स. २-६-९.

१५ इडे भागं जुपस्व नः । जिन्व गा जिन्वार्वतः ।
 तस्यास्ते भक्षिवाणंस्याम । सर्वात्मानस्सर्वग-
 णाः । १६ ब्रध्न पिन्वस्व । ददतो मे मा क्षायि । कु-
 र्वतो मे मोषदसत् । दिशां क्लृप्तिरसि । दिशां मे
 कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे दिशाः ॥ ४८ ॥ देवीश्च
 मानुपीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्धमासा

१५ 'यजमानपञ्चमानां इडाभक्षणमन्त'—इडे भागमिति ॥ हे इडे!
 नः अस्माकं इमं भागं मक्षयमाणं जुपस्व प्रीत्या अनुम-
 न्यस्व । ततः अस्माकं गाः जिन्व प्रीणय अर्वतः अर्थाश्च
 प्रीणय । तस्याश्च तथा कुर्वाणायास्तव भक्षिवाणः भक्षयि-
 तारः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वनिप्रत्ययः । अन्नोदा-
 सत्त्वं च ज्ञान्दसम् । स्याम भवेम । सर्वात्मानः अविकल-
 सकलरूपा सर्वगणाः पुत्रपौत्रादिगणसहिताश्च स्थामेति । यद्वा—
 सर्वकालं तत्र भक्षयितारः स्थामेति ॥

१६ 'बर्हिपदं पुरोडाशमभिमन्तयते—ब्रध्न पिन्वस्वेति । सर्वा त्रि-
 पदा ॥ 'अग्निर्मा दुरिष्ठात्'* इत्यत्र व्याख्याता । दिशां क्लृप्ति-
 रसीत्यादि । दिशां दिग्वासिनां जनानां क्लृप्तिः सामर्थ्यं यथा
 वारवं आत्मलाभं हैव त्मसि; तद्धेतुत्वात् त्वदुपयोगोपजनितसा-
 मर्थ्ये कर्मणि सति वर्षादिना दिग्वासिनां सामर्थ्यलाभ इति
 कृत्वा । तस्मात् दिशां मे कल्पन्ताम्, त्वदुपयोगात् । किञ्च—

मे कल्पन्ताम् । मासां मे कल्पन्ताम् । ऋतवो
 मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पन्ताम् । कल्ति
 रसि कल्पतां मे । ^{१७}आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः ।
 चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्यार्ध्यक्षेभ्यः ॥४९॥
 विधेम हविषा वयम् । ^{१८}भजतां भार्गी भागम् ।

मे दिशः प्राच्यादयश्च कल्पन्तां स्ववीर्यकारिण्यो भवन्तु । देव्य-
 आदित्यादिकृता. मानुष्य मनुष्याणां परसारावस्थानापेक्षासमुपज-
 ननितनिवन्वनाः । एक एव हि ग्राम विवक्षावशात् प्राच्य-
 प्रतीच्यश्च भवति । यद्वा—दिशा [शो] देवेन व्यवस्था । देव्य. प्रा-
 जापत्यादिकृता । मानुष्य मन्वादिकृता. । अहोरात्रे इत्यादि
 गतम् । तत्र सर्वत्र ऋत्तिरसि त्वमेव तत्तत्कृत्सिहेतु, तस्मात्
 त्वत्प्रसादादेव ममापि कल्पता दिगादिकम् ॥

^{१७}चतुर्धा करणे—आशानां त्वेत्यनुष्टुप् ॥ आशानां दिशा
 सम्बन्धिभ्य. आशापालेभ्यः दिशा नित्यपालकेभ्य । 'सत्युपो-
 त्तमम्' इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । अमृतेभ्यः अमरणेभ्यश्च
 इन्द्रयमवरुणकुत्रेभ्य भूतस्य भुवनजातस्य सर्वस्य अध्यक्षेभ्यः
 स्वामिभ्य तदर्धेभिर्द्वये व्याष्टेभ्य वयं हविषा अनेन इदं
 विधेम परिचरेम । तेषामेवेद परिचरण यदनेन ऋत्विज. परि-
 चरेन्त इति भाव । विध विधाने ॥

^{१८}दक्षिणत—भजतामिति यजु ॥ भार्गी भागवान् भागार्हः
 स एवात्र भागं भजताम् । अभागार्हस्तु माऽभक्त भागं मा

माऽभागोऽर्भक्त । निरंभागं भजामः । अपस्विन्व ।
 ओषंधीर्जिन्व । द्विपात्पाहि । चतुष्पादव । दिवो
 वृष्टिमेरंय । ¹⁹ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ५० ॥ सो-
 म्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तोऽब्राह्मणः । ने-
 हाब्राह्मणस्यास्ति । ²⁰समङ्गां वर्हिर् हविषा घृते-
 नं । समादित्यैर्वसुभिस्सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण वि-
 श्वेभिर्देवेभिरङ्गाम् । ²¹दिव्यं नभो गच्छतु यथस्वा-

प्रापत् । ततः वयं अभाग निर्भजामः भागात्रिरस्याम । त्वं
 चास्माक अपः र्माणि उदकानि वा पिन्व वर्षयेत्यादि व्या-
 ङ्यात 'ध्रुवसिति' * इत्यत्र ॥

¹⁹उत्तरत — ब्राह्मणानामित्यनुष्टुप् ॥ ब्राह्मणानां इदं हविः
 सोम्याना सोमार्हाणा सोमपीथिनां सोमपानवता अन्येषामा-
 त्विज्याभावान् । तस्मान् अत्राह्मणः अस्माभिः निर्भक्तः नि-
 रस्तः । न खल्विह यज्ञे सर्वात्मना अत्राह्मणस्यात्विज्यमस्ति ॥

²⁰वर्हिषो घातून् संप्रलुप्य ध्रुवाया समनक्ति—समङ्गामिति
 त्रिष्टुभा ॥ अनेन घृतेन हविषा समङ्गां एकीकृत्याकमसृ ।
 अनेन समक्त आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिः इन्द्रेण विश्वेर्देवैश्च
 समक्तमस्तु तत्सम्बन्धाहंमस्तु ॥

²¹अत्रो प्रहरति—दिव्यमिति पादेन ॥ दिव्यं दिविषं

हां । ^{२२}इन्द्राणीवाविधुवा भूयासम् । अदितिरिव
 सुपुत्रा । अस्थूरि त्वां गार्हपत्य ॥ ५१ ॥ उपनि-
 पदे सुप्रजास्त्वाय । ^{२३}सं पत्नी पत्यां सुकृतेन ग-
 च्छताम् । यज्ञस्यं युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजाना-

यद्यमः आदित्याख्य तेज तद्रूच्छतु प्राप्नोतु इदं बर्हिः ।
 स्वाहेति प्रदानार्थं ॥

^{२२}पत्नी जघनेन गार्हपत्य उपसीदति—इन्द्राणीवेति । अयं
 बृहतीविशेष ॥ इन्द्राणीय इन्द्रस्य पत्नीव अविधवा यावज्जीव
 भर्तृमती भूयासम् । अदितिः देवमातेव सुमुत्रा शोभनपुत्रा
 भूयासम् । पुत्रवती भूयासम् । उभयत्रापि 'नञ्मुभ्याम्' इत्यु-
 त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हे गार्हपत्य ! त्वा अस्थूरिणि शिरसा बोद-
 व्याना बोदार सर्वार्थसायकम् । उक्तं च—'सर्वं ह्यस्थूरिणाऽ-
 भ्यश्नुते'* इति । तादृशं त्वा उपनिपदे उपेत्य त्रिषीदामि ।
 व्यत्ययेन श, आत्मनेपदम् । सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यत्वाय ।
 'नित्यमसिचू' इति समासान्ते छान्दसं शीर्षत्वम् ॥

^{२३}संपत्नीयहोम—स पत्नीति त्रिष्टुप् ॥ पत्या सह पत्नी
 सुकृतेन सम्भगनुष्ठितकर्मफलेन संगच्छताम् । यज्ञस्य च धुर्यो
 धुरो बोदारौ पत्नीयमाना सर्वदा युक्तौ धुर्याविव सङ्गतौ
 अभूतां भवताम् । छान्दसो लुङ्, 'धुरो यद्वञ्जौ' सञ्जानानौ
 ऐकमत्यं गतौ अत एव अरातीः शत्रून्विजहतां विजहीताम् ।

नौ विजहतामरातीः । दिवि ज्योतिरजरमारभे-
ताम् । २४ दशं ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्री-
णातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिपुमीड-
मानः । देवानां देव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् ।

छान्दसमत्वम् । दिवि स्थितं ज्योतिरादित्यात्मकं पुरुषं अ-
जरं नित्यं आरभेतां आभिमुख्येन प्राप्नुताम् ॥

२४ देहपातोत्तरकालं नारिष्ठहोमाः चत्वारः—दश त इति त्रि-
ष्टुप् ॥ हे यज्ञ! तव दश तनुवः शरीराणि यज्ञिया यज्ञसं-
पादनार्हाः दश प्राणाः तव तनुस्थानीयाः ताः प्रीणातु तर्पयतु
यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः देवयोः प्रशिपुं प्रकृष्टशासनं
ईडमानः स्तुवन् याचमानो वा प्रशासित्रोः तयोः प्रशासने
वर्तमान इत्यर्थः । नृ नये, अतिशयेन नेतारः यजमानाः नारिष्ठाः ।
'तुश्छन्दसि' इतीष्टम् । तेषां संबन्धिनीं देवौ नारिष्ठौ अग्नि-
वायू, अन्नचादित्यौ, अन्वो वा कौचित् । 'शासः कौ'
इतीत्वम् । ईडेऽर्थस्येन शप् । अनुदात्तेच्चात् लसार्वाधातुकानु-
दात्तत्वम्, 'अनुपदेशात्' इति वा । देवानामपि सम्बन्धिनि
देव्ये स्थाने देवैकयोग्ये । 'देवाद्यमजौ' इति यञ् । तत्रापि
अयं यजमानोऽभूत् भवतु । छान्दसो लुङ्, लेटि वा
शपो लुक्, 'भूसुवोस्तिडि' इति गुणभावः । अमृतः अम-
रणः तत्र वर्ततामिति ॥

२५ यं वा देवा अकल्पयन् ॥ ५२ ॥ ऊर्जां भाग-
शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणानि । तेन तृप्यतम-
हहौ । अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके । ममे-
दमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि

२५ यं वामित्यनुष्टप् ॥ हे नारिष्ठौ! वा युवयो यं ऊर्जः
रसस्य भाग देवा अकल्पयन् हे शतक्रतू! बहुमर्माणो तेन
वा युवा प्रीणानि वदेतज्जुहोमि, तस्मात् तेन आत्मीयेन
भागेन तृप्यत तृप्तौ भवत हे अहहौ! अहसा हन्तारो । व्य-
ञ्जनलोप छान्दस । यद्वा—अहाना गतीना ज्ञातारो ज्ञानाना
वा गन्तारो । अहि गतो, ओ हाह गता ॥

२५ अह देवानामिति त्रिष्टुभौ ॥ अह देवाना सचन्धिनि
सुकृता शोभनकर्मकारिणा यजमानाना लोके स्थाने अस्मि
भविष्यामि भूयास वा । 'आशसाया भूतवच्च' इति वर्तमान-
वत्प्रथय । कुत इत्याह मम इद इष्ट याग न मिथु न
मिथ्या भवाति । लेख्याङ्गम । एतदपि कुत इत्याह—अहं
हि नारिष्ठौ देवौ अनुयजामि यागस्यानन्तर यजामि विद्वान्
तयो महिमान जानन् । केन भागेनेत्याह—यत् आभ्या देव
भ्या भागधेयं इन्द्रः अदधात् व्यदधात्, तेन इमो यजामि
एवमिदं विद्वान्, तत मुहता लोके अस्मीति ॥

विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अर्द्धाद्भागधेयम् । 'अ-
दारसृष्टवत् देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृ-
डता नः । मा नो विदद्वभि भामो अशंस्तिः ॥५३
मा नो विदद्वृजना द्वेष्या या । ऋषभं वाजिनं

अदारसृष्टिति ॥ हे देव! सोम! त्व अदारसृत् भवत
भव अस्माक दाराणा पत्नीना अर्धसंयिता, गरेभ्यो वा अस्त-
सयिता, ररेभ्यो वा रेतसोऽर्धसंयिता अदारसृत् 'सोमो रे
रतोधा.'* प्रजाममृद्धि अस्मान् प्रार्थयो । व्यत्ययेन बहु-
वचनम् । हे मरुत! यृगमपि अस्मिन् यज्ञे वर्तमानान्
नः अस्मान् मृडत मुल्यत । तत युष्मत्प्रसादभाज न
अस्मान् भामः क्रोध माऽभिविदत् आभिमुख्येन मा प्रापत्
शत्रूणा क्रोधफलं अस्मानु मङ्गानं माभूदिति यावत् । विन्द-
तिर्त्वादि, लृदित्वादद् । भाम क्रोधे । अशंस्तिः अकीर्तिश्च
अस्मान् माऽभिविददित्येव । मा चास्मान् विदत् वृजना वृजिनं
पापं वर्जनीय वा कर्म । 'सुपा मुलुक' इत्याकारः । यद्वा—
वृजना, वृजिनानि । शैलोप । विदत् इति व्यत्ययेनैकवचनम् ।
यानि चान्यानि द्वेष्याणि तान्यपि मा अस्मान् विदत् ॥

पार्वणहोमौ—ऋषभमिति द्वौ ॥ प्रथमा पक्षपदा पङ्क्ति
र्यनुरन्ता पौर्णमास्या । द्वितीया अगती यनुरन्ता त्रिष्टुप्चामा
वास्याया ॥ ऋषभं प्रजान वाजिनं अन्नवन्तं अन्नसाधनत्वान्,

वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सु-
वीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुरा-
घसे । पूर्णमासाय स्वाहा । २० अमावास्या सुभगा
सुशेवा । धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो
दोहताः सुवीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । अ-

हकिर्वा । तद्वन्त वयं पूर्णमासं पर्व पूर्णो माश्चन्द्रोऽस्मिन्निति पूर्णमास ।
यजामहे अनयाऽऽहुत्या । स चास्माभि इष्ट पूर्णमास न अस्माक
सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्त रायस्पोषं धनपुष्टिं सहस्रिणं बहुत्व-
वन्त, 'तपस्सहस्राभ्या विनीती' । दोहता दुग्धाम्, ददातु ।
व्यत्ययेन शप् । प्राणाय सुराघसे शोभनधनहेतवे ईदृशप्राण-
स्थित्यर्थं रायस्पोष दुग्धा, स्वाहा स्वाहुत च इदमस्तु तस्मै
पूर्णमासाय । यद्वा—प्राणस्थितिहेतवे सुराघसे पूर्णमासाय स्वाहु
तमिदमस्त्विति । 'सोर्मेनमि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

२० अमावास्यायेति ॥ अमा सहवसत सूर्याचन्द्रमसो अस्या इ
त्वमावास्या । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' पक्षे ष्यत् । सुभगा शोभ-
नधना सुशेवा सुमुखा । उभयत्रापि 'द्वचच्चन्द्रसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुग्धा धेनुः यथा भूयोऽप्याप्यायते एव
पुन पुन आप्यायमाना वर्धमाना वर्धमानधना । सा न इत्या-
दि तुल्यम् । अपानहेतुत्वात्तेन ताच्छब्दम् । अमावास्याया
इति विशेषः ॥

पानाय सुरार्धसे । अमावास्यायै स्वाहा । ^{३०}अभि
स्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं मा हिंसीर-
मुया शयाना । होतृपदना हरितास्सुवर्णाः । नि-
ष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥ ५४ ॥

अभीत्वैर्यै करोमि कमीत्पिताऽऽत्मनं एकतो-
मुखां मे दिशोऽध्यक्षेभ्यो हविर्गारहपत्याकल्पय-
न्नशस्तिस्सा नो दोहताः सुवीर्यः सप्त च ॥ ५॥

^{३०} होतृपदनै वेदिमभिस्तृणाति—अभिस्तृणीहीति त्रिष्टुभा ॥
हे बर्हिरोपधे । अभिस्तृणीहि वेदिं अभित अदय परिधेहि
परित आच्छदय वस्त्रेणैव, जामिं साहचर्यात् भगिनीस्थानीया
इमा वेदि मा हिंसीः अमुया अनया सह शयाना । यद्वा—
अमुत्र वेद्या शयाना । 'सुपा सुलुक्' इति याजदेश । इ
दानीं परोक्षवत् स्तूयते—होतृपदनाः होता येषु निषीदति ह
रिताः हरितवर्णा सुवर्णाः शोभनच्छाया इमे यजमानस्य
ब्रध्ने परिवृढभोगस्थाने निष्काः अलङ्कारभूता भविष्यन्ति । त-
स्मात् इत्थंभूत त्व वेदिमभिस्तृणीहि ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु पञ्चमोऽनुवाकः .

परिस्तृणीत् परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यज-
मानं भुनक्तु । अ॒पा॒र॒स्तु ओषधीना॒ सुवर्णाः ।
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुर्घाः । अ॒मु-
त्रामु॒प्तिम॒न्लोके । भूप॑ते भुवन॑गते । मह॒तो भूत-
स्य॑ पते । ब्र॒ह्म॒णा त्वा वृ॒णीमहे । अ॒हं भूप॑तिर॒हं

१ दोहनानन्तरकाल संप्रेष, परिस्तरणम तो वा—परिस्तृ-
णीतेति पञ्चपदा शकरी ॥ 'सन्तु' इति चतुर्थपादान्त । प्रेष
पुरुषा दर्भा वा उच्यन्ते । परिस्तृणीत् परितः प्रादयत् अग्निं
परिधत्त परितो धारयत् आच्छादयत् वा । तत तथा यु-
ष्माभिः परिहितोऽग्निः यजमानं भुनक्तु । ततश्च त्रया सा-
रभूता ते दर्भा ओषधीना मध्ये सुवर्णा अस्य यजमा-
नस्य निष्काः अलङ्कारभूता कामदुर्घाश्च सन्तु । अमुत्र
परत्र लोके अमुप्तिम् ऐन्द्रादीं यत्रेच्छति भोक्तुम् ॥

ब्रह्मणा वृणीते—भूपत इत्यादि यन्तु । आद्या वा गापत्री ॥
हे भूपते! यागद्वारेण गृभिन्वा पालयित । भुवनपते! भुवनस्य
अन्तरिक्षस्य पालयित । महतो भूतस्य द्यूलोकस्य च पालयित ।
यद्वा—एवैत्र ब्रह्मणा अभेदेनोच्यते । भुवा पते! सर्वस्य भूतजा-
तस्य पते! भुवनाना लोकाना पते! महतो भूतस्य आकाशादे-
रपि पते! तादृश त्वा ब्रह्मणा वयं वृणीमहे ॥

२ अथ वृतो ब्रह्मा भूपति—अहमिति यन्तु ॥ अहं भू-
पतिः भुवनपतिः महतो भूतस्य पतिः, सोऽहं देवेन सवि-

भुव॑नपतिः । अ॒हं म॑ह॒तो भू॒तस्य॑ पतिः ॥ ५५ ॥
 दे॒वेन॑ सवि॒त्रा प्र॑सू॒त आ॒र्त्विज्यं॑ करिष्यामि । दे॒वं
 सवि॑तेर॒तं त्वां वृ॑णते । वृ॒हस्पतिं॑ दे॒व्यं ब्र॒ह्माण॑म् ।
 तद॒हं मन॑से प्र॒ब्रवी॑मि । मनो॑ गाय॒त्रियै॑ । गाय॒त्री
 त्रि॒ष्टुभे॑ । त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒त्यै । जग॑त्यनु॒ष्टुभे॑ । अ॒नुष्टु॑क्प॒-
 ङ्ग्यै । प॒ङ्क्तिं प्र॒जाप॑तये ॥ ५६ ॥ प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वेभ्यो॑
 दे॒वेभ्य॑ । वि॒श्वे दे॒वा वृ॒हस्प॑तये । वृ॒हस्प॑तिर्ब्रह्म॑णे ।

मा प्रसूतः प्रेरित उदयादिनाऽनुज्ञात आर्त्विज्यं ब्रह्मत्वं
 करिष्यामि । हे देव! सवितः! सर्वस्य प्रेरयित! एव त्वामि
 वेत ऋत्विग्यजमाना मा वृणते । सवितार विशिनष्टि—वृह-
 स्पतिं बृहता र्मणा पति पालयितार, सुट्, तलोपश्च । दे॒व्यं
 देवानां सवन्धिनं ब्रह्माण ईदृशं त्वामेव महारणापदेशेन वृणते,
 तस्मात् त्वमेव बृहस्पति कथं नाम वृत्तस्था इति तदर्थं एत-
 दहं मनसे प्रब्रवीमि रूपाप्यामि तदुपक्रमत्वात् सर्वप्रवृत्ती-
 नाम् । तत् तत् मनो गायत्रिये प्रवर्तितु, गायत्री च
 त्रिष्टुभ इत्यादि यावद्ब्रह्म । वसतिवरणाय प्रवचनं योजनीयम् ।
 अथ ब्रह्म च परमेष्ठी भूर्भुवस्सुव. त्रैलोक्ये प्रवर्तितु सर्वा-
 त्मत्वात्तस्य । यद्वा—त्रैलोक्यात्मकं ब्रह्म म एव महस्पति, स
 एतु तादृशो वृहस्पतिः देवानां ब्रह्मा स्वमेव रूपेण, नह
 तु तद्वेषेण वर्तमानो मनुष्याणां ब्रह्मा । ण्ते च मा तद्
 पेण वृणते । एतो हे वृहस्पते! त्वमेव यज्ञ गोपाय महमधि

ब्रह्म भूर्भुवस्सुर्वः । वृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं
 मनुष्याणाम् । वृहस्पते यज्ञं गोपाय । इदं तस्मै
 हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् । मे-
 धावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ५७ ॥ अन्तर्दूतश्चर-
 ति मानुषीषु । चतुर्दशखण्डा युवतिस्सुपेशाः ।
 घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । समृज्यमाना महते

त्वद्रूपेण गोपयामि । एवं देवेन सवित्रा प्रसूतः आत्विज्यं
 करिष्यामि ॥

उत्कराभिग्रहणे जपः—इदं तस्मा इति त्रिष्टुप् ॥ हे
 देवाः! तस्मै तदर्थं इदं हर्म्यं स्थानं यज्ञार्हं करोमि, कस्मै
 युष्माकं ब्रह्मचर्यं यश्चरति व्रतपतिः अप्रिः । कीदृशः? मेधावी
 मज्ञावान् तपस्वी नित्यतपा. एवभूत. यः मानुषीषु दिक्षु प्र-
 ज्ञाविभागेषु दूतः चरति हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञः वर्तते
 अन्तः मध्ये मनसा प्रशस्तेनेत्यंभूतः, तस्मै इदं करोमीति ॥

वेदेन वेद्या समृज्यमानाया जपति—चतुर्दशखण्डेति त्रि
 ष्टुप् ॥ चतुर्दशखण्डा भूषणस्थानीये चतुर्भिः ऋत्विग्भिः युक्ता
 चतुष्कोणा वा युवतिः जाकारिण युवतिसदृशी 'पुरस्ताद-
 णीयसी पश्चात्प्रणीयसी मध्ये सन्नततरैवमिव हि योषा' इति
 श्रुतेः । सुपेशाः मुरूपा । आद्युदात्तः । 'द्वचचदृच्छन्दसि'
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । घृतप्रतीका घृतमुखा घृतप्रक्रमा प्रथम

सौभगाय । मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् । भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोप । ततो देवी वर्धयते पयासि । यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति सं च । ओषधीराप इह शकरीश्व । यो मा हृदा मनसा यश्च

तत्र तेषा स्थापनात्, यज्ञद्वारेण वर्षोपक्रमस्थानभूता वा, भुवनस्य यज्ञगृहस्य मध्ये समस्तस्य वा भुवनस्य मध्ये यथोक्तविशिष्टरूपा महते सौभगाय सुश्रीकत्वाय मर्मज्यमाना शोध्यमाना वेदेन । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्यञ् । 'द्वद्गसिन्वन्त्रे' इत्युभयपदवृद्धिरस्मिन्विषये नेष्यते । सा त्व मया यजमानाय कामान् धुक्ष्व देहि ॥

१. वेद्या क्रियमाणाया जपति—भूमिर्भूत्वेति त्रिष्टुभम् ॥ इय वेदि भूमि भूत्वा सर्वशुथिवीभावेन वर्तमाना सती महिमानं माहात्म्यं पुपोप पुष्पाति । तत देवी सर्वशुथिव्यात्मिका इय वेदि पयासि तृणादिनिष्पादनेन वर्धयते उदकानि वा यामद्वारेण । ततोऽस्या महाभागतया यज्ञियाः यज्ञसपादनार्हा ओषध्य आप शक्यं पशवश्च । 'वा उन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । इह शुथिव्या यज्ञं वि यन्ति च सं यन्ति च' क्षीरादिरूपेण परिणता स्वरूपहानाद्विगच्छन्ति दधादिरूपेणोपयोगात् स्वरूपेण सङ्गच्छन्ति यज्ञम् ॥

'उत्करेऽध्वं निहन्ति—यो मेति त्रिष्टुभा ॥ यो मा हृदा द्वद्-

^१ मापर्वण्यभाष्यापुरीषेण 'वि च यन्ति श च इति पाठः,

वाचा ॥ ५८ ॥ यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।
 यश्श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रेण शिर-
 च्छिनत्सि । ऊर्णामृदु प्रथमान् स्योनम् । देवे-
 भ्यो जुष्ट सद्नाय वर्हिः । सुवर्गे लोके यज-
 मान् हि धेहि । मा नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन् ।

यमात्रेण द्वेष्टि यश्च मा मनसा द्वेषणपरेण तात्पर्येण द्वेष्टि,
 यश्च मा वाचा तादृशपदप्रयोगेण द्वेष्टि । द्वेषहेतु दर्शयति—
 ब्रह्मणा ब्रह्मवर्धसेन वेदाध्ययनादिना वा कर्मणा तपोऽनिरायेन
 श्रुतेन विद्यासंपदा हृदयेन हृदयवत्तया बुद्धिमत्तया । यद्वा—
 इष्णता एषणकुशलेन हृदयेन । इष्णता कान्त्यत्येके । एव
 अनेन अनेन वा भूयो मा द्वेष्टि, हे देवा ! हे इन्द्र ! प्राधा-
 न्यान् पुनरुपादानं, त्वदीयेन वज्रेण शिरच्छिनत्सि । यद्वा—
 वज्रस्थानीयेन अनेन स्पर्शेन तस्य शिरच्छिनत्सि । इन्द्रस्य
 वज्रेण शिरच्छिनत्सि हे देवा इत्येके ॥

०र्हिषि आसाद्यमाने जपति—ऊर्णामृद्विति त्रिटुभम् ॥ ऊ-
 र्णामृदु ऊर्णं व मृदु । उपमानपूर्वपदप्रकृतिसारत्वम् । प्रथमानं
 विस्तार भवन् स्योनं सुख देवेभ्य जुष्ट इष्ट सद्नाय आस-
 नाय पर्याप्त वर्हि । त्व सुवर्गे लोके—कीदृशे—नाकस्य
 अविद्यमानदुःखस्य स्थानस्य पृष्ठे त्रधाने परमे व्योमन् प्रकृष्टे
 रक्षके आदित्यान्तरूपुरूपे यजमानं मा धेहि स्थापय योज्य ॥

१चतुर्दशखण्डा युवतिस्सुपेशाः । घृतप्रतीका वयु-
नानि वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५९
सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान् । “शिवा च
मे शग्मा चैधि । स्योना च मे सुपदा चैधि । ऊ-
र्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । इपमूर्जं मे पि-
न्वस्व । ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व । क्षत्तमोजो मे
पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्वस्व । आयुर्नाद्यं
मे पिन्वस्व । प्रजां पशून्मे पिन्वस्व ॥ ६० ॥

१स्तीर्यमाणाया वेद्या अपति—चतुर्दशखण्डेति त्रिष्टुभम् ॥
व्याख्यातप्राया* । विशेषस्तु—वयुनानि कान्तानि वासासि बहि-
रिदं वस्ते आच्छादयति, सा त्वं महते सौभगाय बर्हिषा
स्तीर्यमाणा सा मे यजमानाय कामान् धुक्ष्व ॥

१०शिवा चेत्यादि यजु ॥ सा त्व मे शिवा शान्तोपद्रवा
च एधि भव, शग्मा शक्ता च एधि । अत्र गुणसमुच्चयः ।
तेनाख्यातस्य चयोगाभावात् ‘चवायोगे’ इति निवातप्रतिषेधा-
भावः । स्योना सुखा सुपदा सुष्टु अध्यासनीया ऊर्जस्वती
बलवती पयस्वती क्षीरादिमती तद्धेतुत्वात् सा त्वं मे इपं अत्र
ऊर्ज च दुग्धादिरसं पिन्वस्व सिञ्च वर्षय, ब्रह्म अध्ययना-
दि तेजः ब्रह्मवर्चसादिकं च पिन्वस्व क्षत्रं बल क्षत्रियनार्ति

“अस्मिन् यज्ञ उप भूय इत्तु मे । अविक्षोभाय परिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्द्वेषांसि निरितो नुदातै । ”विच्छिनद्भि विधृतीभ्याः सपत्नान् । ज्ञातान्भ्रातृव्यान् ये च जनिप्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमान्येनान् ।

वा ओजः तेजः बलं वा । विशं वैश्यजार्ति प्रजां वा पुष्टिं समृद्धिं आयुः शनसहचं अन्नाद्य अन्नादनसामर्थ्यं प्रजां पुत्रादीन् पशून् गवादीन् ॥

“परिधिषु परिधीयमानेषु जपति—अस्मिन्यज्ञ इति मध्ये-ज्योतिषं त्रिष्टुभम् । तृतीयस्य पादस्य अष्टाक्षरत्वात् ॥ अस्मिन् यज्ञे भूय इत्तु भूयोभूयः, इदिति क्षिप्रार्थे, पादपूणे वा । ममापि अविक्षोभाय अविचलनाय परिधीनुपदधामि तव समीपे स्थापयामि । स च तपोपहितोऽग्निः धर्ता सर्वधारणकुशलः धरुणः सर्वैर्धारणीयः धरीयान् अन्येभ्यः धारकेभ्यः अतिशयेन धारयिन्ना, तुलन्तात् ‘तुदृच्छन्दसि’ इतीयसुन् । ईदृशोऽयमग्निः इतः स्थानात् इतो वा यजमानात् द्वेषांसि द्वेष्याणि रक्षःप्रभृतीनि नुदातै निच्छिन्य नाशयतु । लेटि ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्येकारः ॥

“विधृत्योः साद्यमानयोः जपति—विच्छिनधीति त्रिष्टुभो प्राणान्मयि इति गायत्री च ॥ विविधं पृथक् धार्यते आ-

अहः स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे
 नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरा-
 युम् ॥ ६१ ॥ सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीं
 स्थो विधृती स्वधृती । प्राणान्मयि धारयतम् ।

भ्यामिति विधृती दर्भविशेषौ ताभ्या साद्यमानाभ्या विच्छिन्नाग्नि
 नाशयामि सपत्नान् शत्रून् । एव सामान्येनोक्ता द्विप्रकारास्तान्
 दर्शयति जाताश्च भ्रातृव्यान् सपत्नान्, ये च जनिष्यमा-
 णाः सपत्ना तानपि विच्छिन्नदिशि विशेषेण मूलतो नाशयामि ।
 विशः सर्वभजा यन्त्राभ्या यमनसाधनाभ्याम् । मन्त्रलिङ्गं च 'विशो
 यन्त्रे स्थ' * इति । एवभूताभ्यामान्या भ्रातृव्यान् एनान्
 विधमामि विविध पीडयामि । ध्मा शब्दाग्निसयोगवो, पाप्मा
 दिना धमादेश । ततश्च स्वाना आत्मीयाना जनाना उत्तमः
 उत्कृष्ट असानि भूयास हे देवाः । विशो यन्त्रे व्याख्या-
 तम् । नुदमाने नाशयमाने अरातिं शत्रु विश्वं च पाप्मानं
 अमतिं रोगम् । अमेरीणादिकोऽतिप्रत्यय । दुर्मरायुं दुर्मरण-
 हेतु, जौणादिक आयुप्रत्यय । दुष्टस्य वा मरणस्य प्रापयितार
 'उद्भृती' इति उग्रप्रत्यय । सीदन्ती अस्मिन् स्थाने तद-
 नानन्तर सीदन्त्यो देव्यो द्योतनत्रयौ सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य
 कर्मणो लोक स्थाने अस्मिन् सीदन्त्यौ धृती धारयिष्यौ स-
 र्वस्य विधृती विधृतिस्तज्ञके विविधधारणे वा स्वधृती स्वय-

प्रजां मयि धारयतम् । पशून्मयि धारयतम् ।
 "अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता । धर्ता प्रयाजानामु-
 तानूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपाः ।
 तस्मिन्ध्रुचो अध्यासादयामि । "आरोह पथो
 जुहु देवयानान् ॥ ६२ ॥ यत्रर्षयः प्रथमजा ये

त्तधारणे । ईदृश्यो युवा स्थः । त युवा मयि प्राणान् च-
 क्षुरादीन् प्रजा पुत्रादिका पशून् गवादिकांश्च धारयतम् ॥

'प्रस्तरे साद्यमाने जपति—अयं प्रस्तर इति त्रिष्टुभम् ॥
 प्रस्तीर्यते इति प्रस्तर अय प्रस्तरः उभयस्य जुहूपमृच्छक्षणस्य
 धर्ता धारयिता प्रयाजानां प्रयाजार्थानां अनूयाजार्थानां च आ-
 ज्याना धारयिता सोऽयं समिधः समिधादिका प्रयाजेदेवता
 विश्वरूपाः विश्वार्थस्थितिहेतून् दाधार धारयति तदीयाज्यधार
 णात् । छन्दसे छिटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तस्मि
 न्नेव महाभागे ध्रुच अध्यासादयामि उपरि सादयामि ।
 पूजार्थं बहुवचनम् ॥

'जुहु साद्यमानामनुमन्त्रयते—आरोहेति त्रिष्टुभा ॥ हे जुहु !
 देवयानान् पथः मार्गानारोह देवा यैर्गच्छन्ति । यत्र ऋषयः
 दर्शनवन्त प्रथमजा असत्पूर्वजा ये पुराणाः पुरातना व-
 सिष्ठादय नियता वर्तन्ते तान् कर्ममार्गान् आरोह । कीदृशीति
 चत्' हिरण्यपत्ता हितदमेगीयपार्था अजिरा गतिमती सभृ
 ताज्ञा सम्यक् निष्पादिताज्ञा । ईदृशी तान् पथ आरूह्य मा

पुराणाः । हिरण्यपक्षाऽजिरा सम्भृताङ्गा । वहसि
 मा सुकृतां यत्र लोकाः । ¹⁵अवाहं वाध उपभृता
 सपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः ।
 दोहै यज्ञं सुदुग्धामिव धेनुम् । अहमुत्तरो भूया-
 सम् । अधरे मत्सपत्नाः । ¹⁶यो मां वाचा मनसा
 दुर्मरायुः । हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने ॥ ६३ ॥ इद-
 मस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूयासम् ।

मामपि वहसि वह । कः यत्र सुकृतां शोभनकर्मकारिणां
 लोकाः । लेख्याङ्गमः ॥

¹⁵उपभृतमनुमन्तयते—अवाहमिति पञ्चपदया जगत्या ॥ अहं
 अनया उपभृता सपत्नान् जातान् जनिष्यमाणांश्च अववाधे ।
 ततश्च निष्प्रत्यूहमिमं यज्ञं सर्वान् कामान् दोहै दुग्धासम्,
 सुदुग्धां शोभनदोहना धेनुमिव गामिव । 'दुहः कप् घश्च' इति
 कप् । तथा दुहानस्य मम इदं चास्तु—अहं उत्तरः सप-
 त्नेभ्यः उन्नतगरो भूयासं सपत्नाश्च मत् मत्तः अधरे निकृ-
 टाः भूयासुः । संबन्धिशब्दात् मम सपत्ना इति गम्यते ॥

¹⁶ध्रुवामनुमन्तयते—यो मेति । इयमपि पञ्चपदा जगती ॥
 यो मा वाचा मनसा हृदा च अरातीयात् अरातीयति
 शत्रुमिवाचरति, आचारक्यजन्ताल्लेख्याङ्गमः । दुर्मरायुः दुष्टम-
 रणकारी अरातीयति माम् । यश्च मां अभिदासत् अभिक्ष-

अधरे मथ्सुपत्नाः । ^{१७}ऋपभोसि शाकरः । घृता-
चीनाः सूनुः । प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
^{१८}स्योनो मे सीद सुपदः पृथिव्याम् । प्रययि प्रज-
या पशुभिस्सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्याम-
न्तरिक्षे । अहमुत्तरो भूयासम् ॥ ६४ ॥ अधरे म-

पयति हे अग्ने! अस्य दुरात्मनः इदं एवंप्रकारं चित्तं ध्रुवायाः
अधर अधस्तात् न्यग्भूत सस्थित विनष्टप्रायेमेव । तस्मात्
अहमुत्तर इत्यादि गतम् ॥

^{१७}ध्रुवाया स्तुवाज्यमवददाति—ऋपभोसीति परोष्णिहा ॥ ऋ-
पभः प्रधानोऽसि हे स्तुव! शाकरः शकरीछन्दःप्रभवः शकन-
शीलो वा घृताचीना सूनुः पुत्रस्थानीयः तवः रसहरणप्रक्षे-
पाधिकारित्वात् । घृतमश्नतीति कनिषि 'चौ' इति पूर्वपदस्य
दीर्घत्व, अन्तोदात्तत्व च । स त्वं प्रियेण नाम्ना वृत्तलक्षणेन
प्रिये सदसि स्थाने ध्रुवाया सीद ॥

^{१८}स्तुवमाज्यस्य पूरयित्वा दक्षिणेन जुहू प्रस्तरे सादयति—
स्योनो म इति जगत्या पञ्चपदया ॥ हे स्तुव! स्योनः मे
मुखहेतुः अत्र स्थाने सीद, सुपदः सुष्ठु सादनीयः तादृशेन
मुप्रयितेन त्वया अहमपि पृथिव्यां प्रजया पशुभिश्च प्रययि
प्रयितस्स्या सुवर्गेऽपि लोके प्रथितस्स्याम् । प्रयः छान्दसे लडि
वर्गेऽव्यत्ययेन शपः एव 'बहुल छन्दस्यमाह्योगेऽपि' इत्यड-
भावः । लिट्येव वा इकारोऽन्त्योपजन । किञ्च—दिवि प्र-

धृत्सपत्नाः । ¹⁹इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा । अच्छिन्न-
पयाश्शतधार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येन ।
²⁰यज्ञोऽसि सर्वतश्श्रितः । सर्वतो मां भूतं भवि-
ष्यच्छ्रयताम् । शतं मे सन्त्वाशिपः । सहस्रं मे

स्तरस्योपरि द्युस्थानीये त्वं सीद । अहमपि तस्यां दिवि
पृथिव्यां अन्तरिक्षे च उत्तरत्वसामान्यात् सपत्नेभ्यः उत्तरो
भूयासम् । ते च सपत्नाः मत् मत्त अधरे सन्तु ॥

¹⁹आज्यस्थाली—इयं स्थालीति त्रिपदया विराजा ॥ इयं
आज्यस्थाली घृतस्य पूर्णा, 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधेन
पृष्ठी ज्ञापिता । केन तुरुषेत्याह—अच्छिन्नपयाः अक्षीणपयाः
अक्षीणोदकः शतधारः अनेकनिर्गमनद्वारः उत्सः उत्स्यन्दनः,
तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । यद्वा—उत्सः अशोष्यद्वदः । अच्छिन्न-
पयाः प्रवाहः मारुतेन कदाऽप्यशोषणीयपयाः । अत एव दैव्येन
शर्मणा सुखेन इत्थंभूतः । ईदृशः अस्तु इयं स्थाली ॥

²⁰ओम्रेयं पुरोडाशमासन्नं अभिमर्शयति—यज्ञोऽसीति पञ्च-
पदया त्रिष्टुभा ॥ हे आमेय ! पुरोडाश ! त्वमेव सर्वतः श्रितः
सर्वेणापि प्रकारेण सेवितः यज्ञः यज्ञो हेतुः असि । अतः तादृ-
शेन त्वया सहायेन मामपि भूतं भविष्यच्च पुत्रपौत्रादिकं फलं
श्रयतां सेवताम् । किञ्च—मे मम आशिपः प्रार्थनीयाः कामाः
शतं सन्तु बहुतरा भवन्तु । तथा सहस्रं बहुतयाः सूनुताः

सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । प्रजापतिर-
 सि सर्वतश्श्रितः ॥ ६५ ॥ सर्वतो मा भूतं भवि-
 प्यच्छूयताम् । शतं मे सन्त्वाशिपः । सहस्रं मे
 सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । इदमिन्द्रि-
 यममृत वीर्यम् । अनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
 तेन देवा अवतोप माम् । इहेपमूर्जं यशस्तह

प्रिया सत्यात्मिका भार्थिताधिकप्रदायित्वात् सूनृताधिक्यम् । इ-
 रावत्य बह्वन्ना पशुमत्य बहुपशुकाश्च भवे-तु, का^२ आ-
 शिप सूनृताश्च । प्रजापतिरमीति । पुरोवाश^१ प्रजापतिरेव
 त्वमसि वृष्ट्यादिना सर्वेस्थितिहेतुत्वात् । सर्वतः श्रित इत्यादि ।
 तुल्यम् ॥

^२भूते साद्यमाने—इदमिति ॥ इदं क्षीर इन्द्रिय इन्द्रेण
 नुष्टं अमृतं यागसाधनेत्वेन विनाशरहितं वीर्यं वीर्यप्रदम् । अ-
 नेन क्षीरेण इन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् आरोग्यमुकुर्वन् । पशु-
 पि क्षीराख्ये हविषि सम्पादिते योऽयमिन्द्रियस्य परितोप ते-
 वानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवा ! तेन अनेन पयसा इह अ-
 स्मिन्कर्मणि वर्तमानं मामुपावत उपेत्य रक्षत । इहेति तृतीय
 पादान्तो युक्त इति लक्ष्यते । किञ्च—युष्मत्प्रसादाद्दह इष
 उज्रं रम क्षीरादि यश कीर्तिं सह बलं औजं दीप्तिं च
 सनेयं भवेयम् । शृतं च इदं मयि श्रयतां पुनःपुनः मा

ओजस्सनेयम् । शृतं मयि श्रयताम् । ^२ यत्पृथि-
वीमचरत्तत्प्रविष्टम् ॥ ६६ ॥ येनासिञ्चद्वलमिन्द्रं
प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधुं वाजिनीवत् । ये-
नोपरिष्ठादधिंनोन्महेन्द्रम् । दधि मां धिनोतु ।
^३ अयं वेदः पृथिवीमन्वाविन्दत् । गुहां सतीं गहने

भजताम् इन्द्रियवीर्ययो मयि श्रयणाय । ब्राह्मण च 'इन्द्रिय
वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्'* इति ॥

'दधि साद्यमाने—यत्पृथिवीमिति पञ्चपदया जगत्या ॥ यत्
दधि पृथिवीं प्रविष्टमचरत् तृणादिरूपेण पृथिव्यामवर्तत, यद्
क्षणेन गाव समनैषु, येन च प्रजापति इन्द्रे बलमसि
भत् स्थापितवान् इन्द्रिय वीर्यं च आनीतवान्, तद्विदं सा-
दित दधि मधु मधुर वाजिनीवत् विशिष्टगतिमत् विविधविम
वृत्तिहेतुर्वा भवत्, शुक्र बीज प्रजाया वृद्धिहेतुर्भवति, येन उ-
परिष्ठात् शृणवस्थाया अप्यूर्ध्वं महेन्द्र धिनोत् अश्रीणयत्
प्रजापति । ब्राह्मण च—'तदेनमधिनोतद्दधो दधित्वम्'* इति ।
तत् दधि मामपि महेन्द्रमिव धिनोतु प्रीणयतु, धिवि प्रीणने,
इदित्वात्तुम्, 'धिन्विठण्योर च' इत्युप्रत्यय ॥

^३ वेदादाने—अय वेद इति त्रिष्टुप् ॥ अय वेदः पृथिवी
असुरेभ्य अन्वाविन्दत् अनुक्रमेणालम्भ । 'वेदेन वै देवा ऽ'
इत्यादि ब्राह्मणम् । गुहा गुहाया आवृते देशे । 'मुषा मुष्टुक्'

गङ्घरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छि-
द्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु । ^{२१}अयं यज्ञस्समसदह-
विष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिः ॥६७॥
तेन लोकान्सूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यम-
मृतत्वमश्नयाम् । ^{२२}यो नः कनीय इह कामयतै ।

इति सप्तम्या आकारः । गङ्घरे अप्रकाशे गङ्घरे दुष्प्रापे देशे
सर्वा द्रष्टुमप्यशक्यां पृथिवीं वेदः अन्विन्दत । स तादृशो
महानुभावः यजमानाय लोकं प्रकाशवत् स्थानं विन्दतु लभतां
दातुम् । तदर्थं किं कर्तव्यमिति चेत्? अच्छिद्रं यज्ञं अवि-
कलं यज्ञं करोतु ततः हस्तस्थो लोक इति । स हि भूरि-
कर्मा बहुव्यापारः किनाम न कुर्यादिति ॥

^{२१}सर्वेषु हविषु—अयं यज्ञ इति त्रिष्टुप् ॥ अयं यज्ञः,
यज्ञसाधनत्वात् ताच्छब्दम्, समसदत् सह सीदति । हविष्मान्
हविर्भिः तद्वात् ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिश्च सह सीदति ।
'अग्र आयाहि वीतय इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णः'* इत्युक्तत्वात्
मात्रेत्युक्तम् । तेन तादृशेन अनेन सूर्यवतः सूर्यकिरणाप-
हतमित्तान् लोकान् जयेम । ततः इन्द्रस्य सख्यं समान-
स्थानतां अमृतत्वं च अश्रयां व्याप्नुयाम् ॥

^{२२}ऐन्द्राम्ने—यो न इति त्रिष्टुप् ॥ इह कनीयः अल्पियः
अल्पतराङ्गिरष्टं यः अस्माकं कामयतै कामयेत । लेष्वाडा-

अस्मिन् यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप तमिन्द्रा-
 ग्री भुवनानुदेताम् । अहं प्रजां वीरवतीं विदेय ।
²⁶अग्रे वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं
 जेष्यन्तम् । वाजिनं वाजजितम् ॥ ६८ ॥ वाज-
 जित्वायै सम्मार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नाद्याय । ²⁷उ-
 पहूतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिता ह्वयताम् ।

गमः । 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारः । अपि च अस्मिन् यज्ञे
 वर्तमानाय मह्यं च यजमानाय य' कनीय. कामयेत इमौ
 इन्द्राग्री अस्मात् भुवनात् तं अपनुदेतां नाशयता, अहं तु
 तत्प्रसादात् वीरवतीं वीर्यवतीं प्रजां विदेय लभेय । 'लिट्चा-
 शिष्यद्' ॥

²⁶अग्निसंमार्गे—अग्रे वाजजिदिति यजुः ॥ हे अग्रे! वाज-
 जित्! अन्नस्य जेत. ! तच्छील! वाजं अन्नं जेतुं त्वा सरिष्यन्तं
 मृत्वा च वाजं जेष्यन्तं ततः जित्वा वाजिनं बहन्नं एवं वाज-
 जितं सर्वान्नस्य जेतारं त्वा वाजजित्वायै अन्नजयार्थं सम्मा
 र्ज्मीति । छान्दसः क्यप् । अग्निं अङ्गनादिगुणं अन्नादं
 अन्नाना अत्तारं ईदृशं त्वा अन्नाद्याय सम्मार्ज्मीत्येव । अन्ना-
 दनसमर्थं अन्नाद्यम् । छान्दसो यत् ॥

²⁷अन्तर्वेद्याग्नीध्रभागस्य चतुर्धाकरणे जपः—उपहूत इत्यादि
 यजुः ॥ उपहूतः अनुज्ञातः द्यौः द्युलोकः पिता पितृस्थानी-
 यः वृष्ट्यादिप्रदानेन पालकत्वात् सः द्यौः पिता मामपि उपह-

अग्निराग्नीध्रात् । आयुषे वर्चसे । जीवात्वै पुण्या-
य । उपहूता पृथिवी माता । उप मां माता पृ-
थिवो ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् ॥ ६९ ॥ आयुषे
वर्चसे । जीवात्वै पुण्याय । मनो ज्योतिर्जुपता-
माज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । वृह-
स्पतिंस्तनुतामिमं नः । विश्वे देवा इह मादय-
न्ताम् । यं ते अग्न आवृश्चामि । अहं वा क्षिपि-

यताम् । अग्निश्चोपहूतः स' मामप्युपह्वयताम् । किमर्थम्? आग्नी-
ध्रात् आग्नीध्रभागाद्धेतोः । तदपि किमर्थम्? आयुषे अस्माकं
आयुराद्यर्थं आयुरादीनि स्युरिति । आयुषे अन्नाय जीवनाय
वा । वर्चसे बलाय तेजसे वा । जीवात्वै जीवनीपधाय चिर-
नीविताय वा, पुण्याय लोकाय वा सर्वस्मै पुण्यफलाय वा ।
एव उपहूता पृथिवी माता मातृस्थानीया सर्वार्थनिर्माणव्याप-
कत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

विच्छिन्नमंधाने मानने—मनोज्योतिरिति त्रिष्टुप्त्रिष्टेपः ॥
'भूमिर्भूमा'* इत्यत्र व्याख्यातः ॥

अनूयानसमिदाधाने—यं ते अग्न इत्याद्याः तित्तोऽनुष्टुभः ॥
हे अग्ने! ते तव स्वभूतः अहं यं रिपुं आवृश्चामि सर्वतो
नाशयितुं प्रवृत्तः, अहं वा चरन् युष्मान् परिचरन् त्वदीया-

तश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च । नीचैर्देवा नि-
 वृश्चत ॥ ७० ॥ ^{३०}अग्ने यो नोऽभिदासति । समानो
 यश्च निष्टयः । इध्मस्यैव प्रक्षायंतः । मा तस्यो-
 च्छेपि किंचन । ^{३१}यो मां द्वेष्टि जातवेदः । यं चाहं
 द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाः स्तानग्ने संदह । याश्चाहं
 द्वेष्मि ये च माम् । ^{३२}अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा
 ससृवाः संम् ॥ ७१ ॥ वाजं जिगिवाः संम् । वा-

नि चरन् येन रिपुणा क्षिपितः क्षयहेतुं विपयीकृतोऽस्मि ।
 वर्णविकारद्वन्द्वसः । क्षिपेर्वा निष्ठायामिडागमः । तस्य दुरा-
 त्मनः प्रजां पुत्रादि मूलं जीवनहेतुं च धनं नीचैः निष्ट-
 श्रत न्यग्भूतं नाशयत हे देवाः ! । एकस्मिन् पूजार्थं बहुव-
 चनम् । सर्वदेवतामयत्वाद्वा ॥

^{३०}अग्ने यो न इति ॥ व्याख्याता 'जुष्टो दमूनाः'* इत्यत्र ॥

^{३१}यो मामिति ॥ हे जातवेदः ! यः मां द्वेष्टि मया ज्ञातं,
 यं चाहं द्वेष्मि, तेन ज्ञातमिति सामर्थ्याद्द्रव्यते, ज्ञातविषया-
 र्थत्वात् पुनर्वचनस्य । हे अग्ने ! सर्वानपि तान् संदह ।
 कान् ! याश्चाहं द्वेष्मि ये च मां द्विषन्ति तत्सहकारिणोऽपि
 सर्वान् ज्ञाताज्ञातस्वरूपान् संदह ॥

^{३२}द्वितीयेऽग्निसंमार्गे—अग्ने वाजजिदिति ॥ गतं यजुः । भूत-
 प्रत्ययो विशेषः ॥

जिनं वाज्जितम् । वाज्जित्यायै संमार्जिम । अ-
 ग्रिमन्नादमन्नाद्याय । ^{३३}वेदिर्वरहिश्शृतः हविः ।
 इध्मः परिधयस्तुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः ।
 याज्याश्च वपङ्काराः । सं मे संनतयो नमन्ताम् ।
 इध्मसंनहने हुते ॥ ७२ ॥ ^{३४}दिवः खीलोऽवततः ।
 पृथिव्या अध्युत्थितः । तेनासहस्रकाण्डेन । द्विप-
 न्तः शोचयामसि । द्विपन्मे बहु शोचतु । ओर्षधे

^{३३}इध्मसन्नहनप्रक्षेपे—वेदिरिति पददा जगती ॥ वेदादय
 सन्नतयः सन्नमनशीला सन्त मे मदर्थं सन्नमन्तां मदभिप्रेत-
 फलार्थं पुन पुन विधेयीभूय वर्तन्ताम्, यावज्जीवमविच्छेदो यथा
 भवति कर्मणस्तथा वर्तन्ता स्वयमेव । कर्मकर्तृयत्मिनेपद, 'न
 दुहसुनमाम्' इति यगभाव । इध्मसन्नहने हुते इदमेव निमि-
 तीकृत्य सन्नमन्तामिति ॥

^{३४}प्रस्नरतृणप्रहरणे—दिवः खील इति जगती पदपदा ॥ हे
 तृण । त्व हि दिवः घुलोऽवात् अवततः अधस्ताद्विस्तीर्णं
 पृथिव्याश्चाध्युत्थितः ऊर्ध्वं स्थित खीलस्तम्भ धारणस्तम्भ-
 स्थानीय लोकयो । तेन तादृशेन त्वया । छान्दस सहि-
 ताया दीर्घत्वम् । सहस्रकाण्डेन बहुप्ररोहेण द्विपन्तं शत्रु शो-
 चयामसि । इदन्तोमसि । स च मे द्विपन् शत्रु बहु अ-
 स्वर्थं शोचतु अहं तु मो मेव शुचम् ॥

मो अहं शृचम् । ^{३०}यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो न-
मश्च ते यज्ञ । शिवेन मे संतिष्ठस्व । स्योनेन मे
संतिष्ठस्व ॥ ७३ ॥ सुभूतेन मे संतिष्ठस्व । ब्रह्म-
वर्चसेन मे संतिष्ठस्व । यज्ञस्यर्द्धिमनु संतिष्ठस्व ।
उप ते यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः ।
^{३१}त्रिप्फलीक्रियमाणानाम् । यो न्यङ्गो अं वशिष्यते ।

^{३०}शयुवाके जप — यज्ञेखादि यज्ञु ॥ हे यज्ञ । तुभ्यं नमः
प्रद्वीभावोऽस्तु प्रयोक्ता तत्र भूयासम । हे यज्ञ । तुभ्यं नमो-
नमः पुन पुन प्रद्वीभावश्चास्तु । हे यज्ञ । मदर्थं शिवेन नि-
रुपद्रवतया इत्यभूत संतिष्ठस्व समाप्तिं गच्छ । स्योनेन सुखेन
सुभूतेन शोभननिर्वर्तितेन । ब्रह्मवर्चसेन मन्त्रबलेन । यज्ञस्य
यजमानस्य ऋद्धिं फलं अनु लक्ष्मीकृत्य तया वा महं संति-
ष्ठस्व । लक्षणे 'तृतीयार्थे' इत्येव अनो कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'समयप्रविभ्य' इत्यात्मनेपदम् । हे यज्ञ । तवापि नमः नमन-
मया प्रयोच्यत्वं मामुपगच्छतु मामुपनमेतेति यावत् । सामर्थ्य-
लभ्या गमनक्रिया । उप ते नम उप ते नम इति पौन-
पुन्यम् । आदरार्थं वाऽभ्यास ॥

^{३१}उत्कारे तण्डुलप्रक्षाळननिनयनम् — त्रिप्फलीक्रियमाणानामि-
त्यनुष्ठुभा ॥ त्रिप्फलीक्रियमाणानां त्रि तण्डुलीक्रियमाणानां
शुक्लीक्रियमाणानां तण्डुलानां मध्ये यो न्यङ्गः निरुष्टाङ्ग क-
णादिरूप स्वल्पतर । 'निरनिधाने' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

रक्षसां भागधेयम् । आपस्तत्प्रवहतादितः ॥७४॥
^{३७}उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आशिश्चेप द्विपदि
 यत्कपाले । अवप्रुपो विप्रुपस्संयजामि । विश्वे
 देवा हविरिदं जुपन्ताम् । यज्ञे या विप्रुपस्तन्ति
 वृहीः । अग्रौ तास्सर्वास्स्विष्टास्सुहुता जुहोमि ।
^{३८}उद्यन्नद्य मित्रमहः । सपत्नान्मे अनीनशः । दि-

अवशिष्यते यागे अनुपयुक्तो भवति प्रमादात्, हे आपः! तत्
 रक्षसा भागधेयत्वेन इतः स्थानात् प्रवहतात् प्रवहत । 'तस्य
 तात्' इति तादादेश । आप इति पादादित्वात् न निहन्यते ।
 तदिति सामान्यविवक्षया नपुसकत्वम् ॥

^{३७}अन्वाहार्यपचने पिष्टलेपहोम—उलूखल इति त्रिष्टुब्ध्याम् ।
 प्रथमा चतुष्पदा । द्वितीया द्विपदा ॥ उलूखलादिषु यत् आशि-
 श्चेप आशिष्टमनुषयोऽयमभूत्, तदवगवान् अवप्रुपः विष्वक् च्यु
 तान् विप्रुपः सर्वान् सपजामि । इदं हविः विश्वेदेवाः जु
 पन्ता सेवन्ताम् । किञ्च—अस्मिन् यज्ञे पिष्टसम्बन्धिन्य या
 अन्या अपि विप्रुपः बह्व्य उलूखलादिषु श्लिष्टा ताः सर्वा
 अपि अग्रावैव स्विष्टाः सुहुताश्च जुहोमि शोभनयागफलप्रदा
 यथा भवन्ति तथा अग्रौ प्रक्षिपामि । स्वाहेति प्रदानार्थं ॥

^{३८}अगन्म सुव * इत्युपस्थानानन्तर आदित्यमुपतिष्ठते—उद्य-

वैनान् विद्युतां जहि । निम्नोच्चन्नधरान्कृधि ॥ ७५ ॥
^{३९}उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दी-
 र्घायुत्वस्य हेशिपे । तस्य नो देहि सूर्य । ^{४०}उद्य-

न्निति पङ्क्तिरनुष्टुप्ति ॥ हे आदित्य ! मित्रमहः! दुःखात्त्रायक-
 तेन । त्व उद्यन् उदय गच्छन् अद्येवाहनि मम सपदान्
 शत्रून् अनीनशः नाशय । अन्वसो लुब् । तत्क्रममाह—
 एनान् सपदान् दिवा अहनि विद्युता विद्योतमानया भासा
 जहि नाशय । हन्तेर्ज । अथ निम्नोच्चन् अस्त गच्छन्
 अधरान् निकृष्टान् कृधि कुरु रात्रौ तमेतव पीडितान् कुरु ।
 'श्वशृणुपृकृष्य' इति विभावश्छान्दस । शपो लुब् ॥

^{३९}उद्यन्निति ॥ अद्य अस्मिन्नेवाहनि नः अस्मभ्य विभज
 धनादिक पृथक् पृथक् देहि उद्यन् त्व तवोदयकालमेवाद्य
 तत्समष्टिन्दहेतुरस्तु । यथा पिता पुत्रेभ्यो विभजति तथा अ-
 स्मभ्य स्त्रेहेन विभज । किञ्च—दीर्घायुत्वस्यापि त्व ईशिपे
 तस्य नेष्टे पिता । इशब्दस्तमुच्चये । आयुषोऽन्त्यलोपश्छान्-
 दस । 'अधीगर्थदेशा कर्मणि' इति पठि । 'ईशस्ते' इति
 इडागम । तस्मात् हे सूर्य! तस्य दीर्घायुत्वस्य अस्मभ्य देहि ।
 कर्मण संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठि ॥

^{४०}उद्यन्निति ॥ हे सूर्य! मित्रमहः! उत्तरा दिवं दिवो मध्य
 आरोहन् अद्यैव मे हृद्रोगं मानसो पीडा हरिमाण हरितता
 शोकप्रभव वैषम्यं कामिलादीन्वा व्याधीन् नाशय ॥

न्नद्य भिन्नमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवंम् । हृद्गोमं मम
 सूर्य । हरिमाणं च नाशय । "शुकेषु मे हरि-
 माणम् । रोपणाकासु दध्मसि ॥ ७६ ॥ अथो हा-
 रिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि । 'उदगादय-
 मादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विपन्तं मम र-
 न्धयन् । मो अहं द्विपतो रधम् । "यो नःशपाद-

"शुकेष्विति ॥ हे सूर्य' मम हरिमाणं हरितता हृद्गो-
 मिमिता शुकेषु रोपणाकासु शुरुशास्त्रासु च दध्मसि स्या-
 पयाम ये हरिमाणं प्रार्थयन्ते । अथो अपि हारिद्रवेषु ह
 रिताल्लङ्घनेषु मम हरिमाणं निदध्मसि निभृत स्थापयाम. तत्र
 मुखमास्ता मा मा वाषिष्ठ ॥

"उदगादिति ॥ अयं आदित्यः विश्वेन सहसा बलेन
 सह उदगात् उदेति । किं कुर्वन्' मम द्विपन्तं शत्रुं रन्ध-
 यन् हिसन् उदेति । रध हिंसाया, 'रधिनभोरचि' इति
 नुम् । यस्मात् अय एव कुर्वन् उदेति तस्मात् अस्य प्रसा-
 दात् अह मो मेव द्विपतः रधं द्वेषम् । निग्रहकृशानुभवा
 नात् पर मे भवितेति । उकारोऽवधारणे । रधे, पुषादित्वादह ॥

"यो न इति ॥ अस्मान् अशपतः अनाक्रोशत. यः श-
 पात् शपेत् । लेख्याद्यामम. । यश्चास्मान् शपतोऽपि वा शपात् ।
 तस्मै तदर्थं तस्मिन् समर्पयितुं तद्विनाशार्थं वा सर्वं सर्वप्रना-

शपतः । यश्च नृशपतृशपात् । उपाश्च तस्मै
निघ्नुकं । सर्वं पापं समूहताम् ॥ ७७ ॥ “यो न-
स्सपत्नो यो रणः । मर्तोऽभिदासन्ति देवाः । इध्म-
स्यैव प्रक्षार्यतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । “अ-
वसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छा-

सम्बन्धि पापं समूहता सहत कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।
उपाश्च उदयश्च निघ्नुकं अस्तमयन् च । यद्वा—अहश्च रा-
त्रिश्च—अन्मत्क्रोशपापवत् सर्वस्मिन्नप्यहोरात्रे पापान्येव कुर्वन्
नश्यत्विति यावत् ॥

“समिद्धो अग्ने”* इत्युपसमिन्धनानन्तर आहवनीयमुपतिष्ठते—
यो न इत्यनुष्टुप् ॥ यः मर्तः अस्माक सपत्नः शत्रु अनर्थ
चिन्तक यश्चास्माभि सह रणः रणकारी भूत्वा अस्मान् अ-
भिदासति उपक्षपयति । रणं करोतीति णिजन्तात् पचाद्यच्
वृषादिर्द्रष्टव्य । हे देवाः! इध्मस्य काष्ठस्यैव प्रक्षार्यतः म
कपेण क्षीयमाणस्य तस्य सम्बन्धि किञ्चिदपि मोच्छेपि सर्व-
मापि गृहधनपशुपुत्रादिकं नश्यतु । क्षे ज्ञे पे क्षये ॥

“अभिचरत उपवेपोद्वासने विकल्प—अवसृष्ट इत्यनुष्टुप् ॥
हे उपवेप! मया अवसृष्टः क्षिप्त परापत अपुनरावृत्तो गच्छ
शरो भूत्वा शरणशील शरो हिंसक, पचाद्यच् । ब्रह्मसंशितः
ब्रह्मणा मन्त्रेण ब्रह्मणेव वा संशित निशित्कृत स त्व गच्छ

ब्रह्म भिन्नमहः । अरोहन्नुत्तरा दिवंम् । हृद्रोगं मम
 सूर्य । हरिमाणं च नाशय । "शुकेषु मे हरि-
 माणम् । रोपणाकांसु दध्मसि ॥ ७६ ॥ अथो हा-
 रिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि । 'उदगादय-
 मादित्य । विश्वेन सहसा सह । द्विपन्तं मम र-
 न्धयन् । मो अहं द्विपतो रधम् । "यो नृशपाद-

"शुकेष्विति ॥ हे सूर्य । मम हरिमाण हरितता हृद्रोग
 निमित्ता शुकेषु रोपणाकासु शुशारिकासु च दध्मसि स्था
 पयाम ये हरिमाण प्रार्थयन्ते । अथो अपि हारिद्रवेषु ह
 रिताल्लङ्घ्येषु मम हरिमाण निदध्मसि निभृत स्थापयाम तत्र
 मुखमास्ता ना ना बाधिष्ट ॥

'उदगादिति ॥ अय आदिस्र. विश्वेन सहसा बलेन
 सह उदगात् उदेति । किं कुर्वन्ः मम द्विपन्तं शत्रु रन्ध
 यन् । हसन् उदेति । रध हिमाया, 'रधिजभोरधि' इति
 नुम् । यस्मात् अय एव कुर्वन् उदेति तस्मात् अस्य प्रसा-
 दात् अहं मो मेव द्विपतः रध द्वेषम् । निग्रहकेशानुभवा
 नात् पर मे भवितेति । उकारोऽवधारणे । रधे पुषादित्वादह ॥

"यो न इति ॥ अस्मान् अशपतः अनाक्रोशत यः श
 पात् शपेत् । लेट्याडागम । यश्चास्मान् शपतोऽपि वा शपात् ।
 तस्मै तदर्थं तस्मिन् समर्पयितुं तद्विनाशार्थं वा सर्वं सर्वप्रजा-

शपतः । यश्च नृशपतृशपात् । उपाश्च तस्मै
निघ्नुकं । सर्वं पापं समूहताम् ॥ ७७ ॥ “यो न-
स्तपन्नो यो रणः । मर्तोऽभिदासति देवाः । इध्म-
स्यैव प्रक्षायतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । “अ-
वसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छा-

सम्बन्धि पापं समूहतां संहतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।
उपाश्च उदयंश्च निघ्नुकं अस्तमयन् च । यद्वा—अहश्च रा-
त्रिश्च—अस्मत्क्रोशपापवत् सर्वस्मिन्नध्यहोरात्रे पापान्येव कुर्वन्
नश्यत्विति यावत् ॥

“समिद्धो अग्ने”* इत्युपसमिन्वनानन्तरं आहवनीयमुपतिष्ठते—
यो न इत्यनुष्टुप् ॥ यः मर्तः अस्माकं सपन्नः शत्रुः अनर्थ-
चिन्तकः यश्चास्माभिः सह रणः रणकारी भूत्वा अस्मान् अ-
भिदासति उपक्षायति । रणं करोतीति गिनन्तात् पचाद्यच्
वृषादिर्द्रष्टव्यः । हे देवाः! इध्मस्य काष्ठस्यैव प्रक्षायतः प्र-
कर्षेण क्षीयमाणस्य तस्य सम्बन्धि किञ्चिदपि मोच्छेपि सर्व-
मापे गृहवनपशुपुत्रादिकं नश्यतु । हे नै पे क्षये ॥

“अभिचरत उपवेपोद्वासने विकल्पः—अवसृष्ट इत्यनुष्टुप् ॥
हे उपवेप! मया अवसृष्टः क्षिप्तः परापत अपुनरावृत्तो गच्छ
शरो भूत्वा शरणशीलः शरो हिंसकः, पचाद्यच् । ब्रह्मसंशितः
ब्रह्मणा मन्त्रेण ब्रह्मणैव वा संशितः निशित्कृतः स त्वं गच्छ

योनिः । क्षत्तूमस्युतस्य योनिः । ऋतमसि भूरा-
 रभे । श्रद्धां मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भु-
 वनस्याधिपत्नीम् । सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु ।
 वातं प्राणं मनसाऽन्वारभामहे । प्रजापतिं यो
 भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वश्-

स्यापि कारणत्वात् । क्षत्तुस्य बलस्य कारणमसि । तच्चापि
 क्षत्तं त्वमसि तस्यापि कारणत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य योनिः
 कारणं त्वमसि तच्च ऋतं त्वमेवासि । भूः भावयिता सर्वस्य
 यो यज्ञः । अहं वा भू यज्ञस्य भावयिता त्वां आरभे
 गृहामि । श्रद्धां चारभे मनसा मह । दीक्षां चारभे तप-
 सा सह । कीदृशीम्? विश्वस्य भुवनस्य भूवजातस्य अ-
 धिपत्नीं अधिकं पालयित्रीं यज्ञद्वारेण । ततश्च सम्यक् यज्ञ-
 निर्वृत्त्वा सर्वेऽपि यजमानस्य सन्तु सम्पद्यन्ताम् ॥

३ओद्गृहणहोमे जप.—वातं प्राणमिति त्रिष्टुप् ॥ वातं सर्व-
 परिस्पन्दाश्रयं परमात्मानमेव प्राणं प्राणात्मना स्थित मनसाऽ-
 न्वारभामहे अनुक्रमेण परिगृह्णीमः । प्रजापतिं सर्वासां प्रजानां
 पातारं विशेषेण रक्षितारं यः भुवनस्य भूतस्य स्थावरजङ्गमा-
 त्मकस्य गोपाः गोपायिता तं अन्वारभामहे । सः अस्मान्
 मृत्योः त्रायतां रक्षतु, अहसश्च पातु । यथा वयं ज्योक्
 दीर्घकालं जीवाः जीवन्त. जरां अशीमहि पुरुषायुषं जीवि-

हंसः ॥ ८० ॥ ज्योग्जीवा जुरामंशीमहि । इन्द्रं
शाकर गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं
शाकर त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शा-
कर जगतीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकरा-
नुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकर पङ्क्तिं
प्रपद्ये ॥ ८१ ॥ तां ते युनज्मि । आऽहं दीक्षामरुहमू-
तस्य पत्नीम् । गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतः

त्वैवायुपोऽन्तं व्याप्नुयामः । न तु मध्ये समाप्नुयामः । अश्रो-
तेर्लटि शपो लुक् ॥

‘कृष्णाजिनस्यानुदिशं मध्ये च स्पर्शने—इन्द्रं शाकरेति यजुः ॥
हे इन्द्र! शाकर! शाकरसंबन्धिन्! । यद्वा—शाकरः यज्ञः
तद्दानभेदेनोच्यते तत्प्रियत्वात् । कृष्णाजिनाशस्य तदभेदेन स्तुतिः ।
गायत्रीं मायम्यात् गायत्रीस्थानीया त्वा प्रपद्ये गायत्रीवत्
यज्ञसाधनभूतं वा त्वां आश्रयामि । तां च गायत्री त्वत्सं-
बन्धिनि यागे युनज्मि । एवं त्रिष्टुबादिषु योज्यम् ॥

‘उपविश्य मध्ये जपति—आऽहमिति त्रिष्टुप् ॥ यजुरेव वा ।
अहं ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीं दीक्षामारुहं दीक्षासा-
धनं चर्म आरूढोऽस्मि गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा मन्त्रेण
च । इदानी ऋतं मानसं तथ्यं सत्ये वाचिके तथ्ये अ-
धायि स्थापितम् । ससं च ऋते अधायि । अविनाभूते

मृत्येऽधायि । सत्यमृतेऽधायि । ऋतं च मे सत्यं चा-
 भूताम् । ज्योतिरभूव सुवर्गमम् । सुवर्गं लोकं
 नाकस्य पृष्ठम् । ब्रध्नस्यं विष्टपमगमम् । 'पृथिवी
 दीक्षा ॥ ८२ ॥ तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः । ययाऽ-
 ग्निर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षया-
 मि । अन्तरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया दीक्षि-

द्वे अपि मयि वेतेते ते च ऋतसत्ये मे अभूता पुन पुन
 भवता, भूते वा मम स्ताम् । तथा च सति अह ज्योति
 रभूव परम ज्योतिरेव मपत्स्ये ततश्च सुवः स्वर्गं अगमं
 गमिष्यामि । 'आशसाया भूतवच्च' इति भविष्यति लुङ् ।
 ततश्च सर्वमपि स्वर्गाल्य लोकं गमिष्यामि । तत नाकस्य
 अविद्यमानदु सस्य आदित्यमण्डलस्य पृष्ठ उपरिभाग ब्रध्नस्य
 परिवृढस्य आत्मन विष्टप स्थान परमात्माख्य गमिष्यामि ये
 नैवय गत पर ब्रह्म जानाति ॥

दृण्ड प्रदाय यजमानमन्वारभ्य जपत्यध्वर्युं—पृथिवी दीक्षे-
 यादि यनु ॥ पृथिवी दीक्षा दीक्षासिद्धिहेतु । यद्वा—पृथि-
 जेव दीक्षा तद्धेतुत्वात् । तया पृथिव्या दीक्षात्मिकया अग्निः
 दीक्षितः पृथिव्यात्मिकया वा दीक्षया । अथ स अग्निः
 यया दीक्षितः तपैव दीक्षया त्वा दीक्षयामि हे यजमान ।
 एवमन्तरिक्षदुदिगन्वोपधिबासु योच्यम् । पृथिवी त्वेत्यादि । हे यज-

तः । यया वायुदीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्ष-
या दीक्षयामि । यौदीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितः । ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ८३ ॥
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । त-
या चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दी-
क्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।
आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षि-
तः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया
त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा ॥
८४ ॥ तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः ।
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा
दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा । तया प्राणो
दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः ।
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्ष-
माणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनु

मान! त्वा दीक्षमाणं अनु त्वया दीक्षमाणेन सह पृथिव्यपि
दीक्षतां त्वत्तद्धर्षम् । तृतीयार्थेऽनो. कर्मप्रवचनीयत्वम् । एव-
न्तरिक्षद्युद्विग्नोपधिवागृक्तामयजुसु द्रष्टव्यम् । अहश्चेत्यादि । अहं-

दीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥८५॥
 दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणम-
 नुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्ताम् । अहंश्च रात्रिंश्च । कृपिश्च वृष्टि-
 श्च । त्विषिश्चापचितिश्च ॥८६॥ आपश्चौषधयश्च ।
 ऊर्कं सूनृतां च । तास्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 स्वे दक्षे दक्षपिनेह सीद । देवानां सुप्तो महते
 रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविंशस्व । पितेवैधि

राद्यभिमानिन्यो देवताश्च त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । त्विषिः
 दीक्षि । अपचितिः पूजा । ऊर्कं अन्नम् । सूनृता यज्ञसं-
 पादिनी देवी वाक् । गन्मन्यन् ॥

दीक्षणीयायाः पुरस्तात् अग्न्युपस्थानम्—स्वे दक्ष इति त्रिष्टुप् ॥
 हे अग्ने! स्वे आत्मीये स्थाने दक्षे प्रवृद्धे इह सीद दक्ष-
 पिता दक्षाः पातार यन्माना यस्य तादृश त्वम् । देवा
 नामपि सुप्तः सुप्तहेतुः महते रणाय रमणाय । छान्दसो-
 ऽव्यञ्जनलोप । देवानां वा रमणाय । स्वासस्थः शोभनासन-

सूनव् आसुशेवः । शिवो मां शिवमाविश । स-
त्यं मं आत्मा । श्रद्धा मेऽक्षितिः ॥ ८७ ॥ तपो
मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु ।
सत्यमस्मि । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममांसि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहं
हव्यान्यग्ने ! पुत्रः पित्रे लोककृजातवेदः । ¹⁰आ-

स्थित भूत्वा तनुवा शरीरेण प्रवृद्धेन संविशस्व । सविष्टश्च
अस्मभ्य सुशेवः सुसुख आ समन्तात् एधि भव पिता
सूनव इव । 'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

'शिवो मेति यशु ॥ आदौ वा एरुपदा गायत्री ॥ शिवः
शान्तोपद्रव त्व मामपि तादृश कृत्वा आविश । तत त्वत्प्र-
सादान् मम आत्मा स्वभाव सत्यमस्तु सत्यस्वभाव भूयात्तम् ।
तथा मम क्षितिः निवासाधार श्रद्धाऽस्तु श्रद्धाया निवसानि ।
तथैव मम तपः प्रतिष्ठाऽस्तु तपस्यैव बद्धमूल्ये भवानि । एवञ्च—
सवितृप्रसूताः सवितृवानुज्ञाता दिशः मा दीक्षयन्तु दीक्षाफ-
लसिद्ध्या मा योनयन्तु सर्वत्र वा मा दीक्षितत्वेन ह्यापयन्तु ।
इदानी अह सत्यमेव पर ब्रह्मास्मि न मर्त्य ॥

'प्रायणीयाया पुरस्तात् आहवनीयोपस्थाने—अहं त्वमिति
विद्युप् ॥ 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्याता ॥

जुह्वानस्सुप्रतीकः पुरस्तात् । अग्ने स्वां योनिमा-
सीद साध्या । अस्मिन्सधस्थे अद्युत्तरस्मिन् ॥
८८ ॥ विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । एकमिपे
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । त्री-
णि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । चत्वारि मायोभवाय
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
षड्वायस्पोपाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सप्त सप्तभ्यो हो-

१० आनुह्वान इति च त्रिष्टुप् ॥ 'मानीमनु प्रदिशम्'* इत्यत्र
व्याख्याता ॥

'सोमक्रयण्यै पादानुमन्त्रणे जपः—एकमिप इत्यादि यजु ॥
हे सोमक्रयणि! तव एकं पदं इपे अन्नाय विष्णुः अन्वेतु
यावदेकपदक्रमणं त्वामनु गच्छतु । विष्णुः व्यापक देवः त्वा
त्वां व्याप्नोतु, तस्यैवायं पदक्रमः भूयादिनि भवः । इपे अ
न्नसमृद्धये । अथ द्वे पदे यावत्पदद्वयक्रमणं विष्णुः त्वां अन्वेतु
ऊर्जे रसाय क्षीरादिसमृद्धये । एवं सर्वत्र । व्रताय कर्मसमृ
द्धये । मायोभवाय प्राणसमृद्धये मयोभू वातः तत्सम्बन्धी
मापोभव । उत्सादित्वाद्गन् । पशुभ्यः द्विपाञ्चतुष्पाष्टक्षणेभ्यः ।
सायस्पोपाय धनसमृद्धये । सप्तभ्यः होत्राभ्यः तासां स्वका-
र्यसामर्थ्याय ॥

त्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । 'सखायस्तप्तपदा अभूम।
सख्यं ते गमेयम् ॥ ८१ ॥ सख्यात्ते मा योषम् । स-
ख्यान्मे मा योषाः । 'साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते
पृथिवी पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्तेऽन्त-
रिक्षं पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते यौः

१'सप्तमे पदे जपः—सखाय इति यजुः ॥ आदौ वा एकपदा
गायत्री ॥ हे सौमक्रथणि ! मम सखा त्वं भव । समानख्यानः
जन. सखा । यस्मात्त्वं सप्तपदा मया सह सप्तपदानि त्वया
क्रान्तानि अतः सप्तपदपरिच्छिन्नकालवर्तिना संबन्धेन त्वं मखा
अस्माकं भव । वयं च सप्तपदाः तव सखायः अभूम ।
अतः इदानीं सर्वकालं तव सख्यं गमेयं गम्यामं अनेन सा-
प्तपदीनेन सख्येन हेतुना । 'सख्युर्य' इति यः । गमेः लिङ्ग्या-
शिष्यद् । किञ्च—तव सख्यात् सार्वकालिकात् अहं मा
योषं पृथक्सिद्धो मा भूवम् । त्वमपि मदीयान् सख्यात् मा
योषाः मा वियुक्ता भू । यौनेर्लुङि सिचि वृद्धचभावः छान्द-
सः, आत्मनेपदं च ॥

१'सुब्रह्मण्यायामाहूयमानाया जपति—साऽसीति यजुः ॥ 'सुब्र-
ह्मण्योम्' * इत्यादिः निगदविशेषः । सुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्य-
शब्दवचनात् । हे सुब्रह्मण्ये ! सैव पङ्क्तिः पञ्चपदा त्वमसि ।
यस्यायं पाङ्क्तः यज्ञः तस्याः पङ्क्त्यात्मिकायाः तव पृथिव्ये-

पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः ॥
 १० ॥ परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इयमूर्जं
 धुक्ष्व । तेजं इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नायम् । "वि-
 मिमे त्वा पर्यस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुधामन-
 पस्फुरन्तीम् । इन्द्रस्सोमं पिवतु । क्षेमो अस्तु
 नः । "इमां नराः कृणुत वेदिमेत्यं । वसुमतीः

व प्रथम पादः । अन्तरिक्षं द्वितीय । द्यौः तृतीय ।
 दिशः चतुर्थ । तत्र पञ्चमः पादः परोरजाः रजासि लोका
 तमासि भूतानि एष्य परस्तान् य लोक आदित्यात्मा स
 पञ्चम । पारस्करादित्वात् सुदु, राजदन्तादित्वात्परनिपात ।
 तादृशी त्व अस्मभ्य इडादीनि धुक्ष्व देहि ॥

"महावोदि विमिमेति—विमिम इत्यनुष्टुप् । दसितचतुर्था, विवृ-
 द्वाद्द्वितीया ॥ हे वेदे । त्वा विमिमे विविध परिच्छिन्नद्वि प
 यस्वती हविर्भि अन्नवती वृष्टिहेतु वा यागद्वारेण, देवानां
 धेनु धेनुस्थानीया धेनुवत् प्रीणयित्री हविषामाधारत्वात्, सुदुधा
 मुष्टु कामाना दोग्ध्रीम् । 'दुह कप् घश्च' इति कप् । अन
 पस्फुरन्ती प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानाम् । कैमर्थव्येनेत्याह—अ
 स्माक सोमं इन्द्रः पिवतु । तेन अस्माक क्षेम' रक्षाऽस्तु ।
 इन्द्रो वा अस्माक क्षेमकार्यस्तु ॥

"वेदिकरणे नपति—इमां नरा इति । प्रैष इत्यन्ये । इय-
 मतिनगती पञ्चपदा ॥ 'वर्ष्मन् दिवो नाभा पृथिव्या' इत्येक

रुद्रवंतीमादित्यवंतीम् ॥ १३ ॥ वर्ष्मन्दिवः । ना-
भां पृथिव्याः । यथाऽयं यजमानो न रिष्येत् ।
देवस्य सवितुस्सवे । "चतुश्शिखण्डा युवतिस्सु-
पेशाः । धृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्यां सु-
पर्णाविधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधे-

पादः । हे नराः ! मनुष्याः इमां वेदिं आगत्य कृणुत । कीदृशी !
वसादिभि तद्धतीं वर्ष्मन् दिवः शुलोकस्य उच्छ्रायहेतौ शुलोकाद-
प्युच्छ्रूते वाऽस्मिन् स्थाने पृथिव्याः नाभा नाभिस्थानीये नहन-
स्थानं वा पृथिव्या । समन्या इदेश । यथाऽयं यजमानः न
रिष्येत् न हीयेत कत्रातया कृणुत । कस्त्वमस्मान्नियोक्तुमिति चेत्
न द्रूम अस्मन्नियोगात्कृणुतेति । अपि तु देवस्य सवितुः
मर्षस्य प्रेरयितुः सवे अनुज्ञाया वर्जमानाः कृणुत । स एव युष्मान्
कारयतीति । 'सवनवो छन्दसि' इति सवशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

"कृता वेदिमनुमन्त्रयते—चतुश्शिखण्डेति त्रिष्टुभा ॥ पूर्वा-
र्धनं. 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्यातः । तस्यां तादृश्या
वेद्या अधि उपरि यौ निविष्टौ सुपर्णौ शोभनपतनौ अग्निश्च
मध्यमश्च पर्जन्यः तदधीनप्रवृत्तित्वान् द्वयोः । ततः हवींषि
देवेभ्यो वहति कश्चित् । तस्या हवींषि देवार्थमावहत्यन्यः वृष्ट्या
तद्गुत्पादकत्वात् । तदेवाह—एवं तयोः अधिरूढं देवाना भाग-
धेयम् । एवं वेद्या एव स्तुतिः ॥

पम् । ७ अप् जन्यं भयं नुद । अपं चक्राणि वर्त-
य । गृह् सोमस्य गच्छतम् । ८ न वा उवेतन्मि-
यसे न रिप्यसि । देवा इदेषि पृषिभिस्सुगेभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देव-
स्सविता दधातु ॥ ९ २ ॥

ब्रह्मणो योनिरहंस पृङ्क् प्रपद्ये दीक्षा य-
याऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दी-
क्षयाम्योपधयो दीक्षा यौस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्ष-
तामपंचितिश्राक्षितिरुत्तरस्मिन्गमेयं दिशः पादं
आदित्यवती वर्तय पञ्च च ॥ ७ ॥

१ अन्तर्वेद्या लोष्टमादाय बहि क्षिपति—अप जन्यामिति
गायत्र्या ॥ हे हविर्धान! जन्य जनेषु सर्वेषु भव भय अपनुद
नाशय लोष्टनिरसनद्वारेण । चक्राणि परबलानि च अपवर्तय
अपगमय । प्रत्येकमुच्यते । एव युवाम्या ऋते कर्मसिद्धयप
इदानीं अविष्टेन युवा सोमस्य गृह गच्छतम् ॥

२ सप्तपत्न परावर्तते यजमान — न रा उवेतदिति जगत्या ॥ प्रय-
माऽर्धे च ये वाजिनम्* इत्यत्र व्याख्यात । यत्र सुकृत एव यन्ति
न दुष्कृतोऽपि, तत्र स्थाने देवः सविता त्वा दधातु स्थापयतु ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
सप्तमोऽनुवाकः ।

'यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत ।
तन्नः पर्यदति द्विपः । अग्ने वैश्वानर स्वाहा ।
यस्माद्भीषाऽवाशिष्ठाः । ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुपे ।

'पशोरुपाकृतस्य वाशनादिषु होमः । तत्र सर्वभ्यादौ—
यदस्य पारे इति ॥ ततः 'यस्माद्भीषा' इत्यादयो नैमित्तिक-
विशेषाः मध्ये भवन्ति । ततः 'य इदमकः' इति सर्वत्रान्ते
भवति । तत्र प्रथमास्तित्तोऽनुष्टुभः । 'उदुस्त्र' इति त्रिष्टुप् । ततः
'यस्मात्' इति पङ्क्तिः चतुष्पदा । प्रथम पादो विवृद्धः । वेपनपला-
यनसंज्ञानेषु तित्तोऽनुष्टुभ एके । 'य इदमकः' इति प्रथमं यजुरेके ।
तत्र 'यदस्य पारे' इति व्याख्याता 'समितम्'* इत्यत्र ॥

यस्मादित्यादिः वाशने शब्दने होमः ॥ हे पशो! यस्मात्
दुःखात् कारणात् त्वं भीषा भीत्या इत्यन्मृतस्सन् अवाशिष्ठाः
वाशितमकृथाः । वाशु शब्दे, दैवादिकः लुडचडागमः । त-
स्माद्धेतो अस्माकं अभयं कृधि भय माकृथा इति यावत् ।
यद्वा—भयहेतोः मरणाद्रीतः त्वं अवाशिष्ठा, तत एव मरणा-
दस्माकं यथा भयं न भवति तथा कुरु । किञ्च—प्रजाभ्यः
सर्वाभ्योऽपि स्वस्यै परस्यै च मृड सुखय । कर्मणस्तंप्रदानत्वाच्च-
तुर्था । रुद्राय च युष्माकं स्वामिने मीढुपे सेके युष्मान् उत्पादि-
तवत्ते नमः स प्रसन्नो भवत्विति । 'मीढ्वान्' इति मिहेर्निपात्यते ॥

'यस्माद्भ्रीया न्यपदः । ततो नो अभयं कृधि ॥ १३
 प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुपे ।
 'उदुन्न तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिपः । मेमं यज्ञं यज-
 मानं च रीरिपः । सुवर्गे लोके यजमानः^३ हि धे-
 हि । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । 'यस्माद्भ्री-
 याऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठास्समज्ञास्थाः । ततो नो
 अभयं कृधि । प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रु-

^३अथ यस्मादिति निपदने शयने ॥ न्यपदः निषण्णवा-
 नसि । लुदित्वादद् । समानमन्यत् ॥

'उदुन्नेति निपातने मैत्रावरुणेनोत्थापयति ॥ हे उन्न! गीः
 उत्तिष्ठ सर्वेषूपलक्षणं उन्नग्रहणम् । प्रतितिष्ठ प्रतितिष्ठितो भव
 मा रिपः मा नशः । इमं च यज्ञं मा रीरिपः मा नीन-
 शः । त्वय्यनुत्पिते हि वैशुष्पात् सर्वं नष्टं स्यात्, तस्मात्
 शीघ्रमुत्थाय त्वं सम्यक् यागनिर्वृत्त्या सुवर्गे लोके यजमानं
 धेहि स्वापय । अस्माकं च द्विपदे चतुष्पदे च शं सुख-
 ह्लेः एधि भव ॥

'यस्मादिति समानं पूर्वेण ॥ अवेपिष्ठाः अकम्पिष्ठाः प-
 लायिष्ठाः संज्ञपनस्थानादपागमः । समज्ञास्थाः अकामतः संज्ञ-
 तोऽभूः संज्ञपनमन्तरेण भीत्यैवामृष्या इति यावत् । अन्तर्भावि-
 त्प्यर्थात् जानातेः लुङि कर्मण्यात्मनेपदम् । यद्वा—संज्ञानं ५

द्रायं मीढुपै ॥ १४ ॥ 'य इदमकः । तस्मै नमः ।
तस्मै स्वाहा । 'न वा उवेतन्त्रियसे । आशानां
त्वा विश्वा आशाः । 'यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विष्यौ ।
इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य तृप्यतम् । अ-
हुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहुतस्य च । अहु-

उत्कण्ठा । 'संप्रतिभ्याम्' इति व्यत्ययेन आध्यानेऽप्यात्मनेपदम् ।
दुःखातिशयेन मात्राद्युत्कण्ठापरीतोऽभूः । समानमन्यत् ॥

'य इदमिति ॥ इदं वाशितादिकं यः अकः अकार्षीत्
अचोकरत् तस्मै देवाय नमः पशूनां स्वामिने स्वाहुतं चैदम-
स्तु तस्मै देवाय ॥

'अथ मृतं पशुं अप्सु अम्यवहरति—न वा उवेतदिति
तिसृभिः ॥ 'ये वाग्निपृ' इत्यत्र प्रथमा त्रिष्टुप् व्यख्याता ।
अस्या. प्रतीकग्रहणम् । 'आशाना त्वाशापालेभ्यः' 'विश्वा
आशा मधुना' इति चानुष्टुप्त्रिष्टुभौ 'पुनर्न.' इत्यत्र व्याख्यातो
प्रतीकग्रहणमत्रानयोः ॥

'हुताहुतयोर्भिःश्रणे—यज्ञस्य हि इत्याद्याः तिस्रोऽनुष्टुभः । तृ-
तीयया तस्य भक्षणम् । हे इन्द्राग्नी! युवां हि यज्ञस्य ऋ-
त्विष्यौ प्राप्तकालौ स्थः । अस्मिन्काले युवा स्वामिनौ इति
यावत् । चेतनस्य सर्वस्य च स्वामिनौ स्थः । हि यस्मा-
देवं तस्मात् हुताहुतस्य मिश्रितस्य संयुक्तस्य तृप्यतम् । सु-

तस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिवतं जुपेथाम् । मा यजमानं तमोऽविदत् । म-
न्विजो मो इमाः प्रजाः । मा यस्तोममिमं पि-
वात् । स संसृष्टमुभयं कृतम् ॥ १५ ॥

कृधि मीहुषेऽहुतस्य च सप्त चं ॥ ८ ॥

हितार्थयोगे पृथीसमासप्रतिषेधेन पृथी ज्ञापिता । मिश्रितपात्रेण तृप्तौ
भवत मिश्रितरसानुभवेन । अथाहुतस्य तृप्यत, हुतस्य च
अवयवरसास्वादनेन च तृप्यतमित्यर्थः । किञ्च—हुतस्य सम्ब-
न्धेन अहुतस्य हुतससर्गेणाहुतावयवस्य यो रसविशेष तस्य च
तृप्यतम् । अहुतस्य च सबन्धिनो हुतस्य अहुतससर्गेण हु-
तावयवस्य यो रसविशेष तस्य च तृप्यतम् । एवमुक्तप्रका-
रेण बहुप्रकाररसस्यास्य सोमस्य वीतं कामयेथा पिवतं जुपे-
था प्रीयेथा च । कर्मणि पृथी । मा यजमानमिति । य-
जमानं तमः मतिविपर्यायं तन्निमित्तं पापं मा माऽविदत् मा
रुन्ध । विन्दतेर्दृष्टिं लृदिन्वाद्द् । ऋत्विजश्च मा तमोऽवि-
दत् । मैव च इमाः प्रजाः तमोऽविदत् । मन्त्रैपनिमित्तं पापम् ।
अथ यश्च इमं सोमं पिवात् तमपि मा तमोऽविदत् । की-
दृशं सोमः उभयमपि हुतमहुतं च संसृष्टं कृतम् । ईदृशं
पिवन्तमपि मा तमोऽविदत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु

अष्टमोऽनुवाकः .

'अनागसंस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप ।
वायुष्टे अस्त्वंशुभूः । मित्रस्ते अस्त्वंशुभूः ।
वरुणस्ते अस्त्वंशुभूः । अपां क्षया ऋतस्य ग-
र्भाः । भुवनस्य गोपाशयेनां अतिथयः । पर्वता-
नां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वसुनेन्द्रं ह्वयत ।

'उपांशोरभिपवमन्तः—अनागस इति पङ्क्तिः ॥ हे सोम !
वयमनागसः अनपराधाः । तवापराधः, अस्माकं नापराधः,
यस्मात् वयं इन्द्रेण प्रेषिताः त्वां उपेम । उपसर्गसामर्थ्यात्
क्रियाविशेषलाभः । अत एव वायुदयोऽपि त्वांशुभुवः रसांश-
स्य भावयितारो भवन्तु । अस्माकं साहाय्यकं प्रतिपद्यन्ताम् ।
भवतेः प्यन्तात् क्विपि 'बहुलमन्यत्रापि' इति गिलुक् ॥

'खरे सन्नान् ग्रावणोऽभिमृशति—अपां क्षया इति यजुषा ॥
हे ग्रावाण. अपां क्षयाः उदकस्य गृहभूताः यागद्वारेण वृ-
ष्टिहेतुत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य गर्भाः प्रधानसाधनभूताः । भुव-
नस्य भूतजातस्य गोपाः गोपापितारः । श्येनाः शंसनीयाः
क्षिप्रकारिणः । अतिथयः अतिथिवत् सर्वस्य प्रियाः । अत्र
'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् अपा क्षया इत्यादेः षष्ठ्या-
मन्त्रितसमुदायस्यामन्त्रितस्वरः । तत्र पूर्वपूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमा-
नतया पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सत्यपि सामानाधिकरण्ये विशेष-
परत्वाभावात् निषेधाभावः । यद्वा—'विभाषितं विशेषवचने'
इति अविद्यमानवत्त्वमेव । शंसनीयाः अतिथय इति विशेष-

घोषेणामीवाश्चातयत् ॥ १६ ॥ युक्तास्थुर्वहत ।
 ३ देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिपुः । एन्द्रमचु-
 च्यवुः परमस्याः परावतः । आऽस्मात्सधस्थात् ।

वाचित्वात्तत्र निघात एव प्रवर्तते । पर्वतानां ककुभः प्रवान-
 भूताः । पूर्ववत्स्वरः । न पातारः न पातयितारः । 'न भ्राण-
 पात्' इति नलोपाभावः । ईदृशाः यूयं प्रयुतः मकर्षेण मिश्री-
 भूता सोमेन यूयं, वसुना श्रुतिमुखेन शब्देन इन्द्रं ह्यत
 आह्वयत । किञ्च—घोषेण महता शब्देन अमीवान् रोगान्
 चातयत् । किञ्च—युक्ता नियुक्ता अवहिता वा इह कर्मणि
 स्थ तस्मात् घञमिमं वहत सम्यङ्निर्वर्तयत् ॥

१ माच्यन्दिनीयाभिषवानन्तरं प्रावणोऽनुमोदते—देवा इति य-
 जुषा ॥ एते ग्रावाण एव इन्दुः चन्द्रश्चेति देवाः इन्द्राद-
 यः अवादिपुः वदन्ति । इन्दुः सोमः । गद्वा—देवाः व्य-
 वहर्तारः ऋत्विजः यज्ञविदः । ते एवं अवादिपुः—ग्रावाण
 एव सोमः तदधीनत्वान् अभिषवस्य । स एव अभिषुत्वः सोमः
 इन्द्रः तदधीनस्थितित्वात् तस्य । इन्द्रश्च सर्वलोकस्थितिहेतुरिति ।
 अतः तं इन्द्रं परमस्याः परावतः महतो दूरात् द्युलोकतः
 आऽचुच्यवुः आच्यावयन्ति आगमयन्ति ग्रावाणः निजेन श-
 ब्देन । 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः, च्यवतेरन्तर्भावितव्य-
 र्थात् छान्दसे रुदि, 'बहुलं छन्दसि' इति शपः कृः । 'जुसि
 च' इति गुणः । परस्मैपदम् । किञ्च—अस्मात् सधस्थात्

ओरोरुन्तरिक्षात् । आ सुभूतमसुपवुः । ब्रह्मवर्चसं
 म् आऽसुपवुः । समरे रक्षाश्च्यवधिपुः । अपहतं
 ब्रह्मज्यस्य । 'वाक् त्वा मनश्च श्रीणीताम् ॥ १७ ॥
 प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं
 च श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीताम् । ओजं-
 च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा जुरा च श्री-

सहस्थानं सधम्यः पृथिवी, ततश्च आचुच्यवुरित्येव । उरोः
 विस्तीर्णात् अन्तरिक्षाच्च इन्द्र आऽनुच्यवुः ग्रावाणः । त इमे
 सुभूतं शोभनजन्मानं सोमं आऽसुपवुः इन्द्रार्थम् । पूर्ववद्गुणः ।
 मम च तेनेव हेतुना ब्रह्मवर्चसं आऽसुपवुः अनुमानन्तु य-
 ज्ञद्वारेण । समरे शत्रुकलहे च रक्षासि अवधिपुः मन्तु ।
 अपि च ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणाना मन्त्राणा वा जेतुः दुरात्मनः
 रक्षःपतेरपि अपहतं अपहतिरस्तु । भावे निष्ठा । बलं वा
 तस्य अपहतमस्तु । ज्या वयोहानौ, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥

'दधि श्रीणाति—वाक् त्वेति यजुषा ॥ वाक् मनश्च त्वा
 श्रीणीतां सेवता, पचेता वा यागसाग्नेनभोवेन नित्यसहभूते त्वयि
 वर्तेतामि पर्यः । एवं सर्वत्र । दक्षः उत्तमाह । ओजः दीप्ति ।
 सहः अभिभवितृत्वम् । शृतोऽसि पकोऽसि स्वभावन एव कर्मसु
 च शृतं कृतः निर्वर्तितशोभनपाकः । 'यश्शृतस्तस सदेवः' * इति

णीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम् । शृतो-
ऽसि शृतंकृतः । शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वा । 'यमि-
न्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । यं मित्रमाहुर्यमुं सत्यमा-
हुः ॥ ९८ ॥ यो देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा । 'मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि

दर्शनात् । हे इषिपदार्थे! तं त्वां अहं इदानीं श्रीणामि
शृताय श्राणाय पाकविशेषलाभाय । कीदृशाय? शृतेभ्यः
ये नाम केचिदर्थो शृता. तेभ्योऽप्यतिशयेन शृतत्वाय त्वा श्रीणामि ॥

'वषट्कृते जुहोति—यमिन्द्रमित्युपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥
यमेवाग्निमाहु इन्द्रादीनपि, तदायत्स्थितिकत्वात्तेषाम् । सर्वं
परं ब्रह्म । यश्च देवानां दीप्तिमना मध्ये देवतमः दीप्तिम-
त्तमः तपोजाः बलप्रभवः, नियमसंपादो वा । 'जन सन'
इति विद्, 'विद्वानो.' इत्यात्वम् । तस्मै अग्रये तेभ्यश्च
इन्द्रादिभ्य. त्वा जुहोमीति शेष. ॥

'यजमानो भक्षयति—मयि त्यदिति गामज्या, त्रिष्टुमित्यष्ट्या
च ॥ सत् एतत् महत् इन्द्रियं मयि धायि धीयताम् । कर्मणि
'छान्दसो सुह् 'बहुलं छन्दस्ममाहचोगेऽपि' इत्यडभावः । एवं
दक्षदिपु योज्यम् । दक्षः उत्साहः । क्रतुः मज्ञा । उत्तर-
क्रतुर्वा । सुवीर्यं शोभनवीर्यं बलम् ॥

दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशु-
 ग्धर्मो विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । वि-
 राज्ञा ज्योतिषा सह । यज्ञेन पयसा सह । तस्य
 दोहमशीमहि ॥ ११ ॥ तस्य सुध्रमशीमहि । तस्य
 भक्षमशीमहि । चार्जुणा सोमस्य तृप्यतु ।
 मित्रो जनान्प्रसमित्र । यस्मान्न जातः परो अ-

त्रिशुगिति ॥ त्रिशुक् अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रेधा धिक्-
 दीप्ति धर्मः अग्नि मयि विभातु मनुष्यकारणैव त्रिधा मित्रो
 दीप्यताम् । मम आकूत्या मनसा च सह, ते च तद्दीप्या
 दीप्यताम् । विराजा अत्रेन ज्योतिषा तेजसा सह दीप्यताम् ।
 यज्ञेन पयसा क्षीरादिना उदकेन वा सह दीप्यताम् । तस्य
 अग्रे दोहं वृष्ट्यादिफलसमृद्धिं वग अशीमहि । सुध्रं सुखं
 च तन्निमित्त अशीमहि । भक्षं च सर्वं तस्य प्रसादात्
 अशीमहि व्याघ्रुयाम । लिङ्गि अन्दसो विकरणलोप । वाक्
 मर्दाया जुपाणा प्रीयमाणा सोमस्य सोमसदृशस्यास्य तृप्यतु ॥

नाभि प्रत्यभिष्टानि—मित्रो जनान्यातयतीति, प्रसमित्र मर्तः
 इति च द्वाभ्या त्रिष्टुब्भ्याम् । 'त्वमग्रे बृहद्वय' इत्यत्र च
 एते व्याख्याते, इह प्रतीकग्रहणमनयो ॥

पोडश्चुपस्थाने—यस्मान्न जात इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् परः
 प्रकृष्टो जातः न-मवान् अन्यो नास्ति । यश्च भुवनानि भूत

न्यो अस्ति । य आदिवेश भुवनानि विश्वा । प्र-
जापतिः प्रजया संविदानः । त्रीणि ज्योतींषि
सचते स षोडशी । ¹⁰एष ब्रह्मा य ऋत्विजः । इन्द्रो
नामं श्रुतो गणे ॥१००॥ "प्र ते महे विदथेऽश-
सिपु हरी । य ऋत्विजः प्र ते वन्वे । वनुषो ह-

नातानि सर्वाणि आदिवेश स्थित्यर्थं अनुप्रविवेश । सः प्रजा-
पतिः प्रजया सर्वया संविदानः एकमत्यं प्रतिपाद्यमानः स
र्वदा अनुकूलस्वभावः त्रीणि ज्योतींषि अग्न्यादीनि सचते
समवेति तदात्मना द्योत्यते । स एव प्रजापतिरेव षोडशी
ग्रह । यद्वा—त्रीणि ज्योतींषि ज्योतिष्मन्ति सवनानि एष
षोडशग्रहः सचते त्रिष्वपि सवनेषु ग्रहणात् ॥

¹⁰एष प्रक्षेति द्विपदा गायत्री ॥ एष ग्रहः स्वयं ग्रह्या
ऋत्विजः प्रासकालः । छन्दसि घन् । इन्द्रो नाम गणे सर्व
स्मिन् श्रुतः ख्यातः ॥

"प्रते मह इति पुरजष्णिक् ॥ महे महते तुभ्यं त्वदर्भम् ।
यद्वा—ते तव महतः हरी अश्वः । विदथे यज्ञे प्राशंसिपं
प्रशंसामि । छन्दसो लुङ् । किमर्थमित्याह—यस्तव ऋत्विजः
प्रासकालः मदः तं हर्यतं प्रेषितं मदम् । हर्यं विक्रान्तौ,
औणादिकोऽतच् । तव वनुषः सभजनोयस्य ताडशं मदं प्र
वन्वे प्रकषेण संभजामि । वन पण संभक्तौ ॥

यृतं मदम् । "इन्द्रो नामं घृतं न यः । हरिभिश्चारु
सेचते । श्रुतो गुण आ त्वां विशन्तु । हरिर्वर्ष-
सं गिरः । "इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामसि ।
अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु
कुरु ॥ १०१ ॥ "इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा । तौ
ते भक्षं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरनु भक्षं भक्षया-

"इन्द्रो नाम इत्यनुष्टुप् ॥ 'नुष्टी नरः'* इत्यत्र व्याख्यातप्राया
घृतं न घृतमिव चारुः प्रियतमोपायः देवः इन्द्रो नाममात्रेण
घृतवत्प्रियः हरिभिः अश्वैः चारु शोभनं सेचते समवेति ।
गणे न सर्वत्र श्रुतः ख्यातः यस्त्वं, तं त्वां हरिर्वर्षसं ह-
रिरूपं मनोहररूपं वा गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः आविशन्तु
मामुवन्तु ॥

"पोडशिनं जुहोति—इन्द्रेति यजुषा ॥ हे इन्द्र! अधिपते!
सर्वस्याधिकं पालयितः! त्वं हि देवानामप्यधिपतिरसि । सः
त्वं मामपि मनुष्येषु अधिपतित्वादिगुणकं कुरु ॥

"भक्षयति इन्द्रश्चेति पङ्क्त्या ॥ सम्राट् सङ्गतदीप्तिः इन्द्रश्च
वरुणश्च राजा दीप्तिमन्तौ देवौ ते भक्षं अग्रे प्रथमं चक्रतुः
हे पोडशिन्! त्वां आदौ भक्षितवन्तौ । तयोरनु पश्चादहमपि
तव भक्षं भक्षयामि । वाक् जुषाणेति गतम् ॥

मि । वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । प्रजापति-
विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् ।
अर्थेगा अस्य जंहितः । अवसानपतेऽवसानं मे
विन्द । १० नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने वि-

१० विहारे बहिर्वा यदि भयमागच्छेत् तदा होमः—प्रजापति-
रिति विपरीता पङ्क्तिः ॥ प्रजापतिः प्रजानां पाता विश्वकर्मा
विश्व करणीयं यस्य. स एव विश्वं करोति शुभमशुभं च
यस्मात् । तस्य देवं देवनशीलं मनः यज्ञेन राध्यासं तो-
प्यामि अह अर्थेगाः प्रयोजनार्थं तमेव गच्छन् भजमानः ।
गमे 'जन सन' इति विद् । 'विद्वानोः' इत्यात्वम् । 'तत्पु-
रुषे कृति बहुळम्' इत्यलुक् । कः पुनः सोऽर्थ इति चेत्—
अस्य जंहितः, कर्मणि षष्ठी, इमं भयहेतुं जंहितः स देवः
त्यजन्तु नाशयतु । जहांतलैटि वचनव्यत्ययः, 'जहातेश्च' इती-
त्वम् । यद्वा—यः प्रजापतिः तस्य मनस्स्थानीयः सदा मनसि
स्थितोऽग्निः देवः तं यज्ञेन राध्यासम् । तौ चास्य जंहितः
त्यजताम् । यद्वा—अस्थेत्यस्य विशेषणं अर्थेगा इति । अर्थ-
निमित्तमागच्छतः अस्य दुरात्मनः भयहेतोरिति पठचेकवचने
रूपम् । इदानीं प्रत्यक्षवद्वाह—हे प्रजापते! अवसानपते! या-
गसमाप्तेः पातः! अविघ्नेन संपादयितः! मम कर्मणः अविघ्नेन
• अवसानं समाप्तिं विन्द लभ्य ॥

१० अवभृथमवेप्यन् जुहोति—नमो रुद्रायेति पङ्क्त्या ॥ नमः
रुद्राय देवाय वास्तोष्पतये गृहग्रामादिस्वामिने आयने वास्तौ

द्रवणे ॥ १०२ ॥ उद्याने यत्परायणे । आवर्तने
विवर्तने । यो गोपायति तं हुवे । "यान्यपामि-
त्यान्यप्रतीत्तान्यस्मि । यमस्य वलिना चरामि ।
इहैव सन्तः प्रति तद्यांतयामः । जीवा जीवेभ्यो

वस्तुं आगमने प्रवेशने विद्रवणे वास्तोरन्यत्र गमने उद्याने
उत्थाने अन्यत्र वासार्थं वास्तो त्यागे परायणे मृत्वा वास्तोः
त्यागे च यत् य गोपायति । 'मुपा मुलुक्' इति लुक् ।
यश्च आवर्तने गत्वा पुनरागमने विवर्तने वास्तो विविधं वर्तने
च वास्तव्यान् गोपायति रक्षति तं हुवे आह्वयामि आराध-
यितुं तस्मै वा इदं जुहोमि । शपो लुक् ॥

"द्वितीयस्सक्तुहोम — यानीति त्रिष्टुभा ॥ यानि ऋणानि
अपामिन्वानि अपमातव्यानि अपाकर्तव्यानि । मयते' छान्दसः
क्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति ल्यपि वर्तेत । अग्रती-
त्तानि अमत्यर्पितानि अनपाकृतानि । ददाते निष्ठाया 'अच
उपसर्गात्.' इति तत्वम्, 'दस्ति' इति दीर्घत्वम् । एव ई-
दृशानि यानि ऋणानि अहमस्मि ऋणै तद्धानस्मि, ऋणानि
शयप्रतिपादनार्थं ताच्छब्दम् । यथा 'यददीव्यवृणमहं बभूव'*
इति । तेन यमस्य वलिना यमस्य करस्थानीयै ते मृतेन
अवश्यमत्यर्पणीयैः चरामि । तत् ऋण सर्वं, वचनव्यत्ययो वा,
तानि ऋणानि इहैव जन्मानि सन्तः वर्तमाना प्रतियातयामः

निहराम एनत् । ^{१७}अनृणा अस्मिन्नृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणास्स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः ॥ १०३ ॥ सर्वाङ्गो अनृणा आक्षीयेम । ^{१८}इदम् नु श्रेयोऽवसानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमद्धनवदश्ववदूर्ज-

अपाकुर्मः । पुत्रपौत्रैरपि ऋणं देयमिति प्रतिपादयितुं प्रतियातने बहुवचनम् । कथमित्याह—जीवाः जीवन्त एव वयं जीवेभ्यः जीवद्भ्य एवाक्षमणेभ्यः एनत् आक्षं ऋणं सर्वं निहरामः नियतमपाकुर्मः अनेन होमेनेति भावः ॥

^{१७}तृतीयं जुहोति—अनृणा इति त्रिष्टुभा ॥ अस्मिन् मनुष्यलोके परस्मिन् मेल्य मोक्तव्ये लोके तृतीये द्युलोके च अनृणाः स्याम । ततश्च ये देवयानाः पन्थानः यैः देवाः प्राप्यन्ते ये च पितृयाणाः तान् सर्वानपि अनृणाः आक्षीयेम आभिमुख्येन प्रतिबन्धरहिताः गच्छेम ॥

^{१८}उदवसानीयाया देवयजनमध्यवस्यति—इदमिति त्रिष्टुभा ॥ श्रेयः प्रशस्यवरमिदमवसानं यज्ञगृहं नूनं आगन्म आगताः स्म । ततः इदानीं उभे अपि इमे द्यावापृथिव्यौ शिवे सुखहेतू भवतः यागस्य सम्भ्यङ्गिर्वृक्ष्या । ततश्च गोमत् बहुभिः गोभिस्तद्वत् । धनवत् भूरिधनं, अश्ववत् वदश्वं, ऊर्जस्वत् बद्धं, यथातथा सुवीराः शोभनापत्याः वयं वीरैः पुरुषैस्तद् अनुसभरेम अनुक्रमेण द्यावापृथिव्योः वर्तेमहि ॥

स्वत् । सुवीरा वीरैरनु संवरेम । ²⁰अर्कः पवित्रः
 रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि वि-
 श्वा । द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं दुहाते
 अमृतं प्रपीने । ²¹पवित्रमर्को रजसो विमानः ।
 पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्योतिर्यशो
 महत् । अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम् ॥ १०४ ॥

चातयत् श्रीणीताः सत्यमाहुरशीमहि गणे कुरु
 विद्रवणे पितृयाणां अर्को रजसोविमानस्त्रीणि च ॥ ९

²⁰महाव्रत फलके कूर्चे वाऽधिरुह्याध्वर्यु शस्त्रं प्रतिगृणाति—अर्कः
 पवित्र इति त्रिष्टुभा ॥ अर्कः आदित्य देवानां मध्ये पवित्र पावनः ।
 रजसः अन्तरिक्षस्य उदकस्य वा निर्माता दापयिता वा । विश्वानि
 भुवनानि मृतजातानि पुनाति शोधयति । तत ते पूते द्यावापृथिव्यो
 पयसा उदकेन संविदाने ऐकमत्य गते परस्पर वा संविदाने
 पयसा इत्यभूते घृतं उदकं यागद्वारेण दत्तं प्रजाभ्यः ॥

²¹पवित्रमर्क इति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ अर्धर्चो गतः । सुवः
 स्वर्गं ज्योतिः ज्योतिष्मत् यशः अत्र च महत् तत्प्रसादात्
 अशीमहि व्याप्त्याम् । उत अपि च गाधं सुस्थिरा प्रतिष्ठा अशी-
 महि । गाधयेते प्रतिष्ठीयते अस्मिन्निति गाध, गाधु प्रतिष्ठायाम् ॥
 इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
 अच्छिद्रेषु नवमोऽनुवाकः ।

‘उदस्तांप्सीत्सविता मित्रो अर्यमा । सर्वान्-
मित्रानवधीद्युगेन । वृहन्तं मामंकरद्वीरवन्तम् ।
रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये
श्रयस्व स्वाहाऽन्तरिक्षे । वृहति श्रयस्व स्वाहा

‘हविर्धाने पतिते आहवनीये जुहोति—उदस्तांप्सीदिति त्रिप-
दया विराजा यजुरन्तया ॥ उदस्तांप्सीत् उत्तत्रोत्तु । स्तम्भेः
छन्दसे लुडि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ‘खरि च’ इति चर्त्वम् ।
सविता मित्र’ अर्यमा च हविर्धानमुत्तव्वं करोतु उत्तम्भेन
स्थापयतु सर्वाश्च अस्माकं अमित्रान् शत्रून् अवधीत् । हन्ते-
लुडि वधादेशः । युगेन योगेन युगपदिति यावत् । यथा—
युगेन कालेन वषपोम्भेन । अथ मां च वृहन्तं महान्तं घ्नस्य
अवेगुण्येन अकरत् करोतु । ‘कृमृढरुहिभ्यश्छन्दसि’ इति अह् ।
वीरवन्तं च करोतु । रथन्तरे सामनि तदर्थं श्रयस्व यथा
न पतितः स्याः पृथिव्यां च श्रयस्व । पृथिव्यां हि स्थितः
न ततः अन्यत्र पतति तदर्थं इदं स्वाहुतमस्तु ॥

‘अनसि पतिते होत्रिये जुहोति—वामदेव्य इति ॥ ‘उदस्तांप्सीत्’
इत्यादिः सर्वशेषोऽनुषङ्गते । तामनुद्गत्य अनेन जुहोति । वामदेव्ये
सामनि श्रयस्व ततश्चान्तरिक्ष इव विचलितं वर्तस्व स्वाहुतं चास्तु ॥

‘आग्नीध्रिये पतिते आग्नीध्रिय एव जुहोति—वृहतीति ॥
वृहति साम्नि श्रयस्व दिवीव सुस्थिरं वर्तस्व, स्वाहुतं चास्तु ।
पूर्ववत् ऋचोऽनुषङ्गः ॥

द्विवि । 'वृहता त्वोपस्तभ्नोमि । आ त्वा ददे य-
शसे वीर्याय च । अस्मास्वग्निा यूयं दधाथेन्द्रि-
यं पयः । 'यस्ते द्रुप्तो यस्तं उदर्पः ॥ १०५ ॥
दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाहारि-

'पतितमुत्थापयति—वृहता त्वेति यजुषा ॥ वृहता साम्रा त्वा
उपस्तभ्नोमि उत्तम्भयामि । 'स्तन्मुस्तुन्मु' इति श्रुप्रत्यय ॥

'यदि वषा हविरवदान वा स्वन्देत् तदादत्ते—आ त्वा दद
इति द्विपदयोष्णिहा । त्वा आददे गृह्णामि यशसे वीर्याय
च हे हवि । हे आग्निाः । गाव । यूयमपि अस्मासु
इन्द्रियं पयश्च दधाथ स्थापयत स्कन्दनात् भ्रष्ट पुनरवस्थाप-
यत । यश अत्र, पयः क्षीरादि ॥

^६अयं स्वन्न स्रुच्यवदाय स्वन्नप्रायश्चित्तं जुहोति—यस्त
इति अनुष्टुप्प्रकारण ॥ दैव्य इति प्रथमपादान्त । हे हवि ।
तव यः द्रुप्तः सूक्ष्म अवयव यश्च उदर्पः उद्धृतोऽवयव ।
ऋषी गतौ, घञ् । यश्च तव दैव्यः देवमन्वन्धी केतुः प्र
ज्ञातामस्कन्न पात्रस्थोऽवयव स सर्व विश्व भुवन आवि-
वेश विश्वस्य स्थितये हविष्टेन वर्तते । यद्वा—तव द्रुप्त
उदर्पश्च दैव्यहेतुभूतास्कन्नस्वभावेन विश्व भुवन आविवेश । स
त्व अस्मान् निर्दोषान् पाहि रक्ष । अरिष्ट्यै अहितायै
स्माहुत चास्तु ॥

पृथै स्वाहा । 'अनुं मा सर्वा यज्ञोऽयमेतु । विश्वे
 देवा मरुतस्तामार्कः । आप्रियश्छन्दांसि निवि-
 दो यजूरपि । अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । प्रजा-
 पतेर्वर्तनिमनुं वर्तस्व । अनुं वीरैरनुं राध्याम् गो-
 भिः । अन्वश्वैरनु सर्वेरु पुष्टैः । अनुं प्रजयाऽन्वि-
 न्द्रियेण ॥ १०६ ॥ देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु ।

व्रतस्य सत आर्त्विज्यात् निर्हरणे होम — अनु मेति त्रिष्टुप् ॥
 मर्वाऽप्यय यज्ञः मा अन्वेतु अनुगच्छतु माऽन्य गमत् । वि-
 श्वेदेवादयश्च मामेव अनुयन्तु । सर्वे निगदसिद्धा । अर्कः
 ऋक् । निविद, शस्त्रावयवा यज्ञान्यदस्या पृथिव्यास्सम्बन्धि
 यज्ञिय यज्ञार्हं तदपि मामन्वेतु मयैव अविगुण यज्ञ निर्व-
 र्त्तताम् ॥

यद्येककपाल स्फुरन्देत् परि वा वर्तेत यथास्थान त कल्प
 यति—प्रजापतेरिति शक्या पक्षपदया ॥ हे एककपाल ।
 प्रजापतेर्वर्तनि मार्गं नित्य अविक्ल पन्थान अनुवर्तस्व अनु-
 गम्य वर्तस्व स्वस्थाने तिष्ठेति यावत् । तत वयमपि वीरैः
 पुत्रादिभि गोभिः अश्वैः सर्वैश्चान्यैरपि धनै पुष्टैः समृद्धे
 प्रजया इन्द्रियेण च अनुराध्याम अनुक्रमेण ऋद्धा भूयासा
 देवाश्च अस्मद्यज्ञ ऋजुधा ऋजुना अविगुणेन मार्गेण नयन्तु ।
 छान्दसो धाप्रत्यय ॥

प्रति क्षत्ते प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि भव्ये ।
 10 विश्वमन्याऽभि वावृधे । तदन्यस्यामधिश्रितम् ।
 दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः । 11 अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः ॥ १०७

प्रति क्षत्र इति त्रिपदा विराट् ॥ एवं त्वयि आर्जवं भजमाने प्रतितिष्ठते सति अहमपि क्षत्रादिषु प्रतितिष्ठामि । भव्यं प्रशस्तभवनं स्वर्गादि । 'भव्यगेय' इति निपात्यते ॥

10 अनुमन्त्रयते—विश्वमित्यनुष्टुभा ॥ विश्वं भूतजातं अन्या एका द्यौः अभिवावृधे आभिसुरुधेन वर्धयति वृष्ट्यादिना । अथ तत् तथा अभिवर्धितं अन्यस्यां एकस्यां पृथिव्या अधिश्रितं उपरिश्रितं उपरिस्थितम् । अत एव न विश्वकर्मणे कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै दिवे च जगतः धारयिष्ये पृथिव्यै नमः अकरं करोमि । 'कृमृष्ट' इत्यद् । 'एककपालं वै प्रतितिष्ठन्तम्'* इत्यादि ब्राह्मणं भवति ॥

11 होममन्त्र—अस्कानित्यनुष्टुप् ॥ द्यौः वृष्ट्या पृथिवीं अस्कान् अनुमाप्नोति वृष्ट्या तुल्यमिदं स्कन्नं नात्र वृषा स्कन्नमिति । तथा च युवा वृषभो गाः अस्कान् रेतोधानाय अनुगच्छति तत्तुल्यमिदम् । स्कन्देः छान्दसे लुडि हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'बहुळं छन्दसि' इतीडभावे हल्लुचादिसंयोगान्त्योपौ । इमानि विश्वानि भुवनानि अनेन स्कन्नानि अनुगतानि

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
 "अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाजायते वृषां ।
 स्कन्नात्प्रजनिपीमहि । "ये देवा येषामिदं भागु-
 धेयं वभूव । येषां प्रयाजा उतानूयाजाः । इन्द्र-
 ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्यु-

हविष्टस्यानपगमात् । यज्ञश्च अनेन स्कन्नः अनुगतः प्रजन
 यतु मना उत्पादयतु हविष्टस्यानपगमात् ॥

¹²अस्कानजनीति गावत्री ॥ यदिद हविः अस्कान् स्त-
 न्दतिस्म तदिदे हविः अजनि जायते हविष्टमेवास्य संपद्यते
 नात्र स्तन्नदोष । प्राजनि प्राजायते प्रजया पशुभिश्च । 'शीप-
 जन्बुव' इति कर्तारि चिण् । तिङः परत्वान् मध्यमस्य नि-
 पाताभावः, प्रथमस्य तु अपदात्परत्वात् । यस्मान् एवं स्क-
 न्तवं गुणायैव, अत अस्मात् स्कन्नात् हेतोः वृषां सेक्त्वा
 आजायते सर्वेन सेचनसमर्थो भवति । तय च अस्मात्
 स्कन्नाद्धेतो प्रजननिपीमहि प्रजया पशुभिश्च समृद्धाः भूयात्साम् ॥

¹³यज्ञस्य विघ्नकरे भये उपजाते सर्वयागद्रव्याणि द्रोणकलशे
 गृहीत्वा होममन्त्रः—ये देवा इति त्रिष्टुप् ॥ ये देवाः द्युलो-
 कवासिनः येषां देवाना इदं सर्वं पुरोडाशादि भागधेयं च
 भूव सङ्कल्पितं भवति, येषां च प्रयाजाः अनूयाजाश्च भा-
 गधेयं, तेभ्यो देवेभ्यः इन्द्रज्येष्ठेभ्यः इन्द्रमधानेभ्यः वरुण-

स्वाहा । 'उत त्या नो दिवां मतिः ॥ १०८ ॥
 अदितिस्त्याऽऽगमत् । सा शन्ताची मयस्करत् ।
 अप स्त्रिधः । 'उत त्या दैव्या भिपजा । शं नैस्क-
 रतो अश्विना । यूयातांमस्मद्रपं । अप स्त्रिधः ।

राजभ्यः वरुणो राजा येषा तेभ्य अग्निहोतृभ्यः अग्नि
 होता आह्वाता येषा तेभ्यश्च स्वाहेति । 'शक्त उन्दसि' इति
 कवभाव ॥

'चमसे ऊर्ध्वपात्रे वा अभक्षिते उन्नीय स्तोत्रैरुपाहृते अय
 प्रायश्चित्तहोम — उत सा न इति निस्त्र उष्णिह ॥ उत अपि-
 नाम त्या सपा दिवा द्योतनवती अदितिः अखण्डनीया नः अ
 स्माक मतिः उत्त्या रक्षणेन निमित्तेन आगमत् आगच्छतु ।
 सा तादृशी मति शन्ताची अनिष्टशमनप्रापिका अस्माक
 मयः सुख करत् करोतु । पूर्ववदद् । स्त्रिधः कर्मविस्मरण-
 निमित्त पाप अस्माक शोषण शरीरादिष्वय अपकरत् अपाकरोतु
 अपगमयतु । त्रिषु शोषणे, असुनि हान्दस रूपम् ॥

'उत खेति ॥ अपि च सा ते देव्यो भिपजो अश्विनो ।
 सर्वत्र 'मुपा मुलुक्' इत्याकार । ती नः अस्माक श सुख
 करतः कुरुताम् । लेटि व्यत्ययेन शप् । किञ्च—अस्मत्
 अस्मत् रूपः विस्मरणनिमित्त पाप यूयाता पृथक्कुरुताम् ।
 अप स्त्रिध इति गतम् ॥

घृणे नरे । १९ इन्द्रुरिन्द्रमवागात् । इन्द्रोरिन्द्रोऽपात् ।
तस्य त इन्द्रुविन्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहूतस्योप-
हूतो भक्षयामि ॥ ११० ॥

उदरूप इन्द्रियेण मा मुतिररुपा
अंगात्तीणि च ॥ १० ॥

श्राद्धघृणे पश्चादाहरहिताय तन्निमित्तस्य कर्मभेषस्याभावात् । 'अ-
न्येभ्योपि दृश्यते' इति दहेः कृनिपि छान्दसो वर्णविकारः ।
यद्वा—दध पालने, अपश्चात्पालयित्रे प्रजानाम्, अपि तु सर्वे
दा पालयित्रे । यद्वा—प्रथमपालयित्रे न तु पालयित्रन्तर-
दर्शनोत्तरकालं, पालयितृणा प्रथमायेत्यर्थे । यद्वा—प्रोगेव प्रा-
थेनाया. पालयित्रे न तु पश्चात् । स एव कृनिप् । नरे
नेत्रे प्रजानाम् । नृ नये, पनाद्यच्, विभक्तिव्यत्ययः । नृश-
ब्दस्य वा चतुर्थ्येकवचने व्यत्ययेन गुणः । वृषादिर्द्वैष्टव्यः ॥

१९अववृष्टस्य भक्षणमन्त्रः—इन्द्रुरिति यनुरन्ता एकपदां त्रिष्टुप् ॥
इन्दुः सोमः अयं अववृष्ट. इन्द्रं अनववृष्टं अवागात् अवैतु
अवगच्छतु ज्ञात्वा तमेवानुप्रविशतु । तस्य च इन्द्रोः सोमस्य
इन्द्रोऽपात् । कर्मणि पठौ । त इन्द्र अपिबत् । तस्मात् हे
इन्द्रो! तस्य तादृशस्य तव । इन्द्रपीतस्येत्यादि । व्याख्यातम् * ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु दशमोऽनुवाकः.

'ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् । 'आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति क-

'अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमा नित्याः—ब्रह्म प्रतिष्ठेति द्वेषक्षपदे शक्यौ ॥ ब्रह्म आत्मा कर्मणामपादानम् । यथा—'यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति'* इति । ईश्वरस्य क्रियाशक्तिः वाताख्यः विश्वोपादानभूतः परमात्मा । तदेव ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसः, वाचः, यज्ञानां, तत्साधनानां च हविषां, आज्यस्य च । तस्मात् अस्य कर्मणो यदतिरिक्तं मात्राधिक्येन कृतं यच्च हीनं मात्राया ऊनं तत्सर्वं यज्ञः यष्टव्यं तदेव ब्रह्म कल्पयन् गुणीकुर्वन् फलसाधनसमर्थं कुर्वन् पर्वाणि यागकालांश्च प्रतिरन् सन्धिर्द्धितियागतया वर्धयन् अशून्यं कुर्वन् एति अविच्छेदेन वर्तते । तदर्थं इयं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण संस्कृता आहुतिः देवान् एतु गच्छतु तेषां स्थितये भवतु ॥

'आश्रावितमिति ॥ अस्मिन् यज्ञे यत् आश्रावितं सन्धिर्द्धितियाश्रावणं अत्याश्रावितं असमीचीनाश्रावणं वषट्कृतं स-

ल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् ॥ १११ ॥
 ३यद्वो देवा अतिपादयानि । वाचा चित्प्रयतं देव-
 हेडनम् । अरायो अस्माः अभिदुच्छुनायते । अ-
 न्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन । ततं म आपस्तद्

म्यक् वषट्कारेण दत्त अत्यनूक्त असमीचीनानुवचनम् । अति-
 रिक्तमित्यादि । समानम् । समीचीनकरणमत्र कल्पन वेदितव्यम् ॥

३यद् इति जगती त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः! मरुतः! युष्माक
 सवन्धि यत् कर्म अह अतिपादयानि अतिपन्न यथाराम
 करोमि । अकरण अन्यथा करण चातिपत्ति । कामचारक
 रणे छोट् । वाचा चित् वाचा च, सामर्थात् मनसा चेति ग-
 म्यते । प्रयत प्रकषेण यत उपरतम् । यम उपरमे । अत
 एव देवहेडन देवाना क्रोधनम् । यच्चास्मान् अरायः निर्ध
 नान् । 'ऊडिदम्' इति विमक्तेरुदात्तत्व रेशब्दादपि भवति ।
 अभिदुच्छुनायते आभिमुख्येन नाशयति अस्मान्वा अभिलक्ष्य
 दुच्छुनेवाचरति । दुच्छुना दारिद्र्यम्, तदिवास्मान् पीडयतीति
 यावत् । ईदृश अतिपन्न कर्म तत् अस्पन्न अन्यत्र निधेतन
 स्थापयत तत्फल अस्मासु मा भूत् । दघातेर्लिङि 'लिङ्चाशिष्यद्'
 यासुद्, 'अतो येय' 'तप्तनप्तनधनाश्च' इति तनादेश ॥

८ 'तत म इति जगती ॥ मम आपः कर्म तत विस्तीर्णं
 यावज्जीवमकल्पान् । तदेव इदानीं अनेन होमेन पुनः तापते
 भूयोऽपि विस्तीर्यते । किञ्च—स्वादिष्टा स्वाहुतमा धीतिः

तायते पुनः । स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते । अ-
यं संमुद्र उत विश्वभेषजः । स्वाहाकृतस्य समु-
तृष्णुतर्भुवः । उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् ॥
११२ ॥ इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । त्वं नो अ-
ग्रे स त्वं नो अग्रे । त्वमग्रे अयाऽसि प्रजापते ।

धारकं हविः । संज्ञायां क्तिन् । उचथाय कमेणे हविषः
समवायाधारत्वात् उचथ । उच समवाये, ओणादिकः धप्र-
त्ययः । यत्र समवेति तदर्थं स्वादिष्टं भूत्वा अनेन होमेन
हविः शस्यते, प्रशस्ततां भजते । यस्मादेवं तस्मात् अयं
समुद्रः समुद्रोपममिदं दीयमानं आज्यं, अपि च विश्वभेषजः
सर्वानिष्टशमनहेतुः, न तु घृतान्तरवन् कतिपयरोगभेषजम् । तस्य
तादृशस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण प्रदत्तस्य समु तृष्णुत,
उकारोऽवधारणे, संतृप्यत, यस्य णुत्वम् । हे ऋभुवः! देवाः॥
आन्दसः उवडादेशः । सुहितार्थयोगे पृष्ठीसमासप्रतिषेधेन पृष्ठ्याः
ज्ञापितत्वात् स्वाहाकृतस्येति पृष्ठी । उद्वयं तमस इत्यादि न-
वानां प्रतीका गृह्यन्ते । व्याख्याताश्च ब्रह्मकाण्डादिषु मन्त्राः ।
उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तः,* उदु त्वं जातवेदसं,† चित्रं देवानां,‡
इमं मे वरुण श्रुधि,‡ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा,; त्वं नो अग्रे वरुणस्य,॥
स त्वं नो अग्रेऽवमः,१ त्वमग्रे अयाऽस्ययासन्,‡ प्रजापते न त्वन्**॥

* सं. ४-१-७.

‡ सं. १-१-११.

§ म. १-४-१६.

† सं. १-४-४१.

¶ सं. १-५-११.

** उ. १-८-१४.

‘इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि । मेपां नु गादपरो
अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः । तिरो
मृत्युं दधतां पर्वतेन । ‘इष्टेभ्यस्स्वाहा वपडनिष्टे-
भ्यस्स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै

‘इमं जीवेभ्य इति त्रिष्टुप् ॥ जीवेभ्यः जीवनार्थं जीवानां
वा परिधिं सर्वतः धातारं रक्षकं दधामि स्थापयामि एतद्धो
मात्मकम् । अत एपां अनेन होमेन रक्षितानां जीवानां मध्ये
अपरः कश्चिदपि मा गात् मा गमत् । नु इति क्षिप्रार्थे ।
एतमर्धं पुरुषायुषस्य प्रथमार्धं पञ्चाशद्वर्षलक्षणं आयुष्टुन मा गात्
तावत्यायुषि मा मृतेति यावत् । यद्वा—एतमर्धं ऋद्धिं ऋद्धि-
हेतुम् । वर्णव्यत्ययो वा एतमर्धम् । प्रथमे पक्षे छान्दस-
माद्युदात्तत्वम् । किन्तु शतं जीवन्तु शरदः संवत्सरान् पु-
रुचीः पुरुन् बहून्वा नानाविधान् भोगान् अश्नतीति, नका-
राकारयो. लुप्तयोः ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । अत एव मृत्युं
तिरोदधतां विनष्टं कुरुताम् पर्वतेन पर्वणि क्रियमाणेन अनेन
होमेन । ‘पर्वमरुद्भ्यां तन्’ इति तन्प्रत्ययः । पर्वतवदभेदेन वा ॥

• ‘इष्टेभ्य इत्यादीनि यजूंषि ॥ इष्टेभ्यः सम्यग्यागेनाराधितेभ्यः
अग्रचादिभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु तृप्त्यतिशयाय । वपडनिष्टेभ्यः
ये अनिष्टा वपडूरेण अनाराधिताः देवाः तेभ्यः इदमेव वपडूतं
हविरस्तु तदर्धं इदं स्वाहुतं करोमि । भेषजं अनिष्टकारित्व-
शमनं दुरिष्ट्यै दुरिष्ट्याः प्रमादादिना विगुणा इष्टिः दुरिष्टिः

स्वाहा । दैराधैर्ये स्वाहा देवीभ्यस्तनूभ्यस्स्वाहा ॥
 ११३ ॥ ऋह्ये स्वाहा समृह्ये स्वाहा । यत इन्द्र
 भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छुग्धि तव
 तन्न ऊतये । विद्विपो विमृधो जहि । स्वस्तिदा
 विशस्पतिः । वृत्रहा विमृधो वशी । वृपेन्द्रः पुर

तस्याः स्विष्टं स्वाहुतमिदमस्तु । निष्कृतिः प्रायश्चित्तार्थो हो-
 मादिः । तत्सामर्थ्यार्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

यत इन्द्रेति पथ्या बृहती ॥ हे इन्द्र! यतः मृत्युरोग-
 चोरादेहेतौ वयं भयामहे विभीम । व्यत्ययेन शप्, आ-
 त्मनेपदं च । ततः नः अस्माकं यथा भयं न भवति तथा
 कृधि कुरु । शपो लुकि, 'श्रुशृणुष्टृकृष्टृम्यः' इति धिभावः ।
 हे मघवन्! तव या ऊति रक्षा अनितरसाधारणी तत् तस्याः
 नः अस्मदर्थं ता रक्षा कर्तुं त्वमेव शग्धि शक्तो वर्तस्व ।
 छान्दसो वर्तमाने लोद, प्राक्काले वा । त्वदीयरक्षाशक्तेः प्र-
 दर्शनकालोऽयम् । 'ऊतियूति' इति क्तिनः उदात्तत्वम् । किञ्च—
 विद्विपः शत्रून् विमृधः सङ्गामाश्च जहि विनाशय । 'हन्तेर्नः' ॥

स्वस्तिदा इत्यनुष्टुप् ॥ स्वस्तिदा अविनाशम्य दाता विशः
 विश्वस्याः प्रजायाः पतिः वृत्रहा पापदेहेन्ता विमृधः विनि-
 वारितसङ्गामः । छान्दसस्समासान्तः, विभक्तिव्यत्ययो वा । वशी
 जितेन्द्रियः वृषा सेक्ता ईडशः इन्द्रः अस्माकं पुरः पतु

एतु नः । स्वस्तिदा अभयंकरः । ^९आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनम् ॥ ११४ ॥ आप्यायय हरिवो वर्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि । भूयिष्ठभाजो अर्घ ते स्याम । ^{१०}अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्रे तदस्य क-

अग्रतः रक्षकभावेन वर्तताम् । स्वस्तिदा शोभनं भावं अस्मभ्यं ददत् अभयंकरः भयनिवृत्तेः कर्ता वक्ता वा माभेपीरिति । 'मेघार्तिभयेषु' इति खल्विधीयमान. अभयेऽपि भवति ॥

^९आभिरिति त्रिष्टुप् ॥ हे हरिवः! अश्ववन्! आभिः अस्मदुक्ताभि गीर्भिः वर्धमानः त्वं आप्यायय वर्धय । किं? यत् अतः अस्माभिः अनुष्ठितात् कर्मणः ऊनं विकलं आसीत्, तत्सर्वं आप्यायय । यदा त्वं स्तोतृभ्यः स्तोत्रं महि महत् अत्यर्थं सादरं गोत्राणि मेघान् रुजासि वृष्टचर्ष भिनक्षि तदा तथा स्तोतृत्ववत्सलः त्वं अस्माकं स्तोतृणां कर्म संपूरयेति भावः । रुनेल्लेख्याडागमः । अथ अत एव वयं ते त्वत्सकाशात् भूयिष्ठभाजः स्याम बहुतमाना घनादीनां लब्धारो भूयास्म ॥

^{१०}अनाज्ञातमिति द्वे अनुष्टुभौ ॥ अनाज्ञातं शास्त्रमर्थादया अज्ञातं, यच्च आज्ञातं तथा ज्ञातं यज्ञस्य सम्बन्धि कर्म मिथु मिथ्या क्रियते फलसाधनासमर्थं अन्यथा क्रियते अनाज्ञातस्य अनाज्ञातत्वादेव अन्यथा, करणम् । ज्ञातस्याप्युपेक्षया अन्यथा

ल्पय । त्वं हि वेत्थं यथात्थम् । "पुरुषसंमितो
 यज्ञः । यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय।
 त्वं हि वेत्थं यथात्थम् । "यत्पाकत्रा मनसा दी-
 नदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टद्धोतां

क्रिया स्यात् । हे अग्ने! तत् सर्वं अस्य कर्मणः सम्बन्धि
 कल्पय फलमाधनसमर्थं कल्पय अविकलं कुरु । त्वं हि यथा-
 तथं वेत्थ, यथात्वं कर्मणः स्वभावः, तस्यानतिवृत्तावव्ययीभावः॥

^{११}पुरुषसंमित इति ॥ पुरुषः विशिष्टदेहश्चेतयिता, तेन
 संमितः तुल्यः यज्ञो नाम यथा पुरुषोऽयं अन्यूनानतिरिक्तवि-
 शिष्टावयवारब्धशरीरः एव यज्ञोऽप्यन्यूनानतिरिक्ताङ्गविशिष्टाङ्गसद्भा-
 तावयवान् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—पुरुषस-
 म्मितः पुरुषेण सम्यङ्निर्वर्तितश्चेत् अयं यज्ञो भवति यज्ञस्व-
 भावभाग्भवेति, इतरथा अयज्ञ एव स्यात् । 'तृतीया कर्मणि'
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादेवं तस्मात् तस्य यत्
 न्यूनं तत्कल्पय यज्ञस्वभावानुरूपं कुरु यज्ञत्वाय । त्वं हि
 यज्ञस्वभावं यथावेद्वेत्थ ॥

^{१२}यत्पाकत्रेति त्रिष्टुप् ॥ पक्त्व्यं बालं मनः पाकं तत्प्र-
 कारेण मनसा । स्वार्थिकत्वाप्रत्ययः । पाकगामिना वा मनसा
 उपलक्षिताः मर्ताः दीनदक्षाः क्षीणोत्साहाः यज्ञस्य सम्बन्धि
 यत् कर्म न मन्वते न ज्ञानन्ति तत्सर्वं विजानन् सञ्जातवै-

ऋतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवाः ऋतुशो यजा-
ति ॥ ११५ ॥

देवाःश्चित्रं तनूभ्यस्स्वाहोनं पुरुषसंमितोऽग्ने
तदस्य कल्पय पञ्च च ॥ ११ ॥

'यद्देवा देवहेडनम् । देवासश्चक्रमा वयम् ।

गुण्यं जानन् ऋतुवित् विगुणस्य ऋतुस्वरूपस्य वेत्ता होता
देवाना आह्वानकुशलः यजिष्ठः यष्टृतमं मानुषेभ्यः होतृभ्यः
ईदृशः अग्निः देवान् ऋतुशः कालेकाले यजाति यनतु ।
लेष्वाडागम । 'संख्यैकवचनाच्च' इति शस् । यष्टृशब्दात्
'तुश्छन्दसि' इतीदानी 'तुरिष्ठमेयस्सु' इति लोपः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे मद्भभास्करीये तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु एकादशोऽनुवाकः.

'एकविंशत्या दर्भेषुर्जिले. पावितो यनमानो नपति—यद्देवा
इति प्रथमा त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः! देवासः! देवनशीलाः! ।
आज्जसेरमुक् । आदिसाः अदितेः पुत्राः यद्देवहेडनं देवाना
क्रोधनं कर्म वयं चक्रम कृतवन्तः । संहिताया दीर्घत्वं छान्-
न्दसम् । क्रादिनियमादिदृढभावः । तस्मात् क्रोधहेतोरपराधात्
मा भुञ्जत यूयं, मामुत मामपि एवं नाम असद्वृत्तं, ऋतस्य

आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्यतेन मामुत ।
 २ देवा जीवनकाम्या यत् । वाचाऽनृतमूदिम । अ-
 ग्रिमा तस्मदिनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता
 यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् ॥ ११६ ॥
 ३ ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वः सरस्वति ।

यज्ञस्यापि ऋतेन अनेन होमेन, तस्यापि यज्ञत्वेहेतुत्वादस्य ।
 यद्वा—सत्यस्यापि सत्यभूतेन, सर्वदा मोघत्वाभावात् ॥

१ देवा इति पङ्कदा जगती ॥ हे देवाः! वयं सपुत्रपौत्राः
 जीवनकाम्याः जीवनमात्मन इच्छन्तः । काम्यजन्तात्पचाद्यच् ।
 यत् अनृतं वाचा ऊदिम उक्तवन्तः तस्मात् तन्निमित्तात्
 एनसः मां गार्हपत्यः अग्निः प्रमुञ्चतु यानि चान्यानि दुरि-
 तानि दुर्गाणि निमित्तानि कर्माणि सपुत्रपौत्राः चकृम । ते-
 नापि कर्मणा मां अनेनसं करोतु । मयि शुद्धे मत्सम्ब-
 न्धिनस्सर्वे विशुद्धा इति भावः ॥

३ ऋतेनेत्यनुष्टुप् ॥ हे द्यावापृथिवी! हे सरस्वति! सर्वा
 अपि यूयं मां अंहसः मुञ्चत । कस्मात्? ऋतेन यज्ञेन
 विगुणेन हेतुना ऋतात् प्राप्तात् । यच्च अन्यकृतं अन्गेन
 निमित्तेन यदतिरिक्तेन कृतं अन्यैर्वा शत्रुभिः अभिचारादिना
 कृत पापफलं आरिम प्राप्नुयाम तस्माच्च मुञ्चतेति । अतीर्षिति
 'ऋच्छतृताम्' इति गुणः, 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम् ॥

ऋतान्मां मुञ्चतां हंसः । यदन्यकृतमारिम । 'स-
 जातशंसादुत वां जामिशंसात् । ज्यायस-
 शंसादुत वा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
 यदेनः । तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि । 'यद्वा-
 चा यन्मनसा । बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्याम् ॥
 ११७ ॥ शिश्रैर्यदनृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा त-
 स्मादेनसः । 'यद्दस्ताभ्यां चकर किल्बिपाणि ।

'सजातशंसादिति जगती ॥ सजाताः समानजन्मानः, जा-
 मयः भार्या, ज्यायान् विद्यादिना प्रशस्ततरः, कनीयान् तेना-
 प्यल्पतर, एतेषां शंस' स्तुतिः मिथ्यागुणारोपेणाव्याकुलकि-
 रणं तस्माद्धितोः, अनाज्ञातं बुद्ध्या अननुसंहितं देवकृतं
 देवविषये मथा कृतं यत् एनः पापं तस्मात् अस्मान् त्वं
 मुमुग्धि हे जातवेदः! जाताना अव्यामोहेन वेदितः! । मुञ्चतेः
 'बहुळं छन्दसि' इति शपः श्लुः । केचिदाहुः—विपरीतलक्षणया
 शंस आक्रोश' इति, तन्निमित्तान् पापात् मुञ्चत इति योज्यम् ॥

'यद्वाचेत्यतिशक्ती सप्तपदा ॥ वागादिभिः यदनृतं पापं
 वयं चकृम । अग्निर्मेत्यादि गतम् । अष्टीवद्भ्यां जानुभ्याम् ।
 शिश्रैरिति वचनव्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा—शिक्षत्रापलम-
 कारैः । गतमन्यन् ॥

'यद्दस्ताभ्यामिति त्रिष्टुप् ॥ हस्ताभ्यां यत् यानि कि-
 ल्विपाणि, अक्षाणां इन्द्रियाणां वस्तुं वर्जनीयं अगन्तव्यविषयं

अक्षाणां वृष्टुमुप जिघ्रमानः । दूरेपश्या च राष्ट्र-
 भृच्च । तान्यपसरसावनुदत्तामृणानि । अदीव्य-
 नृणं यदहं चकारं । यद्वाऽदास्यन्धसंजगारा जनै-
 भ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यन्मयि माता ग-
 भै सति ॥ ११८ ॥ एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा

उपजिघ्रमानः उपघ्नन् उपगच्छन् विषयभोगसक्तः । यद्वा—
 विषयमुपशमं कुर्वन् । हनेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ताच्छीलिको
 वा चानश्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, विकरणत्वेन शः, बहुळं
 छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'गमहन' इत्युपधालोपः, कृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरत्वेन 'अभ्यस्तानामादि.' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनु-
 दत्तां ऋणानि दूरेपश्या च राष्ट्रभृत् इत्येते अप्सरसो अनु-
 दत्तां आनुपूर्वेण यथास्वं प्रत्यर्पयनाम् ॥

तस्मादेनंसः । ^९यदापिपेपं मातरं पितरं । पुत्रः
 प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् ।
 तदग्रे अनृणो भवामि । ^{१०}यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत्
 धाम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा
 तस्मादेनंसः । ^{११}यदाशसां निशसा यत्पराशसां ॥
 १११ ॥ यदेनंश्चक्रुमा नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा

^९यदापिपेपेति बृहती, षड्विंशति ॥ यदहं मातुरुत्सङ्गस्यः
 मातरं आपिपेप पीडितवानस्मि हस्तपादेन । पितरं च पितुरु-
 त्मङ्गस्य । पुत्रः दुःखात् पुत्राग्रः त्राता । क्षान्तिहनुरयम् ।
 प्रमुदितः हृष्टात्मा धर्माधर्मयोः अज्ञाता । तदपि कुत इत्याह—
 धयन् स्तनं पिबन् । अवस्थामदर्शनेन अज्ञत्वं दर्शयति । तत्
 तदा मया तादृशेन पितरौ मातापितरौ अहिंसितौ अनु-
 पद्रुताविव । यद्वा—क्रोधकारिणौ मा भूताम्, तथाऽपि तयोः
 या क्षान्तिः तदानीं नाभूत् तत्राहं अनृणो भवामि तत्प्रत्युप-
 काराकरणपापरहितो भूयासं त्वत्प्रसादेन ॥

• ^{१०}यदन्तरिक्षमिति शकरी षड्विंशति ॥ यदन्तरिक्षादीनि य-
 जिहिंसिम हिंसितवानस्मि तदनिष्टानरणात् । लोकवासिनो वा
 गृह्यन्ते । अग्निर्मेसादि तुल्यम् ॥

^{११}यदाशसेति शकरी षड्विंशति ॥ शमु हिंसायां, आशसा
 आभिमुख्येन हिंसया निशसा निभृतया हिंसया पराशसा

तस्मादेनसः । ¹²अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । ज-
हामि रिप्रं परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सुकृतो
नापि दुष्कृतः । तमारोहामि सुकृतां नु लोकम् ।
¹³त्रिते देवा अमृजतैतदेनः । त्रित एतन्मनुष्येषु
मा मृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानुशे । अग्निर्मा
तस्मादेनसः ॥ १२० ॥ गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दु-

अनिवृत्तया हिंसया, एवं यदेनः चक्रम् । नूतनं इदानीतनं,
पुराणं पूर्वमिन् जन्मनि भवम् । अग्निर्मेसादि समानम् ॥

¹²अतिक्रामामीति त्रिटुप् ॥ यदुरितं दुर्गतिकारणं एनः
पापं तदहं अतिक्रामामि अतिक्रम्य गच्छामि त्वत्प्रसादात् ।
किञ्च—परमे सधस्थे सहस्थाने अरिमन् संसारे यन्मयि रिप्रं
पापं लिप्तमिव निर्मादुं शक्यं तदपि जहामि त्यजामि त्वत्प्र-
सादात् । ततश्च यत्र यन्ति सुकृत एव न कदाचिदपि
दुष्कृतः तं सुकृतामेव सम्बन्धिनं लोकं आरोहामि । नु
पूरणं अविज्ञेन वा ॥

¹³त्रित इत्यादि पद्वदा ॥ 'तत एकतोऽनायत'* इत्यत्रोक्तानां
एकतादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनार्थं त्रितग्रहणम् । तस्मिन् त्रिते
देवाः एतत् एनः पापं अमृजत 'ते देवा आप्येवमृजत'*
इति दर्शनात् । स च त्रितः एतत् पापं मनुष्येषु सूर्या-
भ्युदितादिषु मामृजे । तुनादित्वादभ्यामस्य दीप्तवत् । ततः

रिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् । "दिवि
 जाता अप्सु जाताः । या जाता ओषधीभ्यः ।
 अधो या अग्निजा आपः । ता नश्शुन्धन्तु शुन्धनीः ।
 १५ यदापो नक्तं दुरितं चराम । यद्वा दिवा
 नूतनं यत्पुराणम् । हिरण्यवर्णास्तत् उत्पुनीत नः ।

पां मनुष्यं यदि किञ्चित् पापं आनशे व्याप्नोति, अग्नि-
 र्मेत्यादि गतम् ॥

१५दिवि जाता इत्यनुष्टुप् ॥ या आपः दिवि जाताः तुल्ये-
 कमादुर्भूताः नित्याः वर्तन्ते । याश्च अप्सु कर्ममु जाताः
 कर्मजन्याः, अपां स्थानेषु कूपादिषु वा आविर्भूताः । याश्च
 ओषधीभ्यः आविर्भूताः, रसात्मिकाः । अधो अपि च
 या अग्निजाः विद्युतो जाताः रविकिरणेष्वपि जाताः वर्त्याः ।
 ताससर्वाः आपः अस्मान् शुन्धन्तु शोधयन्तु शुन्धनीः* सर्वस्य
 लोकस्य शोधन्यः ॥

१५यदाप इति त्रिषदा त्रिष्टुप्, विराट्वा ॥ हे आपः!
 येद्दुरितं पापं वयं चराम आचराम नक्तं रात्रौ । यच्च
 दिवा अहनि यन्नूतनं इदानीन्तनं यच्च पुराणं पूर्वमाचराम ।
 यद्वा—नूतनं नवं मनुष्यं पापं तत् । पुराणं पूर्वमेव प्रसि-
 द्धम् । ततः तस्मात् पापात् उत्पुनीत उत्कृष्टं शोधयत नः
 अस्मान् हे हिरण्यवर्णाः! हितरमणीयवर्णाः! उज्ज्वलवर्णा वा ॥

१० इमं मे वरुण तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्ने स त्वं
नो अग्ने । त्वमग्ने अयाऽसि ॥ १२१ ॥

अनेनसंमष्टीवद्भयाः सति पराशसाऽऽनुशोऽ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः पुनीत नस्त्रीणि च ॥ १२ ॥

यद्देवा गार्हपत्यो यद्वस्ताभ्यां यन्मरियं माता
यदापिपेपु यदन्तरिक्षं यदाशसाऽतिक्रामामि त्रिते
देवा दिवि जाता अप्सु जाता यदाप इमं मे व-
रुण तत्त्वां यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने
त्वमग्ने अयाऽसि ॥

यत्ते ग्राव्णानां चिच्छिदुस्तोम राजन् । प्रिया-

१० इमं मे वरुणेत्यादि पञ्चानां प्रतीकग्रहणम् । व्याख्याताश्रेता
'इन्द्रं वः'* इत्यादिपुत्रं ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करीये तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु द्वादशोऽनुवाकः.

१० इमं मे वरुणेत्यादि पञ्चानां प्रतीकग्रहणम् । व्याख्याताश्रेता
त्रिपुत्रा ॥ हे राजन्! राजनशील! तोम! यत् यानि तव
अङ्गानि प्रियाणि प्रियतराणि ग्राव्णा आवभिः नातवैकवच-

पयङ्गानि स्वधिता परूषि । तत्संध्वत्स्वाज्येनोत
वर्धयस्व । अनागतो अधमिधसंक्षयेम । 'यत्ते ग्रा-
वां बाहुच्युतो अचुच्यवुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणे-

नम्, चिच्छिद्रुः अभिपुण्वन्तः ऋत्विजः पीडितवन्तः । स्वधिता
स्वधितानि आत्मनि निहितानि आत्मीयानि परूषि पर्वाणि
चिच्छिद्रु इत्येव । गद्या—स्वधिता स्वधिताना । तृतीयाया
याडादेशः । तेन पशोः परूषि अवयवान् छिन्दन्ति । एवं
तव यान्यङ्गानि चिच्छिद्रुः । तत् तानि संधत्स्व प्रकृति-
स्थानि निर्वाधानि स्थापय । आज्येन आज्यसदृशेन मधुना
दध्ना वा पयसा वा मिश्रेण संधानप्राप्तानि कुरु । उत अपि
च वर्धयस्व भूयः वृद्धतराणि कुरु । ततः वयं अनागतः
अनपराधाः अधमित् अत एव हेतोः । छान्दसो मकारोप-
जनः संहिताया, शब्दान्तरं वा अथेत्यनेन समानार्थम्, 'अव्य-
यादाप्सुपः' इत्यस्यापवादो वा अम्भावः । संक्षयेम संभ्यम्
सेम, सि निवासगत्योः ॥

'यत्ते ग्रावेति प्रस्तारपङ्क्तः ॥ हे सोम! देव! देवनशील! तव
अङ्गं ग्रावा अश्मा बाहुच्युतः बाहुभ्यां संप्राप्तः संगृहीतः ।
'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अचुच्यवुः अच्चाव-
यत् अपतयत् । वननव्यत्ययः, अन्तर्भावितण्यर्थाद्बुद्धि शपश्लुः,
'भुसि च' इति गुणः, 'बहुळमन्यत्रापि' इति वा णिलुक् ।
प्रहारदाढ्यर्थं बाहुच्युत इत्युक्तम् । किञ्च—यत्तवाङ्गं दक्षिणेन

न । तत् आप्यायतां तत्ते । निष्टयायतां देव सोम ।
 यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनिम् । यदास्थानात्प्रच्यु-
 तो वेनसि त्मना ॥ १२२ ॥ त्वया तत्सोम गुप्त-

प्रवलेन हस्तेन नरः मनुष्याः ऋत्विजः दुदुहुः रसादानेन
 रिक्तीकृतवन्तः । प्रपूर्णं पूरणनिवृत्तिः प्रस्मरणादिवत् । तत्
 तवाङ्गं आप्यायतां वर्धताम् । व्याप्त्यर्थं तत्त इति द्विवचनम्,
 सर्वं अङ्गं आप्यायतामिति, यथा—'पुरुष इष्टकामुपादधात्तुरूप
 इष्टकाम्'* इति । किञ्च—तत्तवाङ्गं सर्वं निष्टयायतां पीड-
 नेन विच्छिष्टं पुनः सङ्गीभवतु निरन्तरं निश्चयेन वा । निष्टया-
 नार्थं वा द्वितीयं तत्तेग्रहणम् ॥

यत्ते त्वचमिति त्रिष्टुप् ॥ हे सोम! यत् यदर्थं तव
 त्वचं विभिदुः विदारितवन्तः ऋत्विजः । यच्च यदर्थं तव
 योनिं कारणं कन्दमूलं विभिदुः उत्ताटनेन । यच्च त्वं आ-
 स्थानात् उत्पत्तिस्थानात् प्रच्युतः वेनसि स्मरसि उत्कण्ठां
 करोषि त्मना आत्मन्येव आत्ममासिकमेव, लतासाहचर्यात् ते-
 जितानां आस्थानावाप्तसुखानां स्मरसि । तत् अस्माकं कर्म
 त्वयेव विस्मृतापकारेण गुप्तं रक्षितं अस्तु कर्मार्थं इदं एभिः
 कृतं न वृधेति क्षन्तव्योपराव इति यावत् । नः अस्माकं
 परमे उत्कृष्टे व्योमन् विशेषेण रक्षकं स्वर्गं निमित्तभूते सति
 त्वया सह सा सन्धा तत्संभानं अपकारविस्मृतिरक्षणं असत्
 अस्तु । अस्तेर्लेख्यडागमः ॥

मंस्तु नः । सा नंस्तन्वाऽस्तत्परमे व्योमन् । 'अ-
 हाच्छरीरं पर्यसा समेत्य' । अन्योऽन्यो भवति वर्णा
 अस्य । तस्मिन्वयमुपहृतास्तवं स्मः । आ नो
 भज सदसि विश्वरूपे । नृचक्षास्तोमं उत शुश्रु-
 गंस्तु । मा नो विहामीद्विरं आवृणान् । अना-

‘अहादिव्यादय त्रिष्टुभ ॥ अहात् अनहात् अत्यजत् ।
 व्यत्ययेन शपा लुक् । तव अभिपुतस्य शरीर अन्यः नैजो
 वर्ण. रूप अनहात् । पर्यसा दधा मधुना च समेत्य यथा
 अस्य शरीरस्य अन्य. मनोहर वर्णः भवति जायते तस्मिन्
 तथाकरणे वय उपहृता. त्वेवानुज्ञाता यस्मात् तस्मान् त्वैव
 सम्बन्धिन वय स्म. । यद्वा—तस्मिन् उपहृता स्म भूयास्म
 तव तस्मिन् वर्माण । अत अस्मान् आभज आस्थापय
 सदसि स्मान विश्वरूपे सर्वयोग्यफलममृद्ध ॥

नृचक्षा इति ॥ उत अपि च अय सोमः नृचक्षा
 नूननुग्रहदृष्ट्या सदा पश्यन् । ‘गतिकारकयोरपि’ इत्यसुन्
 पूरादिश्छन्दमि इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुश्रुक् अस्तु अस्म
 द्विरा श्रोता भवतु । क्विपि छान्दस द्विर्वचन, कुक्, अन्य
 विकारश्च । यद्वा—शुश्रुषितव्योऽस्तु । सन्नन्तात् क्विपि अते
 लोपे वर्णयोर्विकार । मा च अस्मान् कदाचिदपि विहासीत्
 मा त्याक्षीत्, अस्माक गिर स्तुती आवृणान्. सभजमान
 स्तुतिभि प्रसन्न अभिषवादि अपराध क्षमता इति भाव ।

गास्तनुवो वावृधानः । आ नो रूपं बहत्तु जायमानः ॥ १२३ ॥ 'उप क्षरन्ति जुह्वो घृतेन । प्रियाण्यद्भानि तव वर्धयन्तीः । तस्मै ते सोम नम इहर्षद् । उपं मा राजन्सुकृते ह्वयस्व । सं प्राणापानाभ्यां समु चक्षुपा त्वम् । सः श्रोत्रेण

तत अनागाः विस्मृतसकलापराध तनुवः निजशरीराणि प्रत्यह वावृधानः वर्धयन् । पयन्तात् छान्दसस्य लिट कानच् । 'तुजादीनाम्' इयभ्यासस्य दीर्घम् । 'बहुळ सनाछन्दमो' इति णिल्लक् । नः अस्माक आ सर्वत सर्वकार्येषु जायमानः रूप प्रशान्त बहत्तु ॥

'उपक्षरन्तीति ॥ हे सोम ! राजन् ! तव प्रियाणि अद्भानि जुहुः स्रुच उपक्षरन्ति उपेत्य सिञ्चन्तु घृतेन क्षरणे पयो-वधिमधुमि वर्धयन्त्य त्वाम् । तस्मै तुभ्यमेव वपद्भार नमः नमस्कारश्च युज्यते । मया च तथैव तत्क्रियते । अत मा सुकृते शोभनकर्मफले उपह्वयस्व अनुजानीहि ॥

'संप्राणापानाभ्यामिति ॥ हे सोम ! राजन् ! प्राणादिभि आत्मीये सङ्गच्छस्व यत्तव शरीरे आस्थित जात पापाणादिविकारजात तत् शमु शान्तेमेव सुखनिमित्तमेव अस्तु । अत त्व अस्माक जानीतात् जानीहि पथीना पथा सद्गमने मह गमने मित्रत्व इति यावत् । यद्वा—पथा सद्गमे तव प्रपित्रे ।

गच्छस्व सोम राजन् । यत्तु आस्थितुः शम्भु तत्ते
 अस्तु । जानीतात्रैस्सगमेने पथीनाम् । एतं जा-
 नीतात्परमे व्योमन् । वृकांस्सधस्था विद रूपमं-
 स्य ॥ १२४ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः । इष्टा-
 पूर्ते कृणुताद्वाविरंस्मै । अरिष्टो राजन्नगुदः परेहि ।

सङ्गमे अस्माक जानीतान् हवींषि सामर्घ्यात् गम्यते । यदा—
 पथा सङ्गमेनैषा मनोहरतया अस्मान् जानीहि ज्ञास्यसि उप
 कृतमेवमभिरिति । 'उहुळ छन्दसि' इति पथ ईकार ॥

एतमित्यादि ॥ हे वृका ! वारका रश्मय ! यदा—विवृ-
 त्तकान्तयो वृका पुण्यात्मान हे सधस्थाः ! सहानेन स्थिता !
 'सधमाधस्थयो इति सधदेश । एत सोम परमे व्योमन्
 विविधरक्षणे स्वर्गे जानीतात् जानीत । 'तस्य तात्' इति
 तादादेश । रूप च अस्य सोमस्य स्पष्ट विद जानीत कि
 यत्पुण्योऽयमिति । 'विदो लटो वा' इति यस्याकार । आम-
 न्त्रितयोरविद्यमानत्वात् निवाताभाव । तत यदा अय पथि
 भिः देवयानैर्हे गच्छात् गच्छेत् । लेख्याद्वागम । तदा
 अस्मै इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफलानि आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत
 लया एतानि भोक्तव्यानीति । इष्ट देवाना, पूर्ते पितृणाम् ॥

अरिष्ट इति ॥ हे राजन् ! अरिष्टः केनचिदप्यहित
 अरोगश्च सन् परेहि परागच्छ । नमस्ते अस्तु चक्षसे दर्श

नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह
 यजमानेन । सूर्यं गच्छतात्परमे व्योमन् । ^{१०}अभू-
 द्वेवस्सविता वन्द्योऽनु नः । इदानीमहं उपवाच्यो
 नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः । श्रेष्ठं नो
 अत्र द्रविणं यथा दधत् । ^{११}उप नो मित्रावरुणा-

नकुशलाय रघूयते रघूँ शीघ्रां गतिं आत्मन इच्छते । कपि-
 लकादित्वात् लन्वविकल्प, 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 नाकं अविद्यमानदुःखस्थानं यजमानेन सह आरोह । ततः
 परमे व्योमन् पुण्यस्थाने वर्तमानं सूर्यं गच्छतात् गच्छ ॥

^{१०}अभूदेव इति जगती ॥ इदानीं सोमाराधनानन्तरं नः
 अस्माकं निर्दोषाणां देवः सविता वन्द्यः अभूत् भवति ।
 यो देवः अहः सम्बन्धेन नृभिः मनुष्यैः शूरेः उपवाच्यः
 उपेत्य वक्तव्यः स्तोत्रव्यः स्वस्वाभिलषितसिद्धये । तस्मात् अस्मा-
 भिरपि अयं देवः वन्द्य इति । कः पुनरस्य विशेष इत्याह—
 यः रत्नानि रमणीयानि धनानि मानवेभ्यः विभजति उद्या-
 दिभिः, स देवः अस्मभ्यं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं द्रविणं अत्रैवा
 हनि यथा दधत् दद्यात् तथा अयं देवः इदानीं वन्द्य इति
 लेट्याढागमे 'घोर्लोपो लेटि वा' इति लोपः ॥

^{११}उप न इति त्रिष्टुप् ॥ मित्रावरुणौ नः अस्मान् निवृत्त-
 तोमापराधान् इह अहनि उपायतम् । हे मन्वावा! समान-
 ल्यानी! अस्मदर्थं एकमतीभवन्तौ । 'मृषां मुद्गू' इत्याकारः । .

विहायंतम् । अन्वादीध्यायामिह नस्सखाया ।
आदित्यानां प्रसितिर् हेतिः । उग्रा शतापाष्ठा घृ
विषा परिणो वृणक्तु । ^{१२}आ प्यायस्व सं ते ॥१२५

त्मना जायमानोऽस्य दधत्पञ्च च ॥१३॥

यदिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्च-

इह अस्मान् अन्वादीध्यायां अनुक्रमेण सर्वेषा दीप्तान् कुरु-
तम् । दीधीद् दीप्तिदेवनयो । तत. युवयोः प्रसादात् आ-
दित्यानां सम्बन्धिनी या प्रसितिः प्रकृष्टबन्धना हेतिः हिंसा
दुष्कृतकारिणु भवति । उग्रा उद्रूणां शतापाष्ठा बहुपाशा बहु-
स्पाशा वा । यद्वा—भाष्ठा दिशः शतथा आप्या आष्ठा अस्या इति
शतापाष्ठा । घेति पूरण, प्रसिद्धौ वा । विषा व्यापिनी । विषेः
इगुपधलक्षणः क । सर्वा अस्मान् परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

^{१२}आप्याय स्व समेतु ते, सं ते पयांसीति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

‘मा नो हसीत्’* इत्यत्र व्याख्याते । इह तु अनयोः प्रतीकग्रहणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करमिश्रविरचिते तृतीये

सप्तमे त्रयोदशोऽनुवाकः .

अवभृथे स्नात्वा त्रिरञ्जलिनाऽपो विपिशति—यदिदीक्षे इति
पद्दथा धृत्वा । पदहं दिदीक्षे या दीक्षा कृतवानस्मि ‘वाचा

क्षुपा यच्च श्रोत्रेण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मना ।
 अद्भ्यो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दी-
 क्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्षीर्मयि
 तेज इन्द्रियम् । यदृचा साम्ना यजुषा । पशूनां
 चर्मन् हविषा दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोपधीभिर्वन-

मे वाग्दीक्षताम् * इत्यादिदीक्षितवादादिनियमलक्षणं व्रतम् । मन-
 आदिभिः दीक्षा तद्विषये नियतत्वम् । रेतसा दीक्षा तस्य
 स्फुन्दनान्निवृत्तिः । आत्मना दीक्षा पुरुषार्थान्निवृत्तिः । एवं यां
 दीक्षां कृतवानस्मि तस्या दीक्षायाः विमोक्षीः विमोक्ष्यः मां
 विमुचन्त्य आपः मयि तेजः इन्द्रियं च दधिरे दधतां
 स्थापयन्तु । ताभिः एवं च दीक्षाया मुक्तोऽहं तेजस्वी इन्द्रि-
 यावांश्च भवामीति भावः । क पुनरपां विशेष इत्याह—अद्भ्यो हि
 हेतुभ्यः सर्वे लोकाः लोकवासिनः तेजः इन्द्रियं च दधते ।
 तस्मात् ता एव शुक्राः निर्मलाः तपसः उपसदश्च विमोच-
 नीः सम्पगनुष्ठाप्य तत उत्तरयिष्यः मा दीक्षायाः विमुचन्तु,
 ता एव हि ईदृश्या दीक्षाया विमोक्तुं क्षमाः, तेजः इन्द्रियं
 च मयि दधत्विति ॥

यदृचा इत्यष्टिः पद्भदा ॥ यत् अहं ऋगादिभिः दिदीक्षे ।
 यच्चाहं पशूनां चर्मणि कृष्णानिनादौ दिदीक्षे । यच्च हविषा
 पयआदिना दिदीक्षे । यच्च छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः । यच्च

स्पतौ । अद्रयो लोका दधिरे तेजं इन्द्रियम् ॥ १२६
 शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमो-
 क्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् । ३ येन ब्रह्म येन क्षत्तम् ।
 येनेन्द्राग्नी प्रजापतिस्सोमो वरुणो येन राजा ।
 विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अद्रयो लोका
 दधिरे तेजं इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो वि-
 मोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् ।
 ४ अपां पुष्पमस्योपधीनाऽ रसः । सोमस्य प्रियं
 धाम ॥ १२७ ॥ अग्नेः प्रियतमः हविस्स्वाहा ।

ओपधीभिः दर्भपुञ्जीलै यच्च वनस्पतौ वनस्पतिविषये दण्डा-
 दिना दिदीक्षे । तत मा आपः मुञ्चन्तु । अद्रयो लोकाः
 इति समानम् ॥

३ येन ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मादीनि लोकान्तानि मा प्रपदिरे ।
 यद्वा—येन कारणेन ब्रह्मादीनि लोकान्तानि तेजः इन्द्रियं
 च अद्रयो दधिरे, तस्मात् ता मा दीक्षया विमुच्य तेज
 स्विन इन्द्रियवन्त च कुर्वन्त्विति । गतमन्यत् ॥

४ आर्तिज्येन सोम भक्षितवत् होममन्त्रा—अपां पुष्पम-
 सीत्यादीनि यजूषि ॥ हे आग्ने' अपां पुष्पं वृष्ट्या. परि-
 णतिरसि वृणनिष्पत्त्यादिक्रमेण वृष्टिन-न्यत्वात् । ओपधीना

अपां पुष्पंमस्योपधीनाः रसः । सोमस्य प्रियं
 धामं । इन्द्रस्य प्रियतमं हविस्स्वाहा । अपां
 पुष्पंमस्योपधीनाः रसः । सोमस्य प्रियं धामं ।
 विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविस्स्वाहा । वयं
 सोम व्रते तव । मनस्तनूपु पिप्रतः । प्रजावन्तो

रसः रसपरिणामोऽसि, तृणादिभक्षणेन गोभ्यो जातत्वात् । सो-
 मस्य प्रियं इष्ट धाम जन्म त्वमसि । सोमस्यैवेद जन्म प्रिय-
 तम यदाज्य नामेति भाव । किञ्च—अग्रेरपि प्रियतमं हवि-
 रसि । त त्वा स्वाहाकृत करोमि सोमभक्षणनिमित्ताधर्म-
 शोधनार्थम् । उत्तरे अनेनैव गते । इन्द्रस्य, विश्वेषा देवाना,
 इति विशेषो ॥

^५आज्यशेष भक्षयति—वयं सोमेति गायत्र्या ॥ सोम! तव
 व्रते-कर्मणि वर्तमानाः मनश्च तनूपु शरीरेषु शरीरविषयेऽपि
 पिप्रतः प्रीणयन्तः तनुक्त्सु वा मनुष्येषु मन प्रीति कुर्वन्त
 तनुविषय मन पालयन्तो वा भवन्त वयं सर्वदा प्रजावन्तः
 पुत्रपौत्रादिसमन्विता एव अशीमहि भुञ्जीमहि भोगान् । व्य-
 त्ययेनात्मनेपद, शपो लुक् । यद्वा—तनूपु पिप्रत भजमानाः
 मनोरथ सर्व अशीमहि अश्रुवीमहि । पिपतेःशशतरि 'अतिपि-
 पत्तोश्च' इत्यभ्यासस्तेत्त्वम्, 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम्,
 'अद्भ्यस्तात्' इत्यदादेश ॥

अशीमहि ॥ १२८ ॥ 'देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा ।
 सोम्येभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा । कव्येभ्यः पितृभ्य-
 स्स्वाहा । 'देवास इह मादयध्वम् । सोम्यास
 इह मादयध्वम् । कव्यास इह मादयध्वम् । 'अ-
 नन्तरिताः पितरस्सोम्यास्सोमपीथात् । 'अपैतु
 मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो अभयं क-

'दक्षिणाग्नौ होम.—देवेभ्य इति यन्पि ॥ देवेभ्यः देवन-
 शीलेभ्यः पितृभ्यः सोम्येभ्यः सोममर्हद्भ्यः । सोममर्हतीति यः ।
 कव्येभ्यः कव्यवद्भ्यः कव्यमुग्ध्यः स्वाहुतं इदमस्तु ॥

'नघनेन तमग्निं दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु दाधि ददाति—देवास
 इति यजुषिः ॥ आमन्त्रितानां पादादित्वात् पाष्ठिकमास्तुद्रात्त-
 त्वम् । मादयध्वं तृप्यत, हे पितरः! देवादिलक्षणाः! । मद
 तृप्सियोगे, चुरादिः ॥

'उपनिष्ठते अनन्तरिता इति यजुषा ॥ सोम्याः पितरः
 सोमपीथात् सोमपानात् अनन्तरिताः अव्यवहिताः यथो-
 चितं उपचिताः भवन्तु । सोमपीथानामुपचितेन । सोमस्य पानेन
 तृप्यन्त्विति यावत् ॥

'द्वादशाहे पत्रचा दीक्षितेषु दीक्षानन्तरं ममन्वारब्धेषु गार्ह-
 पत्ये होमः—अपैतु मृत्युरिति जगती, त्रिष्टुप्वा ॥ अपैतु अप-
 गच्छतु मृत्युः अमृतं भमृतत्वं नः आगन् आगच्छतु । छा-

णोतु । पूर्णं वनस्पतेरिव ॥ १२९ ॥ अभि नंशशी-
यतां रयिः । सचतां नुशशीपतिः । ^{१०}परं मृत्यो
अनु परेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजां री-

न्दसे लुडि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । 'मोनो धातो' इति
नत्वम् । वैवस्वतश्च अस्माक अभयं कृणोतु करोतु मरणभय
मा क्लर्पीदित्यर्थ । किञ्च—वनस्पतेः पञ्च पर्णमिच नः अस्मान्
अभिलक्ष्य रयिः धन शीयतां जयत्वेन निपततु स्वयमेव अ-
स्मत्पार्श्वं आगच्छतु । शङ्खु शान्ते, पाद्मादिना शीयादेश ।
यद्वा—अभिशयन उपरिशयन पुनपुनवृद्धि । यथा वनस्पते
पर्णाना पुनपुन प्ररोह एव अस्माक रयि उपर्युपरि अ-
स्मानु शीयता उपचीयता इति यावत् । व्यत्ययेन श्यन् ।
अयादेशाभावश्च । अपि च शचीपतिः इन्द्रश्च अस्माक अ-
स्मान्वा सचता समर्वेतु ॥

^{१०}पत्नीर्वानितेषु दक्षिणाग्री होम—परं मृत्यो इति त्रिष्टुप् ॥
हे मृत्यो ! पर अन्य पन्थानं मार्गं यत्र वय न वर्तमहे तमेव
मार्गं अनुपरेहि अपरावृत्त अनुगच्छ । कीदृश पुनरसा-
वित्याह—यस्तव स्वः स्वभूतो मार्गं देवयानादितरः तमनु-
गच्छ । वय हि देवयाने स्थिता । तस्मात् अस्मन्मार्गं मा
गा इति । चक्षुष्मते साधुदर्शिने शृण्वते उक्त आदरेण
गृह्यते, यस्मात् इत्य अस्ति । तस्मात् तुम्य इदं ब्रवीमि—

रिपो मोत वीरान् । "इदम् नु* श्रेयोऽवसानमार्ग-
 न्म । यद्गोजिह्वं न जिदंश्च जिद्यत् । पुणै वनस्पते-
 रिव । अभि नंशयीताः रयिः । सचंतां नृशची-
 पतिः ॥ १३० ॥

वनस्पतावद्द्रयो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं
 धामाशीमहीवाभि नंशयीताः रयिरेकं च ॥ १४ ॥

सर्वान् यद्विष्पण्णेन वि वै याः पूरस्तद्विवा
 देवेषु परि स्तृणीत् सक्षेदं यदस्य पारेऽनागस्त उ-

अस्माकं प्रजां पुत्रादिका वीरांश्च अन्यान् पुरुषान् मा
 रीरिपः मा नीनश । यद्वा—पर पन्थान अनुपरेहीति । ननु
 परस्मिन्नेव पथि तिष्ठन् चोयैगेव अस्मदीया प्रजा हरेदिति सं-
 भावयन्नाह—चक्षुष्मते स्वयमेव निरूपकायै शृण्वते अपराधान्
 श्रुत्वा तदनुरूपं दण्डकारिणे तुभ्य ब्रवीमि माऽस्माकं प्रजा
 अन्यायेन रीरिप मा च वीरान् इति ॥

"आहवनीये नुहोति—इदम् नु श्रेय इति जगत्या त्रिष्टुभा
 वा ॥ इदम् इदमेव नः अस्माक श्रेयः प्रशस्यतरं अन्येभ्यः

*सायणीयभाष्यानुसारेण पाठ . भद्रवास्कररीयभाष्यानुसारी तु 'इदम्
 न' इति पाठ समाच्यते । कश्चित् लिखिते मुद्रिते च कोशे 'इदम् नुः'
 इत्यनुपलभ्यते.

दस्तांफसीद्धर्हा प्रतिष्ठा यद्देवा यत्ते प्रावृण्णा यदिः
दीक्षे चतुर्दश ॥ १४ ॥

सर्वान्भूतिमेव यामेवाफस्वाहुतिं व्रतानां पर्ण-
वल्कस्सोम्यानामस्मिन् युज्ञेऽग्रे यो नो ज्योग्जी-
वाः परोरजाः प्रतेमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रि-
ऽशदुत्तरशतम् ॥ १३० ॥ सर्वान् वै-शचीपतिः ॥

हरिः ओम् तथ्सत्.

गृहेभ्यः अवसानं यागगृहं आगन्म आगताः स्मः । छन्दसे
लुडि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । यदिदं गोजित् गवां
जेवृ लाभहेतुः, धनजित् प्रीणनानां वत्त्राणां जेवृ, अश्वजित्
महार्घाणामश्वानामपि लाभहेतुः तस्मात् अवसानान्तरात् इदं प्रश-
स्यतरम् । पर्णं वनस्पतेरित्यादि मुबोधम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये

तृतीयेऽष्टके सप्तमप्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाकः.

अष्टिद्वप्रश्नस्तमाप्तः.

हरिः ओम्.

अशुद्धसंशोधनम्.

<u>पृष्ठे</u>	<u>पङ्क्ति</u>	<u>अशुद्धम्</u>	<u>शुद्धम्</u>
४६	६	श्रुत्य	श्रुत्यै
६९	३	दात्रे	प्रदात्रे
७३	"	त्वा	त्वा
८४	"	प्रति	प्रति त्वा
९८	७	द्वितीय	द्वितीय
११४	१	अत्मान	आत्मान
१३७	४	इत्याह-	इत्याह ।
	१०	वि ।	वि-
१४९	१	वदे	वेदे
१५०	५	सता	सत्वा
१८४	१	देवेह्य	देवेह्यो
१९१	११	अग्निः	अग्निः
२०९	२	कृधा	कृधी
२९१	१	हुतः ।	हुतः ॥३॥

सुट	पक्षे	अनुदम्	दम्
२११	५	॥ ३ ॥	॥ ४ ॥
२१४	३	४ ॥	५ ॥
२१६	५	वीर	वीरै
२४४	३	मिप	मिप
३६०	२	तन्त्रि	तन्त्रि
३६७	॥	अपहतं	अपहतं
३७२	३	म	मे
३७९	२	गोपु ।	गोपुं ।

(व्याख्याने)

१०७	८	स्फयनोदीचश्चाधरा	स्फयेनोदीचश्चाधराच
१४६	२	अप्यायन्ता	आप्यायन्ता
२६४	१४	अवर्धयेतात्	अवर्धयेताम्
२७०	३	[प्रासा]शम्या परास्यात्	शम्भापरांशु[प्रासा]त्